

govor sa sestrom i bratom

VERA VASIĆ

Novi Sad, 1983.

FILOZOFSKI FAKULTET U NOVOM SADU
INSTITUT ZA JUŽNOSLOVENSKE JEZIKE

serija: USVAJANJE JEZIKA

Vera Vasić

GOVOR SA SESTROM I BRATOM

Novi Sad, 1983.

Recenzenti:
dr Svenka Savić
dr Melanija Mikeš

Urednik:
dr Jovan Jerković

Pripreme i štampanje ove
knjige finansirala je Samo-
upravna interesna zajednica
za naučni rad SAP Vojvodine.

Toplo se zahvaljujem mojim milim sestričinama Nataši i Tatjani, i dragim malim prijateljima Alji, Nataši i Vlajku, Ani i Igoru, Borislavu i Jovani, Ivani i Jeleni, Milici i Ivi, Sandri, Antoniji i Marijani, i Saši i Goranu.

Iskreno se zahvaljujem porodicama Antonijević, Bjelica, Kovač, Nastasić, Obradović i Tatomirov, Risović, Tomašević i Goldman, i Žikić što su mi ljubazno omogućile prikupljanje materijala.

Srdačno se zahvaljujem na korisnim primedbama recenzentima dr Svenki Savić i dr Melaniji Mikeš.

S A D R Ź A J

Uvod	7
Ponavljjanje	14
Ispravljjanje	29
Objašnjanje	35
Pitanja	45
Imperativ	56
Iskaz: srednja dužina i sintaksička organizacija	72
Leksika	95
Oslovljvanje li samooslovljvanje	110
Pripadanje: <i>moje, tvoje i naše</i>	132
Socio-komunikacijski stereotipi	137
Refonologizacija u govoru starije dece	171
Zaključne napomene	179
Summary	184
Literatura	198

U V O D

1.0. *Pristup problemu.* Posmatranje i proučavanje spontanijih verbalnih interakcija starije i mlađe dece u porodici može se opravdati i obrazložiti i sa psiholingvističkog, i sa sociolingvističkog, i sa lingvističkog stanovišta. No, pre nego što se to učini treba se samo podsetiti na činjenicu da je broj porodica sa dvoje ili više dece veoma visok, te da je za ogroman broj dece potpuno prirodno da usvajaju i upotrebljavaju govor uz stariju odnosno mlađu decu. Ako se predmet psiholingvističkih istraživanja svede, uz nužno pojednostavljivanje, na uočavanje, opisivanje i objašnjavanje podataka koji ukazuju na međusobnu uzročnu povezanost kognitivnog, komunikativnog i govornog razvoja, i ako se stupanj razvoja odredi kao rezultat delovanja sredine na dete i deteta na sredinu, onda je zadatak psiholingvističkih istraživanja da utvrde *kako* dete usvaja, i *kako, kada* i *zašto* upotrebljava govor. Tako koncipirana psiholingvistička istraživanja nalažu da se uvažavaju i proučavaju svi činioci govornog razvoja, polazeći od onih koji se tiču biološke osnove usvajanja govora, do onih koji se odnose na komunikacijski kontekst i cilj verbalne interakcije. Već krajem šezdesetih godina ovog veka bilo je jasno da je potrebno dobro poznavati govor upućen deci da bi se bolje mogle razumeti osobenosti govora dece, te su pokrenuta mnoga istraživanja o govoru odraslih, posebno majki, u verbalnim interakcijama sa decom na ranom uzrastu. Brojnost ovih istraživanja vrlo dobro ilustruje podatak da je C. A. Ferguson već 1978. godine sačinio registar tipičnih modifikacija u govoru odraslih upućenom deci u 27 različitih sociokulturnih i je-

zičkih zajednica¹. Govorno prilagođavanje odraslih manifestuje se, prema nalazima Fergusona i istraživača čije je rezultate on sumirao, na svim jezičkim razinama — prozodijskoj, fonološkoj, sintaksičkoj, leksičkoj — a, dakako, i na razini upotrebe govora. I pored izrazitih razlika u kvalitetu, opsegu i učestalosti modifikacija u govoru odraslih, bilo bi nemoguće zamisliti nijednog odraslog govornika koji se ne bi govorno i komunikativno prilagođavao deci na ranom uzrastu, budući da bi se to kosilo sa osnovnim principima upotrebe govora, sa dobro poznatom činjenicom da je ono *šta* i *kako* govornik kaže u direktnoj korelaciji sa onim *kome*, *zašto*, *kada* i *gde* govori. Podatak da se u velikom broju slučajeva ne javljaju znatnije razlike u formi i sadržaju poruke — ne ukazuje na prevazilaženje ili gubljenje sposobnosti govornog prilagođavanja, nego na to da su razlike među činiocima upotrebe govora male i nebitne.

U pojedinim studijama (takođe i u pominjanoj Fergusonovoj) se konstatuje da se u verbalnim interakcijama sa mlađom decom u govoru starije dece javljaju isti tipovi modifikacija kao i u govoru odraslih upućenom deci na ranom uzrastu. Pošto za decu koja usvajaju srpskohrvatski jezik nema odgovarajućih podataka, jedan od zadataka ovog istraživanja je bio i da se utvrdi kakve su promene u govoru starije dece, i da li su one istovetne sa promenama u govoru odraslih, kao i da se proveru u kojim se uslovima — s obzirom na uzrast dece, posebno starije — one javljaju.

Ovako usmerenim psiholingvističkim istraživanjima su prethodila — a bila im i istovremena — mnogobrojna istraživanja govora dece u kojima je više ili manje — vrlo često ne i u potrebnoj meri — akceptirana korelacija između govora dece i govora koji im se upućuje. Iz takvih teorijskih i metodoloških opredeljenja proistekli su i neki nedovoljno precizni i diskutabilni podaci o razvoju govora, što je bilo posebno uočljivo u slučaju govornog razvoja blizanačke dece (up. opširno razmatranje u prvom delu knjige S. Savić, 1978). Svodeći iskustva i podatke dobijene do pred kraj sedamdesetih godina o verbalnim interakcijama odras-

¹ Registar univerzalnih modifikacija u govoru odraslih upućenom deci na ranom uzrastu C. A. Ferguson je sačinio na osnovu istraživanja od 1954—1977. godine, u arapskom, arapskom, bengalskom, berberskom, dzeltal (tzeltal), engleskom, giliak (gilyak), grčkom, haviaka (havyaka), hidaca (hidatsa), holandskom, japanskom, kipčag (kipsigis), kokopa (cocopa), kamenči (comanche), letonskom, luo mađarskom, malteškom, marati, nemačkom, pomo, portugalskom (brazilskom), rumunskom, samoanskom, srpskohrvatskom i španskom jeziku.

lih i dece na ranom uzrastu, a takođe i o interakcijama blizanačke dece, i posebno o verbalnim interakcijama starije i mlađe dece (M. Shatz — R. Gelman, 1973, 1977; J. Sachs — J. Devin, 1976) — bilo je moguće formulisati jedan od centralnih zadataka ovog istraživanja: *uočiti, opisati i obrazložiti tipične karakteristike govora starije i mlađe dece u međusobnim verbalnim interakcijama, ne odvajajući pri tom razmatranje o govornom ponašanju jednog deteta prema drugom od razmatranja osobenosti govora tog drugog deteta.*

1.1. Proučavanje karakteristika govora starije i mlađe dece u međusobnim verbalnim interakcijama može, i mora, postati i predmetom sociolingvističkih istraživanja — prvenstveno mikro-sociolingvističkih, a zatim i makrosociolingvističkih — već samim tim što se odnosi na govor pojedinca — starijeg ili/i mlađeg deteta — u jednoj zajednici — dečjoj zajednici u okviru porodične. Već na osnovu osobenosti položaja ove zajednice u odnosu na hijerarhijski više i veće zajednice može se pretpostaviti da je govor ostvaren u ovoj zajednici u korelaciji sa govorom njoj nadređenih zajednica. S druge, pak, strane, može se pretpostaviti na osnovu više ili manje stabilnih karakterističnih obeležja ovakvih zajednica — starosna razlika među decom (što u stanovitom periodu vremena implicira i značajne razlike u stupnju govorne i komunikativne kompetencije, i u odnosima među decom), zajednički život i obavljanje čitavog niza zajedničkih aktivnosti, emotivna bliskost, i dr. — da su verbalne interakcije starije i mlađe dece iz različitih govornih zajednica i iz različitih sociokulturnih sredina više ili manje slične. Sličnost je upravo onolika koliko su međusobno slične, odnosno različite, sociokulturne sredine u kojima deca odrastaju, koliko je sličan odnos odraslih prema deci i njihovo govorno ponašanje u verbalnim interakcijama sa decom, kao i jezici koje deca usvajaju. Iz ovog je proistekao i jedan od ciljeva ovog istraživanja: *podrobno opisati karakteristike verbalne interakcije dece različitog uzrasta u unapred zadatim uslovima — s obzirom na jezik, sociokulturnu sredinu, uzrast dece i starosnu razliku među njima — i tako omogućiti da se dobijeni podaci mogu iskoristiti za komparativna sociolingvistička istraživanja.*

Ako se na izvestan način sažmu zahtevi i prosedei psiholingvističkih i sociolingvističkih istraživanja, onda se može izvesti da su verbalne interakcije starije i mlađe dece predmet pragmatičkih istraživanja, budući da se njihovim opisivanjem želi odgo-

voriti na pitanje o tome kako određeni komunikacijski kontekst utiče na usvajanje i upotrebu govora. Podaci dobijeni na osnovu ovakvog pristupa mogu pridoneti boljem sagledavanju problema, i proširiti ili makar samo i potvrditi podatke dobijene na osnovu drugačijih pristupa.

1.2. Verbalne interakcije starije i mlađe dece moraju nužno biti i predmet lingvističkih istraživanja, pri čemu su opseg i vrsta dobijenih lingvističkih podataka odgovarajući postavljenim ciljevima — podređeni ili nadređeni podacima koji proizilaze iz drugačijih, ali ne i oprečenih, pristupa. Tragajući za podacima o tome kako starija i mlađa deca određenog uzrasta govore međusobno, dobijaju se i podaci o jeziku, njegovoj strukturi i karakterističnim obeležjima.

2.0. Polazeći od vrlo jednostavne činjenice da je komuniciranje proces koji najčešće podrazumeva interakciju osoba koje komuniciraju, i da je najveći broj interakcija među ljudima verbalan po tipu — predmet istraživanja je sveden na verbalne interakcije među starijom i mlađom decom. Ovim terminom su određene i one interakcije koje ne pretpostavljaju naizmenično razmenjivanje verbalnih poruka, u kojima se, naime, prema verbalnoj javlja neverbalna poruka, ili obratno.

Određivanje predmeta i zadataka istraživanja, koji se nakon načelnog utvrđivanja teorijskog i metodološkog okvira mogu svesti na uočavanje, opisivanje i razmatranje osobnosti govora starije i mlađe dece — sestara i braće — u međusobnim verbalnim interakcijama — izvedeno je na osnovu sledećih pretpostavki: (1) različite su verbalne interakcije starije i mlađe dece različitog uzrasta, a promene tipičnih karakteristika verbalne interakcije su saglasne sa promenama u govoru starije i mlađe dece; (2) i starija i mlađa deca se govorno i komunikativno prilagođavaju jedna drugima, pri čemu je stepen prilagođavanja nejednak u dece različitog uzrasta; (3) verbalne interakcije starije i mlađe dece se razlikuju od verbalnih interakcija dece sa odraslima, i od interakcija blizanačke dece, s tim što se veća ili manja podudarnost sa govorom odraslih ili blizanaca ne ispoljava u govoru oba deteta podjednako; (4) u pojedinim razvojnim fazama — do ranog školskog uzrasta, uglavnom — razlikuje se u većoj ili manjoj meri govor dece sa mlađom, odnosno starijom braćom i sestrama od govora dece jedinčadi odgovarajućeg uzrasta. Ovde treba istaći, posebno zbog razumevanja druge pretpostavke, da se pod govornim prilagođavanjem podrazumeva uvažavanje svih

činilaca komunikacijskog konteksta, koje se ne manifestuje obavezno kao pojednostavljivanje za govornika standardnog govornog tipa, i ne dovodi do nastajanja jednog po upotrebi potpuno specijaliziranog govornog modela.

Da bi se ove pretpostavke proverile i da bi se odgovorilo na postavljene zahteve, posmatrano je 18 dece iz 8 porodica, na uzrastu od 1;2 — 8;5 starija deca, i od 0;1—5;5 mlađa deca, sa najmanjom starosnom razlikom među decom od 1;1, i najvišom od 4;11, čime je omogućeno da se prati uticaj uzrasta dece na karakter verbalnih interakcija. Naporedo sa posmatranjem međusobnih verbalnih interakcija dece praćene su i interakcije dece sa odraslima, te su na osnovu prikupljenog materijala — po obimu, istina, manjeg — izvedeni podaci o karakteristikama govora posmatrane dece u tom komunikacijskom kontekstu. Monografija S. Savić (1978) je korištena kao osnovni izvor podataka za govorni razvoj blizanaca. Na osnovu svih tih podataka izvedeni su odgovori u vezi sa trećom pretpostavkom. Podaci za decu jedinčad, odnosno prvorođenu, uzimani su iz za date probleme relevantnih studija o govornom razvoju dece koja su usvajala srpskohrvatski jezik, i iz dnevnika spontanih iskaza dvoje jedinčadi i jednog prvorođenog deteta, posmatranih longitudinalnom metodom u okviru projekta *Psiholingvistička istraživanja i usvajanje srpskohrvatskog jezika*.

2.1. Izbor i način razmatranja pojedinih problema iz verbalnih interakcija starije i mlađe dece bili su usaglašeni sa postavljenim pretpostavkama i podacima iz literature, a proistekli su, dakako, i iz prikupljenog materijala. Obradeni su, naime, oni problemi za koje se pretpostavilo da su komunikacijski uslovljeni, bilo da se tiču govornih strategija, bilo forme, sadržaja, modaliteta i funkcije poruke, i bez obzira na to da li su u podjednakoj meri tipični za govor oba deteta u međusobnim verbalnim interakcijama, ili samo za govor jednog od njih. O datim problemima postoje uglavnom i odgovarajući podaci iz istraživanja govora odraslih u verbalnim interakcijama sa decom na ranom uzrastu, govora blizanaca, a takođe i podaci iz drugih istraživanja verbalnih interakcija starije dece sa mlađom. Iz više razloga — najčešće zato što nisu dovoljno tipični za ovaj komunikacijski kontekst ili za srpskohrvatski jezik — ovde nisu obuhvaćeni svi problemi na koje je u literaturi ukazivano i o kojima je saopštavano.

Izabranim poretkom izlaganja se želelo ukazati na međuzavisnost osobnosti govora starije i mlađe dece, na značaj činjenice da se govor usvaja uz drugo dete i upotrebljava u verbalnim interakcijama sa drugim detetom. Stoga su prvo razmatrani oni primeri u kojima je iskaz jednog deteta moguć samo pod uslovom da mu prethodi iskaz drugog deteta (*ponavljanje, ispravljavanje i objašnjavanje iskaza deteta sagovornika*), a zatim oni u kojima su forma, sadržaj, modalitet i funkcija poruke uslovljeni upravo time što se poruka upućuje drugom — starijem ili mlađem — detetu (*ponavljanje vlastitog iskaza, pitanja, imperativ, srednja dužina i sintaksička organizacija iskaza, leksika, oslovljavanje i samooslovljavanje, pripadanje, socio-komunikacijski stereotipi*). Problem *refonologizacije iskaza* je izdvojen pošto je karakterističan samo za govor starije dece, što ne znači i da data pojava nije u korelaciji sa govorom mlađe dece.

3.0. *Podaci o metodu prikupljanja i obrade materijala i podaci o ispitanicima.* U okviru projekta *Psiholingvistička istraživanja i usvajanje srpskohrvatskog jezika*, organizovanog u Institutu za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, posmatrano je u periodu od 1974—1977. godine 18 dece iz 8 porodica. Jedan par dece je posmatran dva do tri puta nedeljno u toku dve godine, dok su ostala deca posmatrana dva puta mesečno po dva sata. Posmatranja su obavljana u kućama dece. Iskazi dece, a takođe i njihovih odraslih sagovornika, beleženi su i snimani na magnetofonsku traku. Prikupljeni materijal je nakon poseta sređivan i prekućavan, i tako su oformljeni dnevnički iskazi dece po parovima (ukupno 1760 kućanih stranica). U dnevničke su unošeni i svi relevantni podaci o ukupnom razvoju dece, a uz iskaz je davan opis situacije. U narednoj fazi obrade materijala prenesene su na kartice sekvence verbalne interakcije — grupe iskaza objedinjenih istom temom — koje su klasifikovane prema unapred utvrđenim kriterijima.

Sva posmatrana deca su rođena u Novom Sadu, iz porodica su intelektualaca, u kojima se deci posvećivalo puno pažnje. Sva deca su bila zdravorođena i nisu bolovala od nekih težih bolesti, posebno ne od onih koje bi mogle negativno delovati na govorni razvoj. Odnos između dece i istraživača je bio vrlo blizak i veoma neposredan. Deca su usvajala standardni srpskohrvatski jezik, ekavskog izgovornog tipa.

U narednoj tabeli su dati podaci o uzrastu dece u toku posmatranja:

Tabela 1.

Par	Deca: pol i uzrast		Starosna razlika	Vreme posmatranja ²	
I	SD	(ž) 3;11—6;0	MD (ž) 1;2 —3;3	2;9	2;1
II	SD	(m) 5;1 —6;2	MD (ž) 1;10—2;11	3;3	1;1
III	SD	(ž) 5;9 —6;11	MD (ž) 1;6 —2;8	4;2	1;2
IV	SD	(m) 2;7 —3;10	MD (m) 0;8 —1;11	1;11	1;3
V	SD	(ž) 5;0 —6;0	MD (ž) 0;1 —1;1	4;11	1;0
VI	SD	(ž) 1;2 —2;1	MD (m) 0;1 —1;0	1;1	0;11
VII	NSD	(ž) 3;11—5;1		NSD — NMD	3;0
	SrD	(ž) 2;7 —3;9		NSD — SrD	1;4
	NMD	(m) 0;11—2;1		SrD — NMD	1;8
VIII	NDS	(ž) 7;5 —8;5		NSD — SrD	1;1
	SrD	(ž) 6;4 —7;5		NSD — NMD	3;0
	NMD	(ž) 4;5 —5;5		SrD — NMD	1;11

² U tablici odnosno u radu su korišteni sledeći simboli: SD = starije dete, MD = mlade dete, NSD = najstarije dete, SrR = srednje dete, NMD = najmlađe dete, (ž) = žensko dete, (m) = muško dete, E = eksperimentator, m = majka t = tata, b = baka, O = odrasla osoba, NPD = nepoznato dete (dete van porodice), V = vršnjak.

PONAVLJANJE

1.0. U literaturi o razvoju govora ponavljanju je posvećivano mnogo pažnje. Ono je razmatrano sa stanovišta usvajanja jezika, dakle kao govorna strategija kojom se koriste deca u prvim fazama verbalnog razvoja (D. I. Slobin — C. A. Welsh, 1968; B. Bloom — L. Hood — P. Lightbown, 1974; D. I. Slobin, 1981), i sa komunikacijskog stanovišta, a kao govorni postupak čija učestalost i funkcije zavise od govornog statusa učesnika u verbalnoj interakciji, teme i modaliteta poruke, i situacijskog konteksta (C. E. Snow, 1972; E. Ochs Keenan — E. Klein, 1974; J. Berko-Gleason, 1973; E. O. Keenan, 1977; W. A. Corsaro, 1977; S. Savić, 1978); pri čemu su manje ili više dosledno razlučivani podaci o ponavljanju vlastitog iskaza od ponavljanja iskaza sagovornika³. Primeni ponavljanja u verbalnoj interakciji među starijom i mlađom decom mogu se razmatrati i samo u okviru karakterističnog za ovaj komunikacijski tip, budući da su druge, opštije, i možda u manjoj meri kontekstualno zavisne osobenosti njegove, već veoma dobro predstavljene. Pretpostavlja se, naime, da su u verbalnoj interakciji između starijeg i mlađeg deteta učestalost ponavljanja vlastitog iskaza i iskaza sagovornika pod kontrolom uzrasta i starosne razlike među decom, te da ovaj komunikacij-

³ U monografiji o govornom razvoju blizanaca S. Savić (1978) upotrebljava termin *samoponavljanje* za ponavljanje vlastitog iskaza. Namesto njega ovde će se upotrebljavati sintagmatski izraz, budući da leksičko značenje glagola onemogućava interpretaciju realizacije akcije u sferi subjekta, na koju upućuje, pak, prvi deo složenice.

ski kontekst dozvoljava i omogućava promenu — više ili manje znatnu — ponašanja tipičnog za decu jedinčad i blizanačku.

1.1. Pre nego što se predstave podaci o ponavljanju u verbalnim interakcijama među decom različitog uzrasta, treba odrediti nekoliko glavnijih karakteristika s obzirom na to čiji se iskaz ponavlja i način na koji se ponavlja. Prvo treba odvojiti ponavljanje vlastitog iskaza od ponavljanja iskaza sagovornika, te utvrditi na osnovu suodnosa učestalosti ponavljanja, uzrasta deteta, teme poruke i situacijskog konteksta — sličnosti i razlike između ponavljanja vlastitog iskaza i iskaza sagovornika. Razlikovaće se, dalje, ponavljanja pre diskursne pauze i nakon nje (prim. 1), jer je vrlo verovatno da funkcija ponovljenog iskaza nije ista u oba ova slučaja. Ponovljenim iskazom će se smatrati svaki onaj iskaz u kojem je sadržaj poruke neizmenjen u odnosu na prvi iskaz, bez obzira na to da li je iskaz ponovljen u celini, ili delimično, sa istim ili izmenjenim morfonološkim i leksičkim obeležjima (prim. 2—4). Naime, ako izmene na morfonološkoj i leksičkoj razini ne prouzrokuju menjanje sadržaja poruke, iskaz će se smatrati ponovljenim, a ne novim. Ponovljenim iskazima će se takođe smatrati i iskazi sa izmenjenim modalitetom (prim. 5. i 6).

(1) SD 4;8, MD 2;0

MD — SD: Nemoj pakati!
(*plakati*)
Nato, ne pakati!

(*Mlađa devojčica je slučajno udarila stariju. Starija počinje da plače.*)

SD — MD: Zašto si me lupila?
MD — SD: *Ne pakati!*

Drugi iskaz mladog deteta određuje se kao ponavljanje pre diskursne pauze, a treći kao ponavljanje nakon diskursne pauze. Insistiranje mladog deteta na zahtevu upućenom starijem detetu ogleda se i u promeni intonacije koja je u trećem — drugom ponovljenom — iskazu znatno povišenija.

(2) NSD 4;10, SrD 3;6, NMD 1;10

SrD — NMD: Ne dam!
To je moja muzika.
To je moja muzika.

(*Brat hoće da uzme harmoniku od sestre.*)

(3) SD 4;6, MD 1;9

SD — MD: Nemoj da diráš!
Curi po majici!
Po majici, po majici!

(*Mlađa devojčica je jako pritisla foliju od soka.*)

- (4) SD 5;6, MD 2;2
 SD — MD: Krokodil nije na su-
 vom.
 MD — SD, E: *Kokodil nije suvo.*
(Krokodil) *(Deca i E se igraju fi-
 guricama životinja.)*
- (5) SD 1;4, MD 0;2
 SD — MD: Ika, di si?
Igoja, di si?
(IGORE, gde si) *(Majka doji bebu. De-
 vojčica je pored njih.)*
- (6) NSD 4;0, SrD 2;7 NMD 1;0
 SrD: Napitala sam slovo A.
(Napisala) *(Devojčice pišu.)*
 NSD — SrD: Nije to slovo A.
 SrD — NSD: *Napitala sam sovo A,*
Alja. (Slovo)
 NSD — SrD: *Krušku si napisala.*
 SrD — NSD: *Ja sam napitala slo-
 vo A!*

Prvi iskaz SrD ima vrednost konstatacije, drugi, *prvi ponovljeni*, insistiranja na prvoj informaciji, a treći, *drugi ponovljeni*, su protstavljaja iskazu NSD i pojačanog insistiranja na prvoj in formaciji.

2.0. *Ponavljjanje iskaza deteta sagovornika* češće je u govoru mlađe nego starije dece. U prvim razvojnim fazama individualne razlike s obzirom na učestalost ponavljanja u govoru mlađe dece najviše su izražene, a slične su sa razlikama među prvorodenom decom istog uzrasta. U to doba se veoma malo razlikuju i funkcije ponavljanja — ponovljeni iskaz je često samo »eho« iskaza sagovornika, i to kako starijeg deteta, tako i odraslih. U narednim razvojnim fazama — većinom na uzrastu oko dve godine i više — učestalost ponavljanja iskaza starijeg deteta raste, te je, po pravilu, ukupna učestalost ponavljanja iskaza sagovornika tada znatno viša kod mlađe nego kod prvorodene dece. Veoma je značajno da je u tom periodu visoka učestalost ponavljanja iskaza starijeg deteta i u govoru one mlađe dece koja se u prethodnim razvojnim fazama ovim postupkom nisu često koristila. Izrazit porast učestalosti ponavljanja odgovara upotrebi ponovljenih iskaza u novim, vrlo raznovrsnim, situacijskim kontekstima i sa novim funkcijama. Visoka učestalost ponavljanja u govoru mlađe dece beleži se sve do druge polovine treće godine, upravo do onog perioda za koji je karakteristična česta dominantnost starije dece u verbalnim interakcijama i zajedničkim

aktivnostima, što je posledica njihove više govorne, kognitivne i komunikativne razvijenosti.

Zavisnost učestalosti i funkcije ponavljanja iskaza drugog deteta od situacijskog konteksta i teme i modaliteta poruke vrlo je izrazita. Različita je i funkcija ponovljenih iskaza koji se upućuju detetu sagovorniku od iskaza koji se upućuju odrasloj osobi. U prvom slučaju, ponavljanjem iskaza deteta sagovornika iskazuju se — najčešće uz promenu referencijalnosti agensa — isti zahtev ili želja, koje je izrazio i prvi govornik. U slučaju kad se iskaz upućuje odrasloj osobi, ponavljanje je ili znak solidariisanja sa detetom čiji se iskaz ponavlja, ili način uključivanja u verbalnu interakciju između odrasle osobe i drugog deteta. Ponavljanje iskaza koji se upućuju drugom detetu često je u govoru oba deteta, mada, ipak, nešto češće u govoru mlađeg. Starija deca, naime, češće nego mlađa znatnije menjaju i proširuju iskaze mlađe, te se takvi iskazi imaju smatrati novim, a ne ponovljenim. Ponavljanje iskaza koji se upućuju odrasloj osobi češće je u govoru mlađe dece nego starije, pogotovo ako se na taj način žele uključiti u verbalnu interakciju između odrasle osobe i starijeg deteta.

Ponavljanje iskaza odrasle osobe upućenih drugom detetu, podjednako je često u govoru oba deteta, s tim da je učestalost srazmerna s brojem situacija u kojima odrasli posreduju između dece. Ovakvo ponavljanje izvodi se u cilju potkrepljivanja svoga stava, najčešće povodom ponašanja drugog deteta. Kao što se i može očekivati znatno češće se deca pozivaju na odrasle kad ovi opominju drugo dete, nego kad ga hvale.

2.1. Ponavljanje iskaza deteta sagovornika uz promenu referencijalnosti agensa — govornik namesto sagovornika, i obratno — često je u govoru oba deteta, a u govoru mlađe javlja se i relativno rano. Osnovni princip ovog tipa ponavljanja jeste ekonomičnost u upotrebi govora, a sam tip valja smatrati kontekstualno uslovljenim, jer proizilazi iz rasporeda komunikacijskih uloga i iz situacijskog konteksta.⁴ Naime, starija i mlađa deca se bave znatno češće istim aktivnostima nego što to čine deca i

⁴ Na osnovu primera zboleženog kod S. Savić (1978, 121) može se videti da se i blizanačka deca koriste ponavljanjem iskaza drugog deteta u iste svrhe: »Istom jezičkom formom mogu biti izgovorene želje svakog pojedinačnog blizanca:

2:4 O: Niste, deco, pokazali tetka Miri onu knjigu sa vukom i leptirom.

M: Ja ću.

S: Ja ću.”

odrasli, a njihove želje i potrebe su tada vrlo slične, i ispoljavaju se većinom istovremeno. Dovoljno je ponekad da samo jedno dete nešto traži ili poželi, pa da i drugo dete traži i poželi to isto. Budući da su starija deca govorno i komunikativno razvijenija, ona češće brže i lakše uspevaju da jezički formulišu svoju nameru nego mlađa, što znači i da mlađa češće ponavljaju iskaze starije nego ova njihova. Ovako ponavljen iskaz govornik upućuje detetu sagovorniku kad želi poreći ono što je ovo reklo ili za sebe nešto obezbediti (prim. 7,8. i 9), a odrasloj osobi kad se priključuje zahtevu ili nameri deteta sagovornika, s tim što ispunjenje ovih — zahteva, namere i sl. — zavisi od ponašanja odrasle osobe (prim. 10, 11, 12. i 13).

Za ponavljanje sa ovakvom funkcijom karakteristično je da se ponavlja ceo iskaz, i to s morfonološkim obeležjima vlastite govorne norme. Česta zamena enklitičkih oblika neenklitičkim, i upotreba veznika *i* u inicijalnoj rečeničnoj poziciji ekspresivne su prirode.

- (7) SD 5;4, MD 2;8
 SD — MD: Pusti me na miru!
 MD — SD: *I mene pusti na miru.*
Pusti me na miru. (Starija devojčica crta, mlađa joj stalno uzima bojice.)
- (8) SD 4;6, MD 1;10
 MD — SD: Nemoj sedeti!
 Idi tu-tu vozi!
 SD — MD: *Idi ti tu-tu vozi!* (Starija devojčica sedi u stolici za ljuljanje. Mlađa hoće da sedne na isto mesto.)
- (9) SD 5;9, MD 2;5
 SD — MD: Daj samo nešto da vidim!
 MD — SD: **To je moja knjigal**
 SD — MD: *To je moja knjiga!* (Devojčica čita, brat hoće da uzme knjigu.)
- (10) SD 5;11, MD 2;7
 SD — E: Tetka Vera, molim Vas napravite mi medu!
 MD — E: *Tetka Vela, napavi mi (Vera) (napravi) medu, napavi!* (E crta deci.)
- (11) SD 6;11, MD 2;8
 SD — E: Vera, vidi je!
 MD — E: *Vera, vidi je!* (Mlađa devojčica leži na kauču, starija se boji da će joj izgužvati dokumenta i gura je.)

- (12) SD 5;5, MD 2;8
 SD — E: Teto, meni treba laka! (Devojčice češljaju lut-
 MD — E: *I meni treba laka!* ke.)
- (13) NSD 4;9, SrD 3;5, NMD 1;9
 NSD — E: Tetka Vera, ja bi kod te- (E priča deci priču.)
 be u krilo.
 SrD — E: *I ja bi kod tebe u kijo!*
 (krilo)

2.1.1. Verbalne interakcije između dece i odrasle osobe ili deteta van porodice veoma često su samo naizgled trijadne, a u biti jesu dijadne, i kao takve pogoduju visokoj učestalosti ponavljanja iskaza drugog deteta koje ima u odnosu prema odrasloj osobi onu komunikacijsku ulogu koju želi da ostvari i dete koje iskaz ponavlja. Isti tip ponavljanja konstatovan je i kod blizanačke dece (E. Ochs Keenan — E. Klein, 1974; E. O. Keenan, 1977; S. Savić, 1978), te se može smatrati kontekstualno uslovljenim, karakterističnim za verbalne interakcije odrasle osobe sa decom. Pošto ovakav komunikacijski kontekst nije tipičan za prvorodenu decu, može se pretpostaviti da se u njihovom govoru ovaj tip ponavljanja i ne javlja. Na osnovu funkcije ovako ponovljenih iskaza može se zaključiti da preduslov za primenu ovog postupka nije učešće bilo koje treće osobe u verbalnoj interakciji, nego upravo učešće drugog deteta — starijeg, mlađeg ili blizanca — s kojim se dele želje, interesovanja i zahtevi upućeni odrasloj osobi. Ako bi u verbalnoj interakciji sa detetom učestvovala dve odrasle osobe, ne bi samim tim bili dati uslovi za primenu ovog postupka, jer tada odrasle osobe najčešće ostvaruju jednu komunikacijsku ulogu, suprotnu komunikacijskoj ulozi deteta.

Ponavljanje iskaza drugog deteta u toku verbalne interakcije sa odraslom osobom, u kojoj je to drugo dete dominantnije, izrazito je češće u govoru mlađe nego starije dece. Ono se ostvaruje u nekoliko tipičnih situacija: oba deteta pokušavaju da pojedinačno komuniciraju sa odraslom osobom, dobiju od nje neku informaciju — najčešće je to odgovor na pitanje koje mu upućuju — zadrže njenu pažnju (prim. 14); dete koje ponavlja iskaz pokušava da se uključi u verbalnu interakciju između odrasle osobe i drugog deteta (prim. 15), nepoznat mu je, ili nedovoljno poznat, sadržaj poruke i učešće u verbalnoj interakciji ostvaruje ponavljajući iskaze drugog deteta (prim. 16), nepoznata su mu tipična pravila datog komunikacijskog konteksta (prim.

17), solidariše se sa drugim detetom i priključuje se njegovom zahtevu upućenom odrasloj osobi (prim. 18. i 19).

- (14) SD 5;4, MD 2;8
SD — m: Jesi se ti osušila? (Majka suši kosu.)
MD — m: *Jesi se ti osušila?*
- (15) NSD 4;8, SrD 3;3, NMD 1;8
NSD — E: Je l' to boli? (Starija devojčica treba
To će mene boleti? da opravi zub, razgovara
SrD — E: *Je l' to boli?* o tome sa E.)
- (16) SD 6;1, MD 2;9
E — MD: Pa je l' radi taj sat? (Devojčica ima sat na
SD — E: Radi, radi. ruci, E počinje s njom
MD — E: *Radi* razgovor.)
SD — E: Kuca, kuca.
MD — E: *Kuca.*
SD — E : To babin stari.
MD — E: *To babin stari sat.*
- (17) SD 5;0, MD 2;4
SD — E: Palačinci sa čokoladom. (E se igra sa decom
MD — E: Evo ti palačinke. »kafane«.)
SD — E: Koliko hoćete?
MD — E: *Kolko hoćete?*
SD — E: Pet dinara.
MD — E: *Pet dinara.*
- (18) SD 5;3, MD 2;6
SD — E: Oćemo da pušimo! (E je zapalio cigaretu.)
MD — E: *Oćemo da pušimo!*
- (19) NSD 4;4, SrD 3;0, NMD 1;4, NPD 7;0
NSD — NPD: Ne znaš kako je pravo ime. (U poseti kod dece je
NPD — NSD: Ne znam. devojčica koju one slabo
NSD — NPD: Znaš Vera, a ne znaš što znaju. Muče je tako
pravo ime. što neće da joj kažu
SrD — NPD: *Ne znaš pravo ime.* ime E, naimе ubеđuju
Neću da ti kažem. je da ime kojim ga os-
NSD — NPD: *Ne znaš pravo ime.* lovljavaju nije pravo.
NSD — NPD: To je za velike. Devojčica im nudi neke
SrD — NPD: *To je velike.* sitnice.)
NSD — NPD: *E neću da ti kažem.*
SrD — NPD: *E neću da ti kažem.*

Nekoliko je razloga za ponavljanje iskaza deteta sagovornika u ovakvim situacijama — ponavljajući iskaz dete odabira najekonomičniji postupak koji mu može obezbediti da svoje namere,

želje ili zahteve ispuni; ono, zatim, često nema niti dovoljno vremena niti umenja da brzo realizuje formalno nov, a po aktualiziranom sadržaju poznat iskaz, s tim što ga u takvom njegovom nastojanju uvek može preteći drugo dete i isključiti ga iz verbalne interakcije u kojoj želi da učestvuje. S druge, pak, strane, moguće je pretpostaviti da su deca, imajući iste namere, želje ili zahteve, samostalno, nezavisno jedno od drugog, stvorila dati iskaz. U tom slučaju iskaz drugog deteta ne bi zapravo trebalo smatrati ponovljenim.

Za ovaj tip ponavljanja karakteristično je da se češće ponavlja ceo iskaz nego pojedini njegovi delovi, i da se ponovljeni iskaz realizuje u okviru vlastite morfofonološke norme, a uz često zadržavanje prvobitno upotrebljene leksike, čak i ako se ova u spontanom govoru deteta ne javlja.

2.2. U govoru starijeg deteta dva tipa, dva načina, ponavljanja treba smatrati komunikacijski uslovljenim — jedan se odnosi na ponavljanje uz zadržavanje morfofonoloških obeležja ostvarenih u iskazu mlađeg deteta, a drugi na upravo suprotan postupak, na ponavljanje iskaza mlađeg deteta sa ispravljanjem, menjanjem ostvarenih morfofonoloških obeležja, a prema vlastitoj govornoj normi. Izbor između ova dva načina ponavljanja većinom odražava tip situacijskog konteksta i interpersonalnog odnosa među decom u toku verbalne interakcije. Vrlo često, naime, starija deca zadržavaju fonološku strukturu iskaza mlađeg deteta ako su prema njemu izrazito nežno raspoložena, kad žele da ga podrže i ohrabre (prim. 20). Mada prebacivanje na vlastitu govornu normu prilikom ponavljanja iskaza mlađeg deteta, ne pretpostavlja istovremeno i da je odnos među decom u toku verbalne interakcije loš, ipak se može primetiti da je takav tip ponavljanja češći u toku zajedničkih aktivnosti za koje je karakterističan dobar saradnički, ali ne i posebno nežan odnos (prim. 21).

(20) SD;4;5, MD 1;8

E — SD, MD: Je l' lepa kuća?

SD — E: Jeste.

MD — E: Epa.

(*Lepa*)

SD — E: *Epa*.

(*E i deca prave kuću od kartona.*)

(21) SD 5;6, MD 2;2

MD — SD: Evo ga niki konj.

SD — MD: *Niški konj.*

(*Deca se igraju figuricama životinja.*)

Povodom ponavljanja uz ispravljanje, prebacivanje na vlastitu govornu normu, treba istaći da nije izvesno da starija deca ovaj postupak primenjuju prvenstveno u cilju obučavanja mlađe dece pravilima jezika, kao što se to pretpostavlja za odrasle. Može biti i da je ponavljanje s obeležjima vlastite govorne norme za dete lakše, budući da je tada ponovljeni iskaz po svojim morfofonološkim obeležjima jednak sa spontanim govorom deteta. U vezi s tim treba napomenuti i to da ponavljanje uz zadržavanje morfofonoloških obeležja nije dosledno srazmerno ukupnom govornom i komunikativnom prilagođavanju starijeg deteta mlađem, niti je, pak, prebacivanje na vlastitu govornu normu znak izostajanja govornog prilagođavanja starijeg deteta. Ponavljanje s ovakvim obeležjima ne odražava dosledno ni zastupljenost fonologizacije u govoru starijeg deteta u verbalnim interakcijama sa mlađim.

Da bi se narugala detetu sagovorniku, deca mogu i ponoviti njegov iskaz, pri čemu na ostvarenu funkciju ponovljenog iskaza ukazuje i promenjena intonacija rečenice. Ovim postupkom se koriste deca na višem, predškolskom, uzrastu, dok se deca na nižem uzrastu rugaju drugom detetu većinom kad ovo plače, i to tako što ga oponašaju. U verbalnim interakcijama sa mlađom decom na ranom uzrastu starija deca mogu istu nameru ostvariti i tako što ponavljaju iskaze mlađe, uz zadržavanje morfofonoloških obeležja (prim. 22).

(22) SD 6;1, MD 1;10

MD — SD: V̄ti Lelica.

(Vrti)

Puti me!

(Pusti)

SD — MD: *Puti me!*

(*Mlada devojčica se vr-
ti, starija joj smeta.*)

Po takvom ponašanju starije dece ovaj komunikacijski kontekst se razlikuje i od blizanačkog i od onog u kojem u verbalnoj interakciji sa detetom učestvuje odrasla osoba. Ovakvi odnosi nimalo ne iznenađuju. Razliku u govornoj produkciji blizanaća većinom je do te mere niska da ih onemogućava da se ovim postupkom koriste, i da prema stupnju govornog razvoja deteta u paru imaju makar i sporadično negativan stav. Odrasli, pak, ne istupaju kao suparnici dece, i ne koriste se njihovim »slabostima« da bi neke svoje namere zadovoljili.

3.0. *Ponavljanje vlastitog iskaza* — u celini ili parcijalno — u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom tre-

ba smatrati komunikacijski uslovljenim samo onda ako se može utvrditi da su mu učestalost i funkcije različite u ovom komunikacijskom kontekstu u odnosu prema drugima u kojima deca učestvuju. Znatnije razlike mogu se očekivati tek nakon prvih razvojnih faza pošto su do tada veoma izrazite individualne razlike među decom, od kojih su neka više, a neka manje sklona da se ovim postupkom koriste. Komunikacijski uslovljenim moglo bi se, dakle, smatrati, ponavljanje s višom učestalošću i raznovrsnijim funkcijama u govoru mlađe dece, upućenom starijoj, i, naročito, porast učestalosti ponavljanja u govoru starije dece na onom uzrastu kad ono više nije jedna od tipičnih razvojnih govornih strategija.

Jedan od podataka na osnovu kojih se može utvrditi funkcija ponovljenog iskaza, jeste podatak o tome da li je iskaz ponavljen pre diskursne pauze ili nakon nje. Oznake diskursne pauze su intonacija i informativno-komunikativna potpunost iskaza. Dete se može opredeliti da iskaz ponovi pre diskursne pauze iz najmanje dva razloga — ono po ponašanju drugog deteta procenjuje kako će ovo reagovati i stoga insistira na svom iskazu koji je po modalitetu većinom zahtev ili molba, kao prvo, i ono želi da istakne ono o čemu saopštava, iskorištava ponavljanje kao oznaku emfatične upotrebe govora, kao drugo. Dete se može odlučiti da iskaz ponovi nakon diskursne pauze zato što nije zadovoljno verbalnim odgovorom ili ponašanjem sagovornika, zato što pretpostavlja da ga ovaj nije čuo, i zato što mu je sagovornik svojim iskazom omogućio da ostane u okviru teme, a ono trenutno ne uspeva da formuliše nov, a po sadržaju sličan, iskaz — što je često ako je nečim oduševljeno.

3.1. Determinatorima učestalosti ponavljanja vlastitog iskaza u verbalnim interakcijama među decom različitog uzrasta mogu se smatrati govorna i komunikativna razvijenost dece, modalitet poruke i situacijski kontekst.

Zavisnost učestalosti ponavljanja od uzrasta dece pokazuje se u sledećem — u početnim razvojnim fazama u govoru mlađe dece učestalost je individualno veoma različita, što je karakteristično i za prvorodenu decu. U narednim razvojnim fazama učestalost ponavljanja vlastitog iskaza raste, pri čemu na nju u izraženoj meri utiču modalitet poruke i situacijski kontekst, nego sagovornik. Ne ispoljavaju se, naime, dosledno razlike između broja ponovljenih iskaza upućenih starijem detetu i odraslima.

U govoru starije dece učestalost ponavljanja vlastitog iskaza zavisi ne samo od njihovog uzrasta, nego i od uzrasta mlađeg deteta. Starija deca na uzrastu oko dve godine veoma često ponavljaju iskaze upućene mlađoj, novorođenoj, deci. Ceo razgovor se uglavnom svodi na verbalnu igru, i odgovora razgovorima odraslih sa novorođenom decom. U govoru dece iznad četiri godine, upućenom mlađoj deci staroj do godinu dana ponavljanje je često. Deca se ovim postupkom koriste kad maze mlađu, kad im nešto zabranjuju, i kad im nešto objašnjavaju (prim. 23). Ovakve funkcije ponavljanja — pogotovo funkcija objašnjavanja — a, zatim, i tehnike koje se većinom primenjuju — ponavljanje celog iskaza pre diskursne pauze — ukazuju na to da deca ovaj postupak koriste u cilju govornog priliagođavanja mlađoj, a sa namerom da im obezbede lakše i potpunije percipiranje iskaza i razumevanje poruke.

(23) SD 5;10, MD 0;11
SD — MD: Beba, beba.

(Pokazuje mlađoj devojčici lutku.)

Najčešće vlastiti iskaz ponavljaju starija deca na uzrastu između četvrte i šeste godine u verbalnim interakcijama sa mlađom decom govorno i komunikativno dovoljno razvijenom da bi u interakciji mogla aktivno učestvovati. U tim uslovima najčešće se ponavljaju pitanja i komande, s tim što u govoru dece s početka ovog perioda broj ponovljenih iskaza odražava stepen insistiranja deteta da se njegovom zahtevu ili želji udovolji, čemu u govoru dece na višem uzrastu odgovora kako broj delimično modifikovanih ponovljenih iskaza, tako i tip modifikacija. Na ponavljanje iskaza — u celini ili parcijalno — u tom periodu utiču fokus pažnje, odnosno isticanje informativno stožernog konstituenta — a to može biti i ceo iskaz — i situacijski kontekst — iskaz se češće ponavlja u celini ako govornik procenjuje da ga sagovornik nije dobro čuo, a parcijalno u toku zajedničkih aktivnosti. Na osnovu ovih podataka, i ako insistira na nečem, a pretpostavlja da mu sagovornik neće pozitivno odgovoriti, dete se odlučuje da iskaz ponovi pre diskursne pauze. Ponavljanje nakon diskursne pauze prouzrokovano je, po pravilu, time što dete sagovornik nije postavljenim zahtevima udovoljilo (prim. 24 i 25).

- (24) SD 5;1 MD 1;8
 SD — MD: Pusti!
 Skloni se!
 Skloni se!
 (Dečak gura kamion po sobi, devojčica mu smeta.)
- (25) SD 5;11, MD 2;7
 SD — MD: Skloni se!
 MD — SD: Ovo je moj kaiš.
 SD — MD: Skloni mi se!
 (Dečak puže po podu, devojčica mu smeta.)

3.1.1. Utvrđivanje zavisnosti između broja dosledno ponovljenih iskaza i modaliteta poruke pokazuje da je broj ponavljanja obrnuto srazmeran sa stupnjem govorne razvijenosti deteta — izrazito je, dakle, viši u govoru dece na nižem uzrastu nego u govoru dece na višem uzrastu. Datu razliku ne treba dovoditi u vezu samo sa leksičkom razvijenošću koja deci na višem uzrastu omogućuje da smanje broj doslednog ponavljanja iskaza, nego je treba posmatrati i u zavisnosti od funkcije ovog govornog postupka u govoru dece na nižem odnosno višem uzrastu. Mlađa deca se često koriste ponavljanjem kao jednim od dominantnih sredstava emfazizacije poruke, te broj ponavlja istog iskaza odražava stepen njihove zainteresovanosti, insistiranja, zahteva ili molbe. Deca na višem uzrastu, pak, uspešnije usklađuju modalitet poruke sa formom, te nastoje da menjajući formu poruke ostvare svoje namere. Visok stepen insistiranja na nečemu na izvestan način često blokira decu na nižem uzrastu, onemogućava ih da realizuju nove iskaze. Dva naredna primera treba da potvrde ove podatke (prim. 26 i 27).

- (26) SD 4;5, MD 1;9
 MD — SD: Nato, daj mi bogaće!
 (pogače)
 SD — MD: Nemam više.
 MD — SD: Nato, daj mi bogaće!
 SD — MD: Samo tu jednu imam.
 MD — SD: Nema više?
 SD — MD: Da, nema više.
 MD — SD: Ima jedna?
 (jedna)
 SD — MD: Nema više.
 SD — MD: Nema, Tanja, stvarno.
 MD — SD: Ima, ima jednu.
 SD — MD: Dobro, doneću.
 (Mlađa devojčica sedi na kauču, starija ulazi u sobu i seda pored nje. Starija ima u ruci pogačicu.)
 (Mlađe dete počinje da plače.)
 (Odlazi u kuhinju i traži da joj se preseče pogačica. Vraća se u sobu.)

MD — SD: De!
(dve) *(Starija devojčica joj daje polovinu.)*

MD — SD: *Daj mi bogaće!*
 SD — MD: To Natino. *(Traži i drugu polovinu.)*

MD — SD: *Daj mi bogaće.*
 SD — MD: Evo!

MD — SD: Daj mi!
 SD — MD: Evo tebi. *(Daje svoj deo.)*

Nakon toga što je dala mlađoj devojčici svoj deo pogačice, starija je ispituje pesmice. Kada je pojela pogačicu mlađa devojčica je još pet puta ponovila iskaz *Daj mi pogače* u okviru diskursa u kojem su učestvovala starija sestra i tetka. Isti iskaz je uputila i ocu kad je ovaj ušao u sobu. Dva puta im je uputila pitanje *Ima pogače?* Četiri puta je odbila ono što su joj nudili (*Neću*) da bi na peto sestrično pitanje: *Hoćeš pogačice?* odgovorila potvrdno.

- (27) SD 4;8, MD 2;0
- SD — MD: Rekla si da nećeš
 sisati palac. *(Devojčice leže zajedno u krevetu. Gledaju knjige. Mlađa sisa palac.)*
 Što si rekla da nećeš
 sisati?
*Taco, rekla si da nećeš
 sisati palac, a?*
*Taco, što si rekla da nećeš
 sisati palac, Tanja!*
Tanja, jesi rekla da nećeš
- (Gledaju knjige, posle kratkog vremena starija devojčica opet opominje mlađu.)*
- SD — MD: Evo kuca, av-av!
 Tanja, kuca!
 Tanja, kuca prolazi.
 Tanja, kuca to je.
*Jesi rekla da nećeš
 sisati palac?*
- MD — SD: Neću sisati palac. *(Vadi palac iz usta.)*
 SD — MD: Tanjuša! *(Mazi je.)*

4.0. Ako se želi odrediti mesto ponavljanja iskaza sagovornika i vlastitog u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom i oceniti njegov uticaj na njihov govorni razvoj, moraju se imati u vidu uzrast i starosna razlika među decom, učestalost u govoru svakog deteta ponaosob, s obzirom na to čiji se iskaz ponavlja, funkcije i načini ponavljanja. Prateći učestalost,

funkcije i način ponavljanja u govoru mlađe dece na ranom uzrastu i upoređujući ih sa podacima za provođenu i za blizanačku decu, uočavamo podudarnost, te možemo zaključiti da tada prisustvo starijeg deteta ne prouzrokuje razlike između govora mlađe i prvorođene i blizanačke dece. Na samo nešto kasnijem uzrastu, između godinu i po i dve godine, počinju se ispoljavati razlike u govoru mlađe i blizanačke dece u odnosu na prvorođenu, a s obzirom na učestalost i funkcije ponavljanja iskaza sagovornika. U tom periodu se u govoru mlađe dece sve izrazitijom pokazuje i razlika između ponavljanja iskaza starije dece i odraslih. Skoro isključivo se uz promenu referencijalnosti agenta ponavljaju samo iskazi starije dece. U toku verbalnih interakcije odrasle osobe sa oba deteta, mlađa ponavljaju iskaze starije da bi njihovu komunikacijsku ulogu osvojila i da bi zadovoljila iste one namere koje su imala i starija deca (J. Berko-Gleason, 1973, 164). Treba istaći da učestalost i funkcije ponavljanja u govoru mlađe dece ne zavise od gramatičkih obeležja iskaza starije dece; na njih utiče samo prisustvo starijeg deteta u porodici i učestvovanje u zajedničkim aktivnostima. I pored toga što se i na primerima iz govora mlađe dece potvrđuje da deca iskaz sagovornika ponavljaju u skladu sa svojom govornom normom (L. Bloom — L. Hood — P. Lightbown, 1974, 413; D. I. Slobin, 1981, 157), uticaj uzorka koji ponavljaju na njihov govorni razvoj ne bi trebalo prenebregnuti. U govoru mlađe dece, posebno dok su na nižem uzrastu, učestalost, funkcije i načini ponavljanja vlastitog iskaza znatno manje zavise od sagovornika u verbalnoj interakciji, nego što je to slučaj sa ponavljanjem iskaza sagovornika.

Nekoliko podataka iz govora starije dece u toku verbalnih interakcija sa mlađom valja smatrati značajnim: učestalost ponavljanja iskaza mlađe dece niža je od učestalosti ponavljanja vlastitog iskaza; uočava se korelacija između učestalosti ponavljanja vlastitog iskaza i govorne razvijenosti mlađe dece, što i upućuje na zaključak da se starija deca ovim postupkom koriste i u cilju prilagođavanja mlađoj. Ponavljanje iskaza mlađe dece uz zadržavanje ostvarenih gramatičkih obeležja ili prebacivanje u

vlastitu govornu normu ne odražava dosledno niti različite funkcije ponovljenog iskaza niti stupanj ukupnog govornog i komunikativnog prilagođavanja starijeg deteta mlađem.

4.1. Mada se uticaj komunikacijskog konteksta na ponavljanje pokazuje u razlikama između govora dece jedinčadi i starije i mlađe dece, sam postupak se ne može smatrati tipičnim isključivo za ovaj kontekst, budući da ga deca primenjuju — sa drugačijim funkcijama i različitom učestalošću — i u verbalnim interakcijama sa odraslima i sa decom vršnjacima.

ISPRAVLJANJE

1.0. *Isparavanje iskaza sagovornika* u cilju obučavanja sagovornika opštoj ili vlastitoj — govornikovoju — normi ostvaruje se kao ponavljanje iskaza u korektnoj, ispravljenoj, formi, uz intonacijsko isticanje celog iskaza ili dela iskaza, ili kao eksplicitno ukazivanje na odstupanje. Na različite funkcije ponavljanja iskaza sagovornika u korektnoj gramatičkoj formi ukazuju intonacijska obeležja: govornik se koristi upitnom intonacijom kad želi proveriti da li je dobro razumeo iskaz sagovornika, a deklarativnom kad potvrđuje sagovornikov iskaz, bilo da bi mu tako pomogao, bilo da bi istakao da se sa sagovornikovim sudom i sam slaže. Shodno ovome, ne bi trebalo svako ponavljanje iskaza sagovornika u korektnoj formi smatrati ispravljanjem. Dok se ispravljanje u domenu forme iskaza uglavnom javlja u toku verbalnih interakcija među učesnicima različitih stupnjeva govorne i komunikativne kompetencije, ispravljanje u domenu sadržaja je u znatno manjoj meri kontekstualno uslovljeno, a samo u slučaju izrazite razlike u stupnju govorne razvijenosti izvodi se i u cilju pospešivanja govornog razvoja.

Da bi se proverila pretpostavka o različitosti funkcija, kao i o nejednakoju učestalosti ispravljanja u govoru mlađe i starije dece, potrebno je ispitati kada ga koje dete primenjuje — na kojem uzrastu, u kakvim situacijama, i s kakvom namerom. Tako će se moći zaključiti da li ispravljanje pospešuje govorni razvoj deteta čiji je iskaz ispravljen, odnosno koliko je zavisno od stupnja govorne i komunikativne razvijenosti deteta koje ga sprovodi.

1.1. U verbalnim interakcijama sa decom na ranom uzrastu odrasli veoma često ponavljaju iskaze dece u korektnoj gramatičkoj formi (C. E. Snow, 1972), što, dakako, ne znači i da oni to čine uvek s namerom da isprave dete. Mogu se izdvojiti najmanje dva razloga zašto oni dosledno ne ispravljaju decu. Prvi razlog je vezan za uzrast odnosno stupanja razvijenosti dece. Odrasli počinju intenzivnije ispravljati odstupanja od standardnojezičke norme u govoru dece tek kad im je stupanj njihove govorne razvijenosti dovoljno pouzdan zalog da će ona moći nakon njihove intervencije da koriguju svoje »greške«. Čini se i da je učestalost ispravljanja govora dece u obrnutoj srazmeri sa količinom modifikacija u govoru odraslih upućenom deci. Prema podacima iz literature može se zaključiti da odrasli ne ispravljaju decu pre treće godine (G. W. Shugar, 1976), a mnogi tek kad je dete na predškolskom uzrastu. U početku oni najčešće intervenišu povodom sadržaja poruke (S. Ervin-Tripp, 1971, 196; R. Brown, 1973, 412), uz napomenu da tip ispravki zavisi i od strukture jezika koji dete usvaja (S. Savić, 1978, 131). Drugi razlog zašto roditelji ne ispravljaju dosledno decu — i u slučaju kad bi ova mogla da takvo podučavanje pravilima jezika prihvate — jeste taj što bi prava razmena informacija i pravo opštenje bili onemogućeni, a učestalost takvih situacija bi negativno uticala na spremnost dece da učestvuju u verbalnim interakcijama.

Drugi tip intervencija odraslih odnosi se na pravila upotrebe govora u određenim komunikacijskim kontekstima (D. Kalogjera, 1974, 142; J. Berko-Gleason — S. Weintraub, 1976, 134). Odrasli uče decu i traže od njih da poštuju pravila upotrebe govora društveno-kulturne zajednice kojoj pripadaju, pri čemu period u kojem su ona spremna da ta pravila prihvate, i u kojem je prema mišljenju odraslih potrebno da ih usvoje, određuju prema uzusima porodice i uže društvene grupe. I u ovom slučaju učestalost ispravljanja iskaza deteta zavisi od tipa ispravki. U našoj društveno-kulturnoj i jezičkoj zajednici roditelji prvo uče decu da kažu *hvala* i *molim*, zatim da upotrebljavaju lekseme *teta*, *čika* i sl. kad se obraćaju odraslima, a tek nakon toga ih uče pravilima upotrebe *Vi*.

Budući da se u nekim drugim slučajevima može uočiti podudarnost između govornog ponašanja starije dece i odraslih, treba ispitati da li i starija deca ne ispravljaju mlađu pre nego što su ova stara oko tri godine i više, i da li se i njihove intervencije

odnose i na sadržaj i formu poruke, kao i na pravila upotrebe govora u određenim komunikacijskim kontekstima.

1.2. Na nekoliko primjerima se potvrđuje sličnost između govornog ponašanja blizanačkih parova i parova starije i mlađe dece, a napose između procesa usvajanja i upotrebe govora kod blizanačke i mlađe dece u porodici. Prirodno je, prema tome, da se i podaci o ispravljanju iskaza sagovornika u verbalnim interakcijama starije i mlađe dece uporede sa podacima za blizanačku decu. I ovog puta to će se učiniti samo s obzirom na podatke za decu koja su usvajala srpskohrvatski jezik (S. Savić, 1978, 124—147). Na taj način će se moći utvrditi da li je funkcija ispravljanja u govoru starije, a i mlađe, dece obučavanje drugog deteta normi govorne zajednice, kao što je to kod odraslih, ili proveravanje sopstvene govorne sposobnosti, kao što je kod blizanaca.

2.0. Podatak da u verbalnoj interakciji između starije i mlađe dece samo starija ispravlja mlađu treba smatrati veoma značajnim, budući da se po tome ovaj komunikacijski tip znatno razlikuje od blizanačkog. Takođe je uočljiva i razlika u učestalosti — starija deca ne ispravlja mlađu često, odnosno ne toliko često koliko za to postoji povoda. Starija deca ispravlja iskaze mlađe ako u njima nisu zadovoljena gramatička pravila — ne uvek odgovarajuća samo normi govornog okruženja, nego i njihovoj vlastitoj — ili pravila socijalne upotrebe govora. Ispravljanje sadržaja najčešće se sprovodi kao podučavanje kojem prethodi negiranje iskaza mlađeg deteta. Podudarnost u domovima ispravljanja u govoru starije dece i odraslih ne ukazuje istovremeno i na podudarnost funkcija. Odrasli ispravlja decu da bi ih određenim pravilima naučili, a starija deca zato da bi se sama pokazala (prim. 1. i 2) — ista pojava je karakteristična i u blizanačkom govoru — ili se, pak, koriste činjenicom što je iskaz mlađeg deteta podložan ispravljanju da bi odbila da nešto učine (prim. 3), ili da bi ga nečim ucenila (prim. 4).

(1) NSD 7;9, SrD 6;8, NMD 4;9

SrD: I dođe vuk.

Ajd mi daš malo ribe,
onda joj ona da.

NS — SrD: *Mu!*

(*Srednja devojčica pre-
pričava priču.*)

mлада deca govore. Ona su, zatim, svesna razlike između sebe i mlađe dece, kao i razlike u zahtevima koje odrasli postavljaju njima i mlađoj deci. U vezi s tim je i podatak da je učestalost ispravljanja srazmerna smanjenju razlika između dece, odnosno da je u obrnutoj srazmeri sa učestalošću odstupanje od gramatičke norme u iskazima mlađe dece. Po ovom se starija deca znatno razlikuju od blizanačke kod kojih ispravljanje iz domena gramatičke norme nestaje oko treće godine (S. Savić, 1978, 145). Na učestalost ispravljanja u govoru starije dece utiču i odrasli koji im, mada sami ispravljaju decu, nerado dozvoljavaju da to čine, bojeći se da se ispravljanje ne pretvori u podsmevanje i kinjenje.

Polazeći od podataka da starija deca ne ispravljaju često mlađu, i da češće ispravljaju mlađu decu na višem — predškolskom — uzrastu, nego na nižem, treba zaključiti da ispravljanje ne može znatnije uticati na govorni razvoj mlađe dece niti u pogledu ovladavanja gramatičkim pravilima niti pravilima upotrebe govora u određenim komunikacijskim kontekstima.

Ocenjujući zavisnost između učestalosti ispravljanja i stupnja govorne i komunikativne razvijenosti deteta koje ovaj postupak primenjuje, potrebno je, prvo, razmotriti moguće razloge zbog kojih ovaj postupak izostaje iz govora mlađe dece, a javlja se kod blizanaca i starije dece odgovarajućeg uzrasta. Mlađa deca u početnim fazama govornog razvoja neminovno zaostaju za starijom — za razliku od blizanaca koji se razvijaju uglavnom naporedo — te i nisu sposobna da ih ispravljaju, odnoseći se prema njima kao i prema odraslima iz porodice, bez obzira na stvarne razlike između govora starije dece i odraslih. Može se, prema tome, zaključiti da su odnos, koji mlađa deca imaju prema govoru koji ih okružuje, i mogućnosti da svoje sagovornike isprave vrlo slični sa odnosom dece jedinčadi i njihovim mogućnostima da isprave odrasle. U trenutku, pak, kada su mlađa deca dovoljno sposobna da reaguju na gramatičke pogreške ili omaške u govoru starije dece, odlučuju se — nemajući iskustva u ispravljanju — da se obrate odraslima, bilo da bi svoje znanje proverila — što je češće ako je reč o nekoj pojavi u vezi sa gramatičkom normom — bilo da bi se pred odraslima pokazala — ovo češće u vezi sa poštovanjem socijalnih pravila upotrebe govora.

4.0. U kompleksu problema iz verbalnih interakcija starije i mlađe dece *ispravljanje vlastitog iskaza* čini se samo utoliko interesantnim ukoliko se sprovodi u cilju pospešivanja komuni-

kacije. U skladu sa ovim, ispravljanje vlastitog iskaza u govoru starije dece bilo bi znak govornog prilagođavanja mlađoj, a manifestovalo bi se kao refonologizacija iskaza, zamenjivanje standardne *baby talk* leksikom, sintaksičko uprošćavanje ili kao upotreba mlađem detetu prilagođenih jedinica za oslovljavanje i samooslovljavanje; a u govoru mlađe bi se pokazalo u zameni *baby talk* leksema standardnim, u promeni fonoloških i morfo-sintaksičkih obeležja iskaza i sličnom, a po svemu suprotnom onom u govoru starije dece. Na ovaj način se zanemaruju primeni u kojima se ispravljanje vlastitog iskaza može odrediti kao posledica neovladanosti jezičkim pravilima (pravilima negacije, razmeštaja enklitika, upotrebe predloga, i dr.), koje bi, s obzirom na uzrast, trebalo očekivati u govoru mlađe dece. Ovakav pristup se opravdava time što je učestalost ovakvih primera izrazito različita kod pojedine dece — isti podatak je saopštila i S. Savić (1978, 135—139) na osnovu upoređivanja govora blizanaca i jedinčadi — i što se ne može utvrditi da na nju utiče kontakt sa drugim detetom.

Podatak o izrazito niskoj učestalosti ispravljanja vlastitog iskaza i u govoru starije i u govoru mlađe dece čini se nesaglasnim sa čestom pojavom govornog prilagođavanja. Mada je jedan od značajnih uzročnika govornog prilagođavanja starijeg deteta mlađem pojašnjavanje poruke, to još uvek ne znači da se ono javlja samo kad je razumevanje poruke ugroženo, kao ni to da iskazima s takvim obeležjima obavezno prethode iskazi sa obeležjima standardnim za stariju decu. Niska zastupljenost ispravljanja vlastitog iskaza u govoru mlađe dece može biti potpomognuta i time što starija deca izrazito retko insistiraju na formi njihovih iskaza, i ne podstiču ih tako da ovaj postupak primenjuju, za razliku od odraslih koji mogu ne odgovoriti detetu namerno, a da bi ga stimulisali da koriguje svoj iskaz.

5.0. Svodeći podatke o ispravljanju iskaza sagovornika u verbalnim interakcijama starije i mlađe dece treba istaći sledeće: po učestalosti ispravljanja ovaj se komunikacijski tip razlikuje i od blizanačkog, i od onog u kojem učestvuju odrasli i deca, na šta utiče niži stepen rivalstva među decom, s jedne strane, i drugačiji zahtevi u vezi sa iskazom sagovornika i svojom ulogom u njegovom govornom razvoju, s druge. I, dalje, ispravljanje vlastitog iskaza nije i obavezni znak govornog prilagođavanja i vrlo retko se iskorištava kao sredstvo za pospešivanje razumljivosti poruke.

OBJAŠNJAVANJE

1.0. Terminom *objašnjavanje* mogu se, s obzirom na leksičko značenje, odrediti dva postupka, različita po domenu i načinu na koji se ostvaruju. Ono se može odnositi na tumačenje, razjašnjavanje forme vlastitog iskaza ili iskaza sagovornika, i na obrazlaganje sadržaja poruke. U skladu sa predmetom objašnjavanja — forma ili sadržaj iskaza — najčešće jesu i forma, sadržaj i funkcija iskaza u kojem je objašnjavanje sprovedeno. Objašnjavanje koje se tiče forme nastaje u situaciji kad nerazumevanje poruke prouzrokuju odstupanja od standarda govornog okruženja — najčešće na fonološkoj razini — ili ispuštanja pojedinih rečeničnih konstituenata. Ovakvo objašnjavanje ostvaruje se kao ponavljanje u korektnoj gramatičkoj formi, i po tome je slično ispravljanju, ili kao dopunjavanje iskaza. Govornik objašnjava sadržaj poruke kad proceni na osnovu verbalnog ili neverbalnog ponašanja sagovornika da je ovaj ne prihvata, stvarajući najčešće novi iskaz, uz čestu promenu modaliteta poruke. Produženo objašnjavanje sadržaja poruke prelazi u ubeđivanje ili nagovaranje.⁵

⁵ U dosadašnjoj literaturi o govornom razvoju dece koja su usvajala srpsko-hrvatski jezik ovom problemu je posvećeno vrlo malo pažnje, osim u monografiji S. Savić o govornom razvoju blizanaca (1978), gde se ističe: »Terminom *objašnjavanje* ovde će se označavati postupak kad jedan od sagovornika objašnjava ili sopstveni prethodno izgovoreni iskaz, ili iskaz drugog sagovornika u blizanačkoj situaciji. Objašnjavanje se najčešće javljalo u slučajevima kada odrasli nije razumevao (bilo u potpunosti, bilo delimično) iskaz blizanca, ili mu je bio potpuno nerazumljiv ili mu nije bio dovoljno razumljiv. Odrasli traže od deteta da ono bolje oformi svoj iskaz, što drugom blizancu daje mogućnost da se u razgovor uključi« (155).

1.1. Objašnjavanje se može odnositi na vlastiti iskaz ili na iskaz sagovornika. U prvom slučaju dovoljno je da u verbalnoj interakciji sudeluju dva učesnika, dok je u drugom potreban i treći, kojem se iskaz i objašnjava. Impuls za objašnjavanje iskaza — vlastitog ili sagovornikovog — daje sagovornik, odnosno treći učesnik. Razlika između ispravljanja i objašnjavanja forme vlastitog iskaza ponekad je vrlo diskretna, a izabrani postupak je u skladu sa načinom reakcije sagovornika. Ispravljanje vlastitog iskaza može biti i spontano — pogotovo na nižim razvojnim fazama — ono može prethoditi eventualnom zahtevu sagovornika da se govornik ispravi, dok je objašnjavanje uvek odgovor na verbalni ili neverbalni zahtev sagovornika.

Iskazi koji se javljaju kao rezultat postupka ispravljanja i objašnjavanja forme sagovornikovog iskaza međusobno se ne razlikuju — u oba slučaja iskaz se prebacuje na normu govornog okruženja, odnosno vlastitu. Nasuprot tome, funkcije i komunikacijski konteksti ovih dvaju postupaka jesu različiti. Forma iskaza sagovornika se objašnjava zbog trećeg učesnika u verbalnoj interakciji, a ne da bi se govorniku predočilo — bez obzira s kakvom namerom — gde je pogrešio i kako je trebalo da kaže.

Objašnjavanje forme i sadržaja vlastitog iskaza ili iskaza sagovornika nisu uvek dva razdvojena postupka, međusobno neuslovljena. Objašnjavanje forme iskaza može biti jedan od načina da se objasni njegov sadržaj.

1.1. Osnovnom funkcijom objašnjavanja može se smatrati pospešivanje razumevanja poruke, što je važno kako za onog učesnika koji objašnjavanje nalaže, tako i za onog koji ga sprovodi. S obzirom na ovakvu funkciju objašnjavanja moguće je pretpostaviti da je ono često u verbalnim interakcijama među učesnicima različitih govornih sposobnosti, što, dakako, ne znači da ono mora biti i jedino sredstvo koje se u tu svrhu koristi. Uspešnost razumevanja poruke izrazito je zavisna od tipa nejezičkog konteksta, uključujući tu i učestalost kontakata, situaciju u kojoj se iskaz ostvaruje, aktivnosti kojima se učesnici u verbalnoj interakciji bave, pažnju koju poklanjaju aktivnostima i govoru drugog učesnika. Ako se imaju u vidu ova dva podatka, onda se može pretpostaviti da je učestalost objašnjavanja u verbalnoj interakciji među starijom i mlađom decom visoka — budući da se ona razlikuju po stupnju govorne i spoznajne razvijenosti — ali takođe i to da ona može biti i relativno niska, pošto je izrazito visoka učestalost kontakata među decom. Očigledno

je da se ove dve pretpostavke isključuju, stoga je, da bi se potvrdila prihvatljivost jedne ili druge, potrebno proveriti da li su učestalost, tip i funkcija objašnjavanja isti na svim uzrasnim fazama u govoru oba deteta, i kako na njih utiče situacijski kontekst. Sa stanovišta razvoja komunikativne sposobnosti važno je utvrditi kada i u kojim situacijama dete traži od drugog deteta da svoj iskaz objasni, odnosno kada iskaz drugog deteta objašnjava trećem učesniku. Sa stanovišta usvajanja govora potrebno je sačiniti registar jezičkih jedinica koje se podvrgavaju objašnjavanju.

1.2. U verbalnim interakcijama među odraslima i decom objašnjavanje se uglavnom odnosi na vlastiti iskaz — odraslog ili deteta. Odrasli najčešće na osnovu ponašanja deteta procenjuju da li je potrebno da svoj iskaz objasne. Objašnjavanje se u tom slučaju većinom manifestuje kao promena tempa govora — govor je sporiji i razgovetniji — ispuštanje, ali i uvođenje pojedinih rečeničnih delova, ponavljanje celog iskaza ili dela iskaza, i kao zamena standardnojezičkih leksema leksemama iz *baby talk* registra. Deca objašnjavaju vlastiti iskaz tako što pokušavaju da ga sporije i ikorektnije izgovore, takođe vrlo često ponavljaju informativno stožerne delove iskaza ili ga proširuju, istina često na ništa više razumljiviji način nego što su to učinila prvi put. Na višem uzrastu namesto leksema iz *baby talk* registra upotrebljavaju lekseme govornog okruženja. Učestalost objašnjavanja u govoru odraslih i dece nije dosledno obrnuto srazmerna sa stupnjem govornog razvoja deteta. Odrasli ne zahtevaju od deteta da objasni svoj iskaz dok je ono na ranom uzrastu i govorno slabo razvijeno. Sa napredovanjem deteta, pri kraju druge godine, učestalost traženja objašnjenja se povećava. U to doba brzina govora, fonološke supstitucije i redukcije u novousvojenim leksemama, i morfološke analogije i inovacije često onemogućavaju pravilno razumevanje iskaza deteta. Istovremeno su i aktivnosti deteta sve raznovrsnije, a njegove namere i želje sve manje predvidljive, te odrasli često ne mogu na osnovu nejezičkog konteksta da razreše detetov iskaz. I pored toga što deca znatno ređe nego odrasli eksplicitno traže da ovi objasne svoj iskaz, može se ipak primetiti da ona to češće čine na kasnijem uzrastu, naročito u periodu kad intenzivnije počinju slušati govor koji nije direktno njima upućen. Ako se upoređuju verbalne interakcije između odraslih i dece sa verbalnim interakcijama među decom različitog uzrasta, onda bi to trebalo činiti

sa ciljem da se utvrdi da li postoji sličnost između ponašanja odraslih i starije dece, imajući pri tom u vidu i uzrast dece, odnosno između ponašanja prvorodne i mlađe dece.

1.3. Učešće odrasle osobe u verbalnim interakcijama u kojima učestvuju i deca blizanci, ili starija i mlađa deca, dozvoljava nekoliko kombinacija s obzirom na učesnika koji iskaz objašnjava, odnosno na učesnika zbog koga se iskaz objašnjava. Dominantan tip objašnjavanja u blizanačkoj situaciji jeste objašnjavanje odrasloj osobi iskaza drugog blizanca (S. Savić, 1978, 155—170). Na taj način blizanci ne samo što pomažu odrasloj osobi da bolje razume poruku koju joj je jedno od njih uputilo, nego i sebi omogućavaju da se uključe u verbalnu interakciju između drugog blizanca i odrasle osobe. Znatne razlike u učestalosti i vremenu javljanju ovog postupka u govoru blizanačke i prvorodne dece mogu se razumeti samo ako se imaju u vidu — kao što je to i učinjeno u novijoj literaturi o razvoju govoru blizanaca — tipični uslovi u kojima deca odrastaju. Blizanci rano stiču sposobnost da objasne iskaz sagovornika (= drugi blizanac) zato što se najčešće bave istom aktivnošću kao i on, i lako mogu pretpostaviti šta ovaj namerava ili zahteva. Upoređivanje govora blizanaca i starije i mlađe dece treba da pokaže u kojoj meri starosna razlika među decom, dakle i razlika u stupnju govorne i komunikativne razvijenosti, utiče na učestalost, tip i funkciju objašnjavanja.

2.0. U verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom *objašnjavanje forme i sadržaja vlastitog iskaza* jeste retko, što znači i da deca veoma retko traže jedno od drugog da objasne svoj iskaz. Ne može se, naravno, samo na osnovu ovog podatka tvrditi da je dovoljno visok stepen razumevanja govora drugog deteta, i da su svi iskazi odgovarajuće interpretirani. Mnogo je verovatnije da deca zadovoljavajući stepen razumevanja iskaza postižu tako što ga dobro integrišu u nejezički kontekst, čemu su zajednička aktivnost i praćenje aktivnosti drugog deteta jedni od najvažnijih preduslova. Jedan od razloga zašto starija deca ne traže da mlađa objasne svoj iskaz, i da ga tako učine za njih razumljivijim, moglo bi biti i to što su ona često sklona da zanemare zahtev ili sud mlađe, pogotovo dok su ova na nižem uzrastu. Ona učestalije traže od mlađe da objasne svoj iskaz kada se ova intenzivnije počinju uključivati u zajedničke aktivnosti i igru (prim. 1), da bi se kasnije istim postupkom koristila i onda

kad ne žele da odmah udovolje zahtevima mlađeg deteta (prim. 2).

- (1) SD 4;4, MD 1;7
MD — O, SD: Oće ponje vonje. (Mlađa devojčica se ma-
SD — MD: Sta ti znači ponje vonje? zji sa majkom i stari-
jom sestrom.)
- (2) SD 5;10, MD 3;0
MD — SD: Pa daj joj! (Devojčice se igraju
SD — MD: Sta? »gospođa«. Mlađa traži
MD — SD: Pa to! za svoju lutku dečje
SD — MD: Sta to? novine.)
MD — SD: To koje vi gledate.
Pa dajte!
Pa dajte!

2.1. Podatak da mlađa deca na ranom uzrastu ne traže od starije da ova svoje iskaze objasne, ili to čine vrlo retko, potvrđuje da se ona prema govoru starije dece odnose na isti način kao i prema govoru odraslih. I pored toga što su mlađa deca uglavnom okružena njima prilagođenim govorom — što znači i da je umanjena potreba za objašnjavanjem iskaza — stupanj njihove govorne, kognitivne i komunikativne razvijenosti jeste nedovoljan da bi ona mogla odrediti razloge nerazumevanja, ili delimičnog razumevanja poruke. Mlađa deca, kao i prvorodena, tek na kasnijem uzrastu učestalije traže od sagovornika, dakle i od starijeg deteta, da im svoje iskaze objasne. Ona najčešće pitaju za značenja reči, kao i za njima nepoznata kontekstualna značenja.

2.1.1. Objašnjavanje vlastitog iskaza se uglavnom manifestuje samo kao ponavljanje, te se čini da deca zahtev drugog deteta obrazlažu time što ih ono zbog udaljenosti, galame ili nepažnje nije dobro čulo. Treba reći da su razlike između zahteva da se iskaz ponovi, odnosno objasni često vrlo male, pogotovo stoga što se dete i onda kada je prvo tražili da mu se iskaz objasni, često zadovoljava i time da se ovaj samo ponovi, i što isti zahtev ponovo ne postavlja.

2.2. Šesnaest, odnosno šest je mogućih kombinacija s obzirom na onoga ko objašnjava i onoga čiji se iskaz objašnjava u verbalnim interakcijama u kojima pored starijeg i mlađeg deteta učestvuju odrasla osoba i/ili dete koje nije iz njihove porodice. I pored velikog broja ovih kombinacija ostvaruje se, po pravilu, samo jedna: starije dete objašnjava iskaz mlađeg odrasloj osobi van porodice. Izostajanje objašnjavanja u drugim komu-

nikacijskim kontekstima motivisano je uvek drugačijim razlozima, što se vidi i po tome kako se problem delimičnog razumevanja i neodgovarajućeg interpretiranja razrešava.

Mada roditelji vrlo često posreduju između starije i mlađe dece, ipak vrlo retko objašnjavaju iskaze jednog deteta drugome. Oni znatno češće obrazlažu motive ponašanja i modalitet poruke, nego što objašnjavaju formu iskaza, pri čemu je modalitet njihovog iskaza u skladu sa trenutnim odnosima među decom i njihovim stavom prema ponašanju i zahtevima dece.

2.2.1. Retke su prilike kad roditelji ne razumeju decu i kad je potrebno da im jedno dete objasni iskaz drugog, ukoliko se aktivno bave decom, a mlađim približno isto onoliko koliko su se bavili prvorođenim. Nije zanemarljiv, dakako, broj primera kada starije dete zato što je pratilo aktivnost mlađeg — pogotovo ako je u njoj učestvovalo — brže nego roditelji interpretira njegov iskaz, ali to ipak ne znači da ovi to nikako u istoj situaciji ne bi mogli učiniti. To što mnogi roditelji često traže od starije dece da im »objasne« iskaze mlađe nije, ili uglavnom nije, zato što nisu razumeli mlađu, nego zato da bi stariju uključili u verbalnu interakciju sa mlađim detetom i da bi im dali do znanja koliko im je njihova pomoć u podizanju mlađeg deteta potrebna. Na taj način starija deca stiču naviku da objašnjavaju iskaze mlađe, pa neretko interвениšu i onda kad odrasli ne žele da udovolje zahtevima mlađeg deteta, smatrajući da je nerazumevanje iskaza prouzrokovalo takvo ponašanje (prim. 3). U istim okolnostima, mada znatno ređe, i mlađa deca objašnjavaju odraslima iskaze starije (prim. 4).

- (3) SD 4;4, MD 1;7
MD m: Daj mi *meko!*
(*mleko*)
m — MD: Čekaj, Taco!
SD — m: *Vode!*

(*Mlađa devojčica je u krevetiću, traži od majke vodu, majka je pokriva.*)

Odrasli su znali da mlađa devojčica rečju *meko* (= mleko) označava i *mleko* i *vodu*, i mogli su dobro razlikovati kad ona šta traži, ali često nisu hteli da odmah ispune zahtev da bi je naterali da upotrebljava obe reči. Starija devojčica je u tim prilikama skoro redovno objašnjala iskaz mlađe, podsećajući odrasle da mlađa jednom rečju obeležava dva pojma.

(4) SD 4;9, MD 2;0

SD — MD: Ajd idemo na terasu.

O — SD: Ne može .

SD — O: Napolju je vrućina.

MD — O: *Napolju je lepo*, kaže Nata.

(Devojčice su u sobi.

Tih dana bilo je dosta

hladno.)

2.2.2. Za razliku od roditelja i drugih odraslih koji se intenzivno bave decom, odrasli van porodice često ne uspevaju da razumeju govor dece na ranom uzrastu, te su prinuđeni i da traže pomoć od ukućana. Ako se pokaže da starije dete može posredovati između njih i mlađeg deteta, oni se i nadalje njemu obraćaju (prim. 5. i 6). Pored toga odrasla osoba može želeći da uključi starije dete u verbalnu interakciju sa mlađim iz istih ili sličnih razloga iz kojih to čine i roditelji (prim. 7).

(5) SD 5;5, MD 2;2

MD — E: *Djotinje.*

(životinje)

E — MD: Šta hoćeš, Jovana?

SD — E: *Životinje.*

E — SD: Kako?

SD — E: *Djotinje.*

(Devojčica traži kutiju sa figuricama životinja.)

(6) SD 5;6, MD 2;3

MD — E: Ja sam nactala.

Nema dane.

(đerdane)

E — MD: Nema kragne?

MD — E: Dane.

SD — E: *Đerdane.*

(Devojčica crta mišicu.)

(7) SD 5;6, MD 0;7

MD: *ba b ba ba*

E — SD: Mimika, Iva misli da ona nešto govori.

SD — E: Nije, to ona kaže *baba.*

(Mlađa devojčica je u kolicima, starija se sama igra.)

Sa stanovišta vrednovanja stupnja komunikativnog razvoja starijeg deteta najznačajnim treba smatrati one slučajeve kada se ono spontano uključuje u verbalnu interakciju između mlađeg deteta i odrasle osobe, želeći da, objašnjavajući iskaz mlađeg deteta, pomogne odrasloj osobi (prim. 8—11).

Činjenica da starija deca najčešće odraslima objašnjavaju upravo one iskaze mlađe dece, u kojima je izrazito odstupanje od fonološke norme govornog okruženja, upućuje na zaključak da je i za njih najvažnije da pravilno identifikuju fonološku strukturu iskaza, i da u to ulažu najviše napora. U ovom podatku ne bi trebalo tražiti odgovor o hijerarhiji među jedinicama različitih jezičkih nivoa, ali bi ga trebalo imati u vidu kad se raspravlja o interpretiranju i razumevanju poruke. Naime, iz ovog se može zaključiti da neodgovarajući red reči, morfološka obeležja ili primenjena sintaksička pravila imaju manji značaj za razumevanje poruke, upravo zbog manjeg broja varijantnih ostvarenja i većeg stepena predvidljivosti. Nadopunjavanje redukovanih iskaza kao tip objašnjavanja znatno je ređe. Javlja se skoro isključivo samo u onim situacijama kad starija deca posreduju između mlađe dece i odraslih osoba van porodice, kojima je nepoznat nejezički kontekst o kojem mlađa deca referišu.

4.0. Pri kraju razmatranja o učestalosti, tipovima i funkciji objašnjavanja u verbalnoj interakciji između starije i mlađe dece trebalo bi podrobnije uporediti podatke iz ovog komunikacijskog tipa sa podacima iz verbalnih interakcija između odraslih i prvorodne dece, i iz verbalnih interakcija blizanačke dece. Najvažnijim treba, svakako, smatrati podatak da obeležja objašnjavanja u ovom komunikacijskom tipu nisu istovetna sa obeležjima u druga dva, što ne znači da izvesnih sličnosti nema. U verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom najčešće starija deca objašnjavaju iskaze mlađe, što po tipu — a dobrim delom i po funkciji — odgovara situaciji u blizanačkim verbalnim interakcijama. Razlika između njih pokazuje se u tome što u blizanačkim interakcijama uglavnom oba blizanca podjednako često objašnjavaju iskaz drugog blizanca, dok u slučaju starije i mlađe dece samo, ili najčešće, starija deca objašnjavaju iskaze mlađe. Važnom razlikom treba smatrati i uzrasni period na kojem ovaj postupak primenjuju blizanci, odnosno starija deca: blizanci već u drugoj polovini druge godine života, a starija deca tek pri kraju četvrte godine. Postavlja se, dakako, pitanje kakvi razlozi uslovljavaju ovakvu razliku, pri čemu ne bi trebalo zanemariti ni to da su individualne razlike moguće. Prvo treba konstatovati da je učestalost objašnjavanja iskaza mlađe dece u govoru starije naporedna sa uzrastom, stupnjem govorne i komunikativne razvijenosti, i stupnjem ukupnog govornog i komunikativnog prilagođavanja mlađem detetu. To znači da je učesta-

lost objašnjavanja niža na nižem uzrastu, a viša na višem, a prema podacima za blizanačku decu očekivalo bi se suprotno. Podatke za blizanačku decu ne potvrđuju ni podaci iz govora srednje dece na nižem uzrastu. Na osnovu svega ovoga moglo bi se zaključiti da je visoka učestalost objašnjavanja u govoru blizanačke dece u prvom redu posledica težnje da se u verbalnu interakciju između odrasle osobe i drugog blizanca uključe, i spontana reakcija na govor odraslog, koji vrlo često nije markiran po upravljivosti. Starija deca na nižem uzrastu mogu relativno dobro odrediti upravljivost iskaza — što ih sprečava da se odzovu odraslima kad se ovi obraćaju drugom detetu — a pošto sa manje pažnje prate aktivnosti mlađe dece — budući da su svojom više zaokupljena — često zanemaruju njihove iskaze. Starija deca na višem uzrastu više se uživljaju u svet mlađe, pokušavaju da odgonetnu šta ova žele, pamte kako su šta rekla, i — što je veoma važno — dovode uspešnost komuniciranja u vezu sa razumevanjem iskaza.

4.1. Pošto je povodom podataka o niskoj učestalosti vlastitog iskaza do sada već bilo reči, sada bi trebalo samo pažljivije razmotriti zašto starija deca ne traže od mlađe na niskom uzrastu — upravo onda kad najmanje mogu razumeti njihove iskaze — da objasne ono što su rekla. Činjenica da to ne čine niti starija deca na niskom uzrastu, niti na višem, nalaže da se odnosi među učesnicima u ovom komunikacijskom tipu uporede sa odnosima između odraslih i dece, i blizanačke dece. Razlozi za ovakvo ponašanje starije dece na nižem uzrastu morali bi biti slični razlozima ponašanja blizanačke dece. Jedni i drugi su, naime, premali — govorno nedovoljno razvijeni — da bi eksplicitno zahtevali da im se iskaz objasni. Takvo ponašanje bi bilo suprotno osnovnim principima sticanja govora. U podatku da starija deca na višem uzrastu ne zahtevaju od mlađe u preverbalnoj fazi ili u početnim verbalnim fazama da objasne svoj iskaz, treba videti znake njihove visoke komunikativne razvijivosti, koja ih sprečava da od mlađe traže nešto što ova nisu kadra ispuniti.

Mada je relativno niska učestalost objašnjavanja vlastitog iskaza i iskaza sagovornika u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom, uslovi, pod kojima se ono ostvaruje, u dobroj meri odražavaju tipične odlike ovog komunikacijskog tipa, te ga je, stoga, opravdano uzimati u obzir, kad se ovaj tip predstavlja.

PITANJA

1.0. Dobro je poznato (D. Hajmz, 1980, 97) da govornik može upotrebiti upitnu rečeničnu strukturu — iskaz sa specifičnim intonacijskim i sintaksičkim obeležjima — u najmanje dva situacijska konteksta, a da bi zadovoljio dve međusobno vrlo različite pobude. On se njima, naime, može koristiti i kad od sagovornika želi da dobije određenu informaciju, kad ga o nečemu *pita*, ali i kad želi da ga nešto zamoli, da mu nešto naredi, što mu i dozvoljava da umesto upitne rečenične strukture, i čak češće od nje, upotrebi imperativnu. Ova činjenica omogućava da se dvojako formuliše i predmet ispitivanja: može se posmatrati upotreba upitnih rečeničnih struktura, bez obzira na modalitet strukture različitih modaliteta. Izbor jednog ili drugog tipa iskaza za predmet ispitivanja zavisi, dakako, od cilja ispitivanja. Ako bi se na primerima iz dečjeg govora želelo pratiti usvajanje i upotreba upitnih rečeničnih struktura, onda bi trebalo posmatrati sve iskaze koji potrebna obeležja imaju, ali ako bi se želelo saznati nešto o tome *koga* deca pitaju, *o čemu* pitaju, *kada* pitaju i *zašto* pitaju, odnosno *koga*, *šta*, *kada* i *zašto* mole, i *od koga*, *šta*, *kada* i *zašto* zahtevaju, onda bi trebalo odvojeno posmatrati iskaze istog modaliteta bez obzira na to da li su po formi isti ili različiti. Pošto nas sada interesuje kako komunikacijski kontekst utiče na upotrebu pitanja, a ne razvoj upitnih rečeničnih struktura, izdvojiće se iz posmatranja upitni iskazi sa imperativnim modalitetom.

Nakon određivanja predmeta ispitivanja mogu se podrobnije odrediti i pojedini zadaci: treba, prvo, utvrditi da li su u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom pojedina pitanja tipična i po čemu se upotreba pitanja u ovom komunikacijskom kontekstu razlikuje od one u verbalnim interakcijama sa odraslom osobom kao sagovornikom deteta. Treba, zatim, utvrditi kako upotreba pitanja zavisi od stupnja govorne i komunikativne razvijenosti dece, i kako na nju utiče situacijski kontekst. Može se, naime, pretpostaviti da deca ne pitaju jedno drugo isto ono što pitaju odrasle, niti da o istom i u istim situacijama jednako često pitaju odrasle i drugo dete, a, takođe, i to da se pitanja, koja ona jedno drugom upućuju, razlikuju i po sadržaju i po učestalosti od pitanja koja njima upućuju odrasli. Mogu se, dalje, očekivati razlike i u učestalosti i u sadržaju među pitanjima koja starija deca upućuju mlađoj, i mlađa starijoj, odnosno koja starija deca upućuju mlađoj na nižem i višem stupnju govornog i komunikativnog razvoja. Na kraju treba pretpostaviti i to da situacijski kontekst i sadržaji verbalnih interakcija utiču na različitu učestalost pojedinih tipova pitanja. Valja napomenuti da je izdvajanje determinatora upotrebe pitanja ipak samo uslovno, kao u ostalom i u svim drugim slučajevima, budući da su svi oni međusobno povezani i da deluju istovremeno.

1.1. Pre nego što se predstave podaci o upotrebi pitanja u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom, treba načelno odrediti tipove pitanja prema aktualiziranom sadržaju i nameni govornika. Prilikom prvog, ne detaljnog i ne specifičnog, određivanja mogla bi se razlikovati samo dva osnovna tipa: u jednom bi bila pitanja koja se upućuju sagovorniku da bi se od njega dobila informacija o akciji, njenom vršiocu ili objektu, i svim pratećim okolnostima; a u drugom ona koja treba da udovolje nekoj drugoj potrebi govornika. To može, na primer, biti dobijanje saglasnosti od sagovornika, proveravanje njegovog znanja ili stava prema nečemu, odnosno proveravanje tačnosti i prihvatljivosti informacije ili stava koji se iznose. U predloženoj klasifikaciji se zapravo samo sažimaju do sada najčešće primenjivani kriteriji u literaturi o govoru dece i o govoru upućenom deca (J. Sachs — J. Devín, 1976; S. Savić, 1976).

2.0. Tipičnom odlikom upotrebe pitanja u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom treba smatrati uglavnom relativno nisku učestalost pitanja kojima se aktualizira

akcija, njen *vršilac* ili *objekat*. Da bi se ovaj podatak valjano ocenio, treba napomenuti da se tipičnost određuje u odnosu prema detetu kao govorniku, a ne i prema odrasloj osobi kao govorniku u verbalnoj interakciji sa detetom. Pokazuje se, naime, da se više međusobno razlikuju pitanja koja deca upućuju jedno drugom od pitanja koja upućuju odrasloj osobi, nego što se razlikuju pitanja koja odrasli upućuju deci od pitanja koja deca upućuju jedno drugom. Ovi, na prvi pogled kontraverzni, zaključci ilustrovaće se nekolikim podacima, no pre toga valja samo istaći da se oni donekle modifikuju u skladu sa uzrastom dece, aktivnošću kojom se bave i sadržajem verbalne interakcije.

U govoru oba deteta od početka verbalne faze pa do predškolskog doba izrazito je niska učestalost pitanja koja nalažu davanje informacije o akciji (prim. 1), njenom vršiocu (prim. 2. i 3) ili objektu (prim. 4. i 5).

- (1) SD 5;3, MD 2;6
 MD — SD: *Šta radiš?* (Devojčice se igraju.)
 SD — MD: *Tražim tebi šah.*
- (2) SD 5;11, MD 2;7
 MD — SD: *Ko mi je tu pisao?* (Devojčica je našla papir na kojem je ona prva pisala.)
Ko mi je tu pisao? (pisao)
 SD — MD: *Ja.*
- (3) SD 5;0, MD 2;4
 SD — MD: *Ko je to vezao?* (Starija devojčica pokušava da odveže lutki mašnu.)
 MD — SD: *Ja.*
 SD — MD: *Ti znaš da vežeš?*
 MD — SD: *To je baka vezala.*
- (4) SD 4;5, MD 1;8
 MD — SD: *Nato, teko, teko.* (Mlađa devojčica pokušava da izvadi knjige iz police.)
(teško, teško)
 SD — MD: *Čekaj, Nata.*
Koju hoćeš?
 MD — SD: *Tu.*
 SD — MD: *Ovu?*
- (5) SD 5;1, MD 2;4
 SD — MD: *Šta si uzela?* (Devojčice se igraju, mlađa je uzela jednu lutku i odnela je u ugao.)

Nesumnjivo je da ovakva upotreba proističe iz situacijskog konteksta — učestvovanje u zajedničkoj, najčešće poznatoj, aktivnosti, organizovanoj u poznatom ambijentu i u vezi sa poznatim objektima u dovoljnoj mjeri omogućavaju deci da do određenih podataka i sama dođu, što posredno utiče i na to da je broj verbalnih odgovora na postavljena pitanja srazmerno nizak. On je uopšte niži u međusobnim verbalnim interakcijama dece u odnosu na verbalne interakcije dece sa odraslima (M. Martlew, 1978, 89). Ako se podaci o niskoj učestalosti ovih pitanja uporede sa podacima iz verbalnih interakcija dece i odraslih, uočiće se da je viša učestalost ovih pitanja u govoru dece upućenom odraslima prouzrokovana činjenicom da je njima češće nego u interakcijama sa drugim detetom nepoznata akcija koju odrasli izvode, kao i objekat na kojem je izvode. Viša učestalost ovih pitanja u govoru odraslih najčešće je prouzrokovana posve drugačijim razlozima. Znatno ređe odrasli postavljaju deci pitanja ovog tipa da bi dobili nepoznatu im informaciju, nego što se njima koriste da bi dete naveli da govori, da bi započeli ili održali verbalnu interakciju s njim. Veoma je važno konstatovati da visoka učestalost upotrebe pitanja s ovom namerom — nastala kao vid prilagođavanja odraslih deci (de Villiers — de Villiers, 1978, 194) — prouzrokuje sličnu upotrebu i u govoru dece (prim. 6. i 7).

- (6) SD 5;9, MD 2;11
 MD — SD: *Nataša, šta piješ?* (Devojčice jedu jagode.
 SD — MD: Ništa. *Starija je popila sok*
 MD — SD: *Šta ti je to?* *koji je od jagoda os-*
 SD — MD: *Jagode.* *tao.)*
 MD — SD: *Šta ti još jedeš, pitam.*
 Pitaj mene.
- (7) SD 4;7, MD 1;10
 SD — MD: *Šta Nata radi?* (Za vreme jutarnjeg ob-
Šta Nata radi? *lačenja.)*
 MD — SD: *Bućeš.*
(obućeš)
 SD — MD: *Šta?*
 MD — SD: *Bućeš.*
(obućeš)
 SD — MD: *Pa šta?*
Ja sam već obula cipele,
Tanja je već obukla
majicu.

2.1. Razlike u učestalosti upotrebe pitanja koja aktualiziraju neko od svojstava akcije ili njenog objekta uslovljene su nekolikim razlozima, s tim što oni ne deluju u podjednako meri na svaki pojedinačni tip. Usklađenost determinatora učestalosti i aktualiziranog sadržaja većinom je vrlo izrazita. Tako, na primer, situacijski kontekst verbalne interakcije ograničavajuće deluje na učestalost pitanja o *načinu* (prim. 8. i 9), i u nešto manjoj meri na pitanja o *mestu* (prim. 10. i 11).

- (8) SD 4;1, MD 1;7
MD — SD: *Kako beba plače?* (Devojčice se igraju.)
- (9) SD 5;2, MD 2;5
SD — MD: *Tanja, kako si to otvorila?* (Mlađa devojčica je uspeła da otvori neku kutiju.)
- (10) SD 5;5, MD 2;2
MD — SD: *De je bizon?* (Deca gledaju male gumene igračke.)
SD — MD: *Bacio.*
MD — SD: *De?*
SD — MD: *Tu.*
- (11) SD 4;4, MD 1;7
SD — MD: *Gde je Nađa?* (Starija devojčica traži lutku.)
MD — SD: *Eno Nađe.*

2.1.1. Samo na osnovu činjenice da se pitanja o *vremenu* realizacije akcije i o *pripadanju* relativno kasno javljaju u govoru dece (S. Savić, 1975, 255; V. Vasić, 1981, 53) — ne mogu se objasniti razlozi njihove niske zastupljenosti u međusobnim verbalnim interakcijama dece različitog uzrasta. Podatak o vremenu usvajanja ne bi se smeo, dakako, potpuno zanemariti, pogotovo kad se ocenjuje govor dece na nižem uzrastu. Ako se ima u vidu da i starija i mlađa deca ovakva pitanja znatno češće upućuju odraslima nego drugom detetu, onda se može zaključiti da njihova upotreba zavisi u prvom redu od toga kako deca procenjuju svog sagovornika. Ona, izgleda, vrlo brzo uočavaju ko im šta može odgovoriti i od koga šta zavisi, te zbog toga i iznimno retko pitaju drugo dete o vremenu neke akcije, a i tada samo o akciji u kojoj je ovo učestvovalo (prim. 12).

(12) SD 4;11, MD 2;3

MD — SD: Ju, ogebala sam.
(ogrebala)

SD — MD: *Kad, gde?*
Kada?

MD — SD: *Pone.*
(*podne*)

(*Mlađa devojčica pažljivo gleda neku malu krastu na ruci.*)

Pošto je za decu najčešće važno samo da utvrde da li nešto pripada njima ili drugom detetu, ona mnogo češće pitaju odrasle nego drugo dete o tome čije je šta, verovatno očekujući da su ovi manje pristrasni, a možda i pretpostavljajući da tako povećavaju mogućnost da sami budu određeni za posjednika željenog predmeta. Ova pitanja upućuju drugom detetu onda kad ih ne mogu zbog odsutnosti ili neuključivanja u verbalnu interakciju uputiti odraslima (prim. 13), a znatno ređe kad im je samo stalo da dobiju informaciju, a ne i da svoje pravo na neki predmet potvrde (prim. 14).

(13) SD 5;2, MD 2;5

SD — MD: Daj mi, Tanja, žutu.
Ta, ta mi treba.
To moje, sve moje!

MD — SD: Nije.
SD — MD: *Čije je?*
MD — SD: Moje.

(*Starija devojčica crta. Mlađa drži kutiju sa bojicama.*)

(14) SD 5;4, MD 2;7

MD — SD: *Čije je ovo?*

(*Devojčica gleda pižamu. Obe imaju iste pižame.*)

2.1.2. U verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom u većoj meri se razlikuju sadržaji pitanja o *uzroku*, nego njihova učestalost u odnosu na verbalne interakcije dece sa odraslima. Pitanja koja se upućuju deci vezana su, po pravilu, za aktivnost drugog deteta (L. Sachs — J. Devin, 1978, 89), od kojeg se traži da svoj postupak obrazloži bilo zato što je za govornika neočekivan ili nedovoljno razumljiv (prim. 15. i 16), bilo zato što ga ovaj ne odobrava (prim. 17. i 18).

(15) SD 5;11, MD2;7

MD — SD: *Zasto ti zujiš?*
(*zašto ti žuriš?*)
Zasto ti zujiš?
Doktoje, doktoje!
(*doktore*)

(*Deca se igraju. Dečak je doktor. On brzo hoda gore-dole po sobi.*)

SD — MD: Molim?
MD — SD: *Zasto ti zujiš se?*
SD — MD: Treba.

- (16) SD 5;5, MD 2;8
SD — MD: Donesi mi jednu belu vatu iz kupatila. *(Devojčice se igraju, umivaju lutke.)*
MD — SD: *Što ti treba bela vata?*
- (17) SD 4;6, MD 1;9
MD — SD: Ne dam?
SD — MD: *A što ne daš?* *(Devojčice se igraju. Starija hoće da stavi lutku u kolica.)*
MD — SD: Tako.
- (18) SD 6;11, MD 2;8
SD — MD: *Pa što si pobacala ove čokoladetine?* *(Mlađa devojčica je razbacala po stolu čokoladne bombone.)*

Podatak da i starija i mlađa deca pitaju jedno drugo samo o uzrocima, razlozima aktivnosti kojima se bave, a ne i o uzroku neke pojave, odnosa ili akcije koja se ne pripisuje drugom detetu — o čemu inače pitaju odrasle (V. Vasić, 1981, 84) — pokazuje da ona u toku verbalne interakcije imaju u vidu sposobnost i spremnost sagovornika da njihovim zahtevima i interesovanjima odgovori. Može se, dakle, zaključiti da u verbalnim interakcijama među decom ne izostaju pitanja o uzroku, nego da se ona samo po svom sadržaju razlikuju od pitanja upućenim odraslima.

2.2. U verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom značajno mesto pripada pitanjima kojima se nalaze sagovorniku da se povodom iznetog predloga izjasni. Stav koji će sagovornik zauzeti upravo i jeste ono što je govorniku nepoznato i o čemu bi želeo da se informiše, pošto od toga zavisi dalja zajednička ili samostalna aktivnost dece (prim. 19—22).

- (19) NSD 4;10, SrD 3;6, NMD 1;10
NSD — SrD: *Oćeš i ti da budeš gospođa i ja gospođa?* *(Starija devojčica predlaže mlađoj da počnu novu igru.)*
- (20) SD 4;6, MD 1;9
SD — MD: *Hoćeš i ti da skineš namazane nokte?* *(Majka skida starijoj devojčici lak sa noktiju.)*

- (24) NSD 4;5, SrD 3;1, NMD 1;5
 SrD — NSD: *Očeš sve pojesti?*
 NSD — SrD: Neću. *(Starija devojčica uzima žvakaću gumu iz kutije.)*

2.2.1. S obzirom na vrstu informacije koja se želi saznati, slična su sa pitanjima kojima se nalaže sagovorniku da se odluči povodom iznetog predloga i pitanja kojima se ovaj poziva da se s predlogom saglasi, da potvrdi ono o čemu se saopštava. Različita upotreba ovih pitanja u govoru starije i mlađe dece proističe iz često različitih položaja u međusobnim verbalnim interakcijama. Starija deca većinom pozivaju mlađu da se s njihovim predlogom saglase. Ona, dakle, kao i odrasli izbegavaju ponekad da nešto naredi mlađoj, prepuštaju im da sama procene, da se odluče. Ona to čine upravo onda kad veruju da je opravdanost njihovog predloga ili zahteva očigledna (prim. 25. i 26). Mlađa deca, pak, budući da su često nesigurna, traže od starije, kao i od odraslih, da potvrde ono što su rekla, da ih u nečemu podrže (prim. 27). Najveći broj ovakvih pitanja ostaje bez odgovora, ali po svemu sudeći to znatnije ne smeta detetu govorniku, što se može razumeti jedino ako se ima u vidu kakva je informacija koja se traži.

- (25) SD 6;4, MD 2;1
 SD — MD: I onda samo kad se
 Lelica razboli, onda ćemo
 ići kod Gije.
 Je l' tako
 MD — SD: Jete tako.
 (jeste) *(Devojčice i E razgovaraju. Mlađa devojčica je nekoliko dana pre toga bila bolesna.)*
- (26) SD 4;11, MD 2;3
 SD — MD: *Je l' da su ti hladne*
 Probaj!
 MD — SD: Operila sam.
 (oprala) *(Mlađa devojčica dugo pere ruke, starija odlazi kod nje i nagovara je da prestane.)*
- (27) NSD 4;5- SrD 3;1, NMD 1;5
 SrD — E: A ja ću ići u koli.
 (školu)
 Ko i Alja.
 SrD — NSD: *Pa je l' da, Alja?* *(Devojčice i E razgovaraju. Mlađa jako želi da i nju upišu u zabavište kao i stariju.)*

3.0. Na zavisnost između sadržaja i funkcije pitanja u govoru starije dece od stupnja govorne i kognitivne razvijenosti mla-

de upućuju dva podatka: napredovanju mlađeg deteta odgovara povećanje učestalosti pitanja kojima se nalaze dobijanje nove informacije, a obrnuto mu je srazmerna učestalost pitanja kojima se na svojevrsan način proverava mlađe dete (prim. 28—30), kao i pitanja koja nastaju povodom promene ponašanja mlađeg deteta, ili da bi se s njim uspostavio kontakt (prim. 31. i 32) (J. Sachs — J. Devin, 1976). Budući da su isti odnosi karakteristični i za upotrebu pitanja u govoru odraslih u verbalnim interakcijama sa decom (S. Savić, 1976), može se pretpostaviti da data pojava u govoru starije dece ne proizilazi samo iz nužnog prilagođavanja mlađoj, nego i iz oponašanja odraslih.

- (28) SD SD 3;11, MD 1;2
 MD: Će — Će.
 E Će Će!
 SD — MD: *Tanja, ko je ovo?*
 MD — SD: Će — Će.
 MD: Ba!
 SD — MD: *Ko je ovo?*
 MD — SD: Av — av.
 MD — SD: Ba, baci!
 SD — MD: *Ko je ovo?*
 MD — SD: Će — Će.
 MD — SD: Će — Će.
- (Mlađa devojčica gleda slikovnicu, našla je kornja.)*
(Plaši sliku.)
(Uzela je loptu i baca je)
(Traži slikovnicu.)
- (29) SD 5;6, MD 2;3
 SD — MD: *Ajde ti nama pričaj, ko je ovo.*
 MD — SD: *Magajac.*
 (magarac)
 SD — MD: *Jeste.*
- (Deca i E gledaju knjigu o životinjama.)*
- (30) SD 5;11, MD 1;9
 SD — MD: *A šta si ti Inino?*
 MD — SD: *Seća.*
 (sreća)
 SD — MD: *Sreća.*
 I šta još?
 MD — SD: *Mese.*
 (mesec)
 SD — MD: *Mesec.*
 SD — MD: *Jesi l' Inina lasta?*
 MD — SD: *Jesi Inina lasta?*
 SD — MD: *Jesi.*
 Jesi Inina golubica?
 Ajde reci.
 MD — SD: *Gobalac.*
 SD — MD: *Golubica, golabac.*

- (31) SD 1;6, MD 0;5
 SD — MD: *Sta je, sta je bilo, mišo?*
(šta) *(Čim dečak zaplače de-
 vojčica brzo pritrčava
 krevetiću. Ovo se po-
 navlja nekoliko puta.)*
- (32) SD 5;2, MD 0;3
 SD — MD: *Ajde, maco bubili.*
Što plačeš?
Došla sestra. *(Mlađa devojčica se
 probudila, zaplakala je.
 Starija prilazi kreveti-
 ću.)*

4.0. Svodeći primedbe izrečene povodom upotrebe pitanja u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom može se zaključiti da je razlika između pitanja upućenih drugom detetu i odrasloj osobi stalna (1), i da funkcija, sadržaj i učestalost pitanja zavise od govorne i komunikativne razvijenosti deteta sagovornika, situacijskog konteksta i tipa interpersonalnog odnosa među decom (2). Treba, takođe, istaći da je učestalost pitanja u govoru starije i mlađe dece uglavnom nejednaka: sve do treće godine mlađeg deteta većinom je viša učestalost pitanja u govoru starije dece, da bi u narednom periodu naglo porasla u govoru mlađe dece. Izjednačavanje učestalosti pitanja podudara se sa približnim govornim i komunikativnim izjednačavanjem mlađeg deteta sa starijim. I na kraju, treba ponoviti da se starija deca u verbalnim interakcijama sa mlađom, govorno nerazvijenom, decom koriste specifičnim, mlađoj deci i po sadržaju i po funkciji prilagođenim pitanjima.

IMPERATIV

1.0. Pre nego što se predstavi upotreba imperativa u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom, nužno je istaći da je izabrani termin, kao uostalom i naslov poglavlja, u nekolicu uslovan, nepotpun i neprecizan, i da pripisano mu značenje ne odgovara uobičajenom u serbokroatističkoj gramatičkoj terminologiji. Njime se, naime obeležava svaki onaj modalitet poruke koji se uz namerno, svesno zanemarivanje specifičnih, a za verbalnu interakciju veoma bitnih podataka, može izraziti pomoću specijaliziranog ličnog glagolskog oblika — imperativnog. U inventar formi za obeležavanje imperativnog modaliteta uključuju se, dakle, i one forme koje samo fakultativno, u određenim kontekstualnim uslovima, aktualiziraju jedno od imperativnih značenja. U srpskohrvatskom jeziku takve jedinice su *prezent* i *perfekt s veznikom da*, *infinitiv*, *potencijal*, *upitna* i *impersonalna rečenična struktura*, *pojedine lekseme* i *intonacija*.

Nekoliki su činitoci koji utiču na izbor određene forme (S. Ervin—Tripp, 1977), a među njima svakako je najvažniji namera govornika. U zavisnosti od toga da li nešto maređuje ili zabranjuje sagovorniku, da li od njega nešto zahteva, ili ga za nešto moli, skreće mu pažnju na nešto, ili ga poziva da nešto učini, a posebno u zavisnosti od toga da li to čini zbog sebe ili zbog sagovornika — govornik se opredeljuje za određenu formu. Korespondentnost između forme i modaliteta poruke potvrđuje se i u načinu oslovljavanja sagovornika. Međusobno se isključuju molba kao tip modaliteta poruke, rečenica sa glagolom *moliti*, kao njegovu formu i pejorativno oslovljavanje. Isto tako, uz ponovljeni, poja-

čani zahtev izostaje hipokoristično oslovljavanje. Nakon toga što se opredeli za tip modaliteta poruke, manje ili više uspešno govornik se prilagođava sagovorniku, birajući u zavivosti od njegovog statusa najpogodniju formu. Pored konstantnih razlika između statusa govornika i sagovornika — to, na primer, može biti starosna razlika između dece i odraslih — na izbor određene forme utiče i trenutni, u verbalnoj interakciji zadobijeni status. Isti sagovornik može, naime, biti i u položaju da mu se nešto naređuje, i da se od njega nešto traži. Velik uticaj na izbor imperativne forme ima takođe i karakter interpersonalnog odnosa. Ukoliko je ovaj odnos podložniji promenama, ukoliko su učesnici manje sposobni i spremni da ga kontrolišu — utoliko je izbor imperativnih formi raznovrsniji. Tako, na primer, u verbalnim interakcijama u kojima je odnos među učesnicima mekonvencionalan i metipiziran, promene u tipu modaliteta poruke — prelaženje sa molbe na zahtev, ili sa opomene na zabranu — poslednije se odražavaju na izbor formi, za razliku od onih verbalnih interakcija u kojima je odnos među učesnicima konvencionalan i tipiziran. Situacijski kontekst kao jedan od činilaca upotrebe imperativnih formi u pojedinim slučajevima utiče na umanjenje značaja drugih činilaca. Tako se, na primer, u zajedničkim aktivnostima koje u punoj meri angažuju oba učesnika mogu neutralisati statusne razlike među njima, što i omogućuje da se izabere specijalizirani glagolski oblik kao forma sa najmanje dodatnih, specifičnih obeležja, i kao takva pogodna da postane sredstvo predikacije.

1.1. Imajući u vidu ovakve značajke upotrebe imperativnih formi, kao i podatke o upotrebi imperativa u verbalnim interakcijama među decom i odraslih sa decom (M. Shatz — R. Gelman, 1973; R. Gelman — M. Shatz, 1977; J. Sachs — J. Devin, 1976; S. Ervin—Tripp, 1977; L. Camaioni, 1979; M. Jocić, 1977; M. Shatz, 1978; de Villiers — de Villiers, 1978) — mogu se izdvojiti najmanje dva razloga za razmatranje upotrebe imperativa u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom. Prvi proizilazi upravo iz činjenice što se imperativni modalitet poruke izražava na nekoliko načina, te je stoga potrebno utvrditi kojim se formama u međusobnim verbalnim interakcijama deca koriste, i da li se u istim situacijskim kontekstima koriste istim formama i u verbalnim interakcijama sa odraslima. Do sada je najčešće konstatovano da je manja raznovrsnost formi kojima se deca koriste u međusobnim verbalnim interakcijama u odnosu na

raznovrsnost formi u interakcijama sa odraslima. Sam ovaj podatak ne mora istovremeno biti i pokazatelj manje raznovrsnosti tipova imperativnog modaliteta poruka upućenih deci u poređenju sa raznovrsnošću modaliteta poruka upućenih odraslima. Ova pretpostavka se može obrazložiti činjenicom da upotreba formi za tzv. *ublaženi imperativ* ili *imperativ učtivosti* ne odražava samo promene u kvalitetu modaliteta poruke, nego li poznavanje i prihvatanje važećih komunikacijskih pravila. Treba, takođe, napomenuti da se promene modaliteta poruke u govornika na ranom uzrastu veoma često pokazuju u neverbalnom ponašanju, te bi trebalo obratiti pažnju na to da li se deca u verbalnim interakcijama sa odraslima ili sa drugim detetom češće opredeljuju da promene u modalitetu poruke izraze zamenjujući upotrebljenu imperativnu jedinicu ili menjajući ponašanje. Treba, dalje, utvrditi kako na upotrebu određene forme utiče karakter interpersonalnog odnosa u toku verbalne interakcije, a budući da se može pretpostaviti da je on veoma podložan menjanju, može se i očekivati da se u verbalnim interakcijama među decom češće zamenjuju upotrebljene imperativne forme. Ova pretpostavka se kosi sa najčešće isticanim zaključcima u literaturi o verbalnim interakcijama među decom i stoga ju je možno proveriti. Prilikom razmatranja upotrebe imperativnih formi treba obratiti pažnju i na osobenosti situacijskog konteksta i na sadržaj poruke da bi se utvrdilo da li i u kolikoj mери ovi činioci utiču na modalitet poruke i na izbor imperativne forme u dece na ranom i predškolskom uzrastu.

Činjenica da je u govoru odraslih upućenom deci upotreba imperativa visoke učestalosti i po mnogo čemu specifična, kao što je u literaturi i konstatovano, drugi je razlog za razmatranje upotrebe imperativa u verbalnim interakcijama među starijom i mladom decom. Trebalo bi, dakle, utvrditi da li je, i u kojim uslovima upotreba imperativa u govoru odraslih i starije dece podudarna, i da li se i kod njihov govorno i komunikativno prilagođavanje prema mlađoj deci pokazuje i u upotrebi imperativa.

2.0. U verbalnim interakcijama među decom imperativ *naloga* izražito je čest, a specijalizirani lični glagolski oblik njegova najtipičnija forma. Ovaj tip imperativnog modaliteta javlja se većinom u toku zajedničke aktivnosti, sa dobrim saradničkim odnosom među decom, pri čemu redosled izdavanja naloga odgovora potrebnom redosledu u realizaciji akcija. Zavisnost imperativa naloga od uzrasta deteta sagovornika pokazuje se samo u tome

što on izostaje iz govora starije dece, čak i one na uzrastu oko dve godine, upućenom mlađem novorođenom detetu. Nakon progovaranja i aktivnijeg uključivanja mlađeg deteta u igru podjednako je čest u govoru oba deteta (prim. 1—3).

- (1) SD 4;6, MD 1;10
MD — SD: *Skoni bujet!* (Mlađa devojčica je do-
(*taburet*) vukla za stariju stolicu.
Sedi sad! Traži prvo da starija
Sedi! skloni taburet.)
- (2) SD 4;4, MD 1;7
SD — MD: *Malo okreni!* (Mlađa devojčica tera
Tu, Taco, pusti rukicu! bicikl.)
Tako, tako.
Drži noge na pedalama.
- (3) SD 6;0, MD 3;3
SD — MD: *Lezi, pruži noge, zažmuri!* (Devojčice se igraju —
vežbaju.)

2.1. Izrazito česti u govoru starije i mlađe dece su imperativni *zahteva* i *molbe*. S obzirom na učinak koji se želi postići ova dva tipa su veoma slična, što neretko prouzrokuje i zamenjivanje jednog drugim, a u skladu sa ponašanjem sagovornika i mogućnošću govornika da uspe u onom što je nameravao.

Uzrast deteta sagovornika, kao jedan od činilaca upotrebe, ispoljava se samo u govoru starije dece i to samo u periodu dok mlađa deca nisu još uvek sposobna da se aktivno uključe u verbalnu interakciju i da utiču na zajedničku aktivnost. Imperativni zahteva starija deca do tada upotrebljavaju većinom samo onda kada mlađa uspeju da privuku i zadrže pažnju odraslih, ometajući tako njihove aktivnosti i namere (prim. 4), ili kada žele da uspostave kontakt sa njima (prim. 5).

- (4) SD 5;6, MD 0;7
SD — MD: *Cuti, ti mala blesava!* (Starija devojčica se
Šta to pričaš? igra sa vršnjakinjom,
mlađa brblja i vršnja-
kinja starije joj često prilazi.)
- (5) SD 1;6, MD 0;5
SD — MD: *Daj uku, Igoje, daj!* (Majka je unela dečaka
(*ruku*) (*Igore*) u sobu, devojčica mu
prilazi i mazi ga.)

U govoru oba deteta specijalizirani lični glagolski oblik, kao jedna od formi imperativa zahteva, izrazito je čest od trenutka kad je mlađe dete sposobno da aktivno učestvuje u verbalnim interakcijama i da utiče na zajedničku aktivnost. Visoka učestalost ove forme nije posledica male zavisnosti od konteksta, već je omogućena time što ona ne aktualizira samostalno, nego tek udružena sa intonacijom, određeni intenzitet imperativnog modaliteta (prim. 6—9).

- (6) NSD 4;5, SrD 3;1, NMD 1;5
 NSD — NMD: *Daj, to nije za tebe!* (Starija devojčica uzima od brata kutiju žvakaćih guma i sklanja je na orman.)
 To ti ne treba.
 NSD — D: Stavila sam.
 SrD — NMD: *Stavi i moje!*

U iskazu najstarijeg deteta upućenom najmlađem intonacija je oštra, zapovedna i usklađena sa grubim postupkom prema njemu. Na osnovu svega toga, značenje aktualizirano pomoću ličnog glagolskog oblika može se odrediti kao imperativ zahteva. Interpersonalni odnos između najstarijeg i srednjeg deteta je dobar, saradnički. Lični glagolski oblik ne intonira se stoga kao imperativ molbe, nego kao imperativ naloga.

- (7) SD 5;6, MD 2;2
 SD — MD: *Ostavi!* (Devojčica hoće da uzme papir na kojem je dečak crtao.)
 MD — SD: *Nemoj!*

U iskazima oba deteta intonacija je oštra, zapovedna, odgovara njihovim namerama da ne udovolje drugom detetu; na taj način je značenje imperativa zahteva intenzivirano.

- (8) SD 4;11, MD 2;3
 MD — SD: *Nataša!* (Starija devojčica leži pored mlađe. Mlađa stavlja palac u usta i traži od starije da je drži za uho.)
 SD — MD: Molim?
 MD — SD: *Nataša!*
 SD — MD: Šta je?
 MD — *Daj mi uvo!*

Molećiva intonacija u iskazu mlađe devojčice odgovara njenoj želji da joj starija dozvoli nešto što je za nju važno, a što joj starija ne dozvoljava uvek.

- (9) SD 4;4, MD 1;7
 MD — SD: Nema tu beba. (Mlađa devojčica razgleda knjigu i traži određenu sliku. Starija joj daje dobru knjigu i hoće da joj pomogne.)
 SD — MD: Nata nađe bebu.
 MD — SD: Evo tu beba.
 SD — MD: *Daj da nađem!*

Interpersonalni odnos među decom je dobar. Starije dete je zainteresovano za datu aktivnost samo zato da bi zadovoljilo mlađe dete. Intonacija u poslednjem iskazu starijeg deteta nije stoga niti oštra, niti izrazito uzlazna, slična je intonaciji deklarativnih iskaza. Na osnovu konteksta i intonacijskih karakteristika aktualizirani modalitet može se odrediti kao imperativ *predloga*.

2.1.1. Upotreba jedinica koje samo fakultativno aktualiziraju imperativni modalitet izrazito je zavisna od karaktera interpersonalnog odnosa u toku verbalne interakcije, trenutnog statusa učesnika i zainteresovanosti i mogućnosti deteta da ostvari ono što je nameravalo. S iznenađujućom umešnošću deca upotrebljavaju ove forme, pokazujući tako da veoma mnogo pažnje poklanjaju nejezičkom kontekstu.

U toku verbalnih interakcija u kojima je razlika u statusu dece izrazita, a ostvarenje namere jednog deteta zavisi od ponašanja i odluke drugog — deca se koriste upitnom rečeničnom strukturom (prim. 10—16), ili potencijalom (prim. 17. i 18) da bi aktualizirala zahtev upućen drugom detetu. Nosioći informacije o tipu imperativnog modaliteta su izabrane forme, a u upitnim rečeničnim strukturama i modalni glagoli (*hteti, moći, smeti*). Distinktivna funkcija intonacije je skoro neutralisana, jer deca ove iskaze ne upotrebljavaju sa ironijom, nego kad zaista mole drugo dete, kad traže od njega dopuštenje, kad znaju da od njegovog ponašanja zavisi ostvarenje njihove želje.

(10) SD 6;9, MD 2;6

MD — SD: *Očete me pustiti?*
Pustite me!

(Mlađa devojčica hoće da uđe u sobu u kojoj su starija i njena drugarica.)

(11) SD 3;7, MD 1;8

SD — MD: Gocko, zatvori vrata!
Gocko, zatvori vrata kad ja odem.
Gocko, očeš mi zatvoriti vrata kad ja odem?
Gocko, očeš mi zatvoriti vrata kad ja odem, ajde.
A što nisi zatvorio vrata?

(Stariji dečak se igra, prenosi igračke iz sobe u predsoblje.)

(12) SD 6;5, MD 2;3

MD — SD: *Mogu pisati?*

(Neposredno pre ovog starija devojčica je izgrđila mlađu što piše po stolu.)

- (13) NSD 4;0, SrD 2;7, NMD 1;0
 SrD — NMD: *Modu, Alja, toju žaku?*
(mogu, alja, tvoju žvaku)
Modu, Aljice? (Starija devojčica je stavila svoju kutiju žvakaćih guma na policu.)
- (14) NSD 3;11, SrD 2;7, NMD 0;11
 NSD — SRD: *Je l' može Alja jednu?*
 SrD — NSD: Da. (Starija devojčica /Alja/ hoće da uzme od mlađe žvakaću gumu.)
- (15) SD 6;9, MD 2;6
 SD — MD: *Jelena, je l' mi možeš pozajmiti crnu boju?*
 MD — SD: Ne mogu. (Devojčice crtaju.)
- (16) NSD 8;2, SrD 7;1, NMD 5;2
 SrD — NSD: *Sandra, smem tvoje bojice?*
 NSD — SrD: Ne, ne! (Devojčice crtaju.)
- (17) NSD 3;11, SrD 2;7, NMD 0;11
 SrD — NMD: *Ja bi malko mešam.* (Starija devojčica je namrvila cigaretu u pepeljaru i to meša.)
- (18) NSD 4;9, SrD 3;5, NMD 1;9
 SrD — NSD: *Ja bi tu da sedim.*
 NSD — SrD: Samo da nacrtam. (Mlađa devojčica je za trenutak ustala, starija je sela na njeno mesto.)

Može se uočiti da se diferencijacija upotrebe imperativnih formi u govoru mlađe dece javlja rano, što je verovatno prouzrokovano njihovim drugačijim položajem u porodici u odnosu na položaj starije, prvorođene dece. Starija deca, naime, najčešće za sagovornika imaju odraslu osobu, roditelje, koja je spremnija da udovolji njihovim zahtevima, nego što su ona spremna sa udovolje zahtevima mlađe dece (up. prim. 10, 12, 13, 17. i 18).

Mada roditelji vrlo rano insistiraju na tome da deca upotrebljavaju glagol *moliti* u funkciji nosioca informacije o imperativnom modalitetu, ona se u međusobnim verbalnim interakcijama njim retko koriste i na kasnijem uzrastu (prim. (19), dok ga u verbalnim interakcijama sa decom van porodice upotrebljavaju nešto češće (prim. 20). U govoru mnoge dece u verbalnim interakcijama sa odraslima upotreba ove imperativne forme je već relativno rano — posle dve i po do tri godine — vrlo česta.

- (19) NSD 7;6, SrD 6;5, NMD 4;6
 NSD — SrD: Antonija, daj mi taj zarezrač!
Molim te, daj mi zarezrač! (Devojčice crtaju.)
- (20) D 3;2, NPD 1;10
 D — NPD: *Vlajko, molim te, očeš skloniti ovog medu?* (Devojčica je u poseti.)

Nakon upoređivanja osobenosti upotrebe upitnih rečeničnih struktura, nepravog potencijala i glagola *moliti* u funkciji ublažavanja imperativa zahteva može se izvesti da se deca formom sa glagolom *moliti* u verbalnim interakcijama sa odraslima koriste zato što ovi na tome insistiraju, a da se u verbalnim interakcijama sa decom koriste formama koje su manje konvencionalizovane i stoga i podobnije da preciznije odrede tip imperativnog modaliteta. Upotreba prvih formi nije, dakle, samo odraz usvojenosti komunikacijskih pravila kulturno-jezičke zajednice, niti samo uticaja užeg govornog okruženja, nego proizilazi iz odnosa među decom u toku verbalne interakcije.⁶

2.1.2. Pored toga što intonacijski razlikuju intenzitet imperativa zahteva, deca se koriste i deklarativnim i upitnim rečenicama sa modalnim glagolom *hteti* da bi obeležila pojačavanje zahteva (prim. 21—23). U verbalnim interakcijama u kojima pored govornika i sagovornika učestvuje još jedno dete ili odrasla osoba, deca na kasnijem uzrastu ponekad indirektno izriču zahtev (prim. 24).

- (21) SD 4;6, MD 1;9
 MD — SD: *Oću Jogi, daj mi Jogi!* (Starija devojčica se igra s medvedom.)
 SD — MD: Ne smeš.
 MD — SD: *Oću Jogi!*
- (22) SD 6;0, MD 2;8
 SD — MD: Pa daj mi Nemca!
 MD — SD: Malo pije vode.
 SD — MD: *Oću Nemca!* (Dečak traži od devojčice plastičnu figuricu. Pokušava da joj otme.)

⁶ M. Shatz i R. Gelman (1973, 32; 1977, 42, 57) i J. Sachs i J. Devin (1976, 87, 95) su konstatovale da u govoru starije dece izostaje upotreba formi za ublažavanje imperativa zahteva. Ovaj podatak ne bi trebalo smatrati pokazateljem sociokulturnih razlika budući da su one decu posmatrale u svojevrsnim eksperimentalnim situacijama u kojima je i upotreba imperativa bila nužno prilagođena zadatim uslovima.

- (23) NSD 4;10, SrD 3;6, NMD 1;10
 SrD — NMD: *Očeš da čutiš?* (Devojčici smeta što brat brblja.)

Iskazi ovog tipa nisu česti u govoru deci; ona ih preuzimaju od odraslih koji se njima koriste često u situaciji kad zahtevaju od deteta da prekine neku aktivnost i da promeni ponašanje.

- (24) NSD 7;6, SrD 6;5, NMD 4;6
 NMD — NSD: *Pa sa gumicom uradi!* (Najstarija devojčica prstom prevlači preko crteža. Nakon njenog iskaza srednja devojčica /Antonija/ bez reči odlazi po gumicu.)
 NSD — NMD: *Pa ne mogu sa gumicom, jedino ako mi gospođa Antonija ode po gumicu.*

2.2. Mada je upotreba tzv. imperativa skretanja pažnje u međusobnim verbalnim interakcijama dece različitog uzrasta veoma česta, ne uočavaju se značajne razlike u učestalosti u odnosu na verbalne interakcije sa odraslima. Nasuprot ovom, M. Shatz i R. Gelman (1973, 20; 1977, 43) su konstatovale da se četvorogodišnjaci znatno češće koriste ovim imperativnim tipom u verbalnim interakcijama sa dvogodišnjacima nego sa majkama. Podatak da se deca koriste ovom imperativnom formom iz nekoliko razloga — da bi privukla pažnju sagovornika, uticala na njegovu aktivnost, onemogućila ga da prekine zajedničku aktivnost, da bi održala verbalnu interakciju (prim. 25—27) — može objasniti zašto je ona u govoru dece česta, i zašto se deca njom koriste u različitim komunikacijskim kontekstima. Nesumnjivo je da na visoku učestalost imperativa skretanja pažnje u govoru dece ne utiče samo govor koji odrasli njima upućuju, nego i govor koji se ostvaruje u međusobnim verbalnim interakcijama odraslih, u kojem je ovaj imperativni tip takođe veoma čest.

- (25) SD 5;2, MD 2;5
 MD — SD: *Pogledaj što će ova lutka biti lepa. Pogledaj samo!* (Mlađa devojčica češlja lutku, starija pušta ploče.)

- (26) SD 3;7, MD 1;8
 SD — MD: *Gogo, Gogo, vidi!* (Dečaku se učinilo da će ga brat udariti. Pokazuje mu igračku.)

- (27) SD 6;0, MD 3;3
 SD — MD: *Sada ovakva poza. Gledaj ove dve noge su ti napolju, a s druge strane sediš.* (Devojčice se igraju, provlače noge kroz ogradicu krevetića.)

Ovaj imperativni tip je izrazito redak u verbalnim interakcijama starije dece sa mlađom novorođenom decom (prim. 28), te se po tome može zaključiti da deca upotrebljavaju imperativ skretanja pažnje onda kad pretpostavljaju da sagovornik može udovoljiti njihovom zahtevu i kada očekuju da ovaj to učini.

- (28) SD 5;2, MD 0;3
 SD — MD: *Jesi videla?
 Odi biže, biže!
 (bliže, bliže)
 Pogledaj sestru!* *(Starija devojčica pokazuje šta je naučila na baletu. E drži mlađu.)*

2.3. U verbalnim interakcijama među decom različitog uzrasta izrazito je česta upotreba jedne forme u kojoj je nosilac informacije o tipu imperativnog modaliteta leksema *hajde*. I u ovom slučaju je učestalost u međusobnim verbalnim interakcijama dece u korelaciji sa učestalošću u govoru odraslih koji se ovom formom koriste ne samo u interakcijama sa decom nego i sa odraslim osobama. Deca ovu imperativnu formu upotrebljavaju da bi pozvala, nagovorila, podstakla drugo dete da učestvuje u zajedničkoj aktivnosti i igri, da bi ga pridobila za aktivnost za koju su sama zainteresovana (prim. 29—32). I u govoru dece ova leksema se javlja u situacijama saglašavanja, pristajanja na upućeni predlog, (up. iskaz mlađeg deteta u 32. primeru).

- (29) SD 3;4, MD 1;6
 SD — MD: *Ajd sad da podignemo kola!* *(Stariji dečak zove mlađeg da okrenu stolicu i da im to budu kola u igri.)*
- (30) SD 5;2, MD 0;3
 SD — MD: *Ajde ovo!* *(Starija devojčica počinje da peva mlađoj.)*
- (31) NSD 4;5, SrD 3;1, NMD 1;5
 SrD — NSD: *Ajde opet da me gujaš!
 (guraš)* *(Devojčice se tako igraju.)*
- (32) SD 5;7, MD 2;3
 SD — MD: *Vana, ajde da pokažemo hlopa — hlop!
 Ajde sad na drugu stranu!*
 MD — SD: *Ajde!* *(Deca pokazuju E kako pevaju i igraju.)*

3.0. U verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom učestalost imperativa *zabrane* ne odražava u punoj meri učestalost konfliktnih situacija, što ne bi trebalo vrednovati samo kao posledicu uticaja govornog okruženja. Jedan od razloga jeste taj što deca na ponašanje drugog deteta reaguju neverbalno — umesto da zabrane drugom detetu da im nešto ne dira, ona mu znatno češće to otkimaju; umesto da mu zabrane da sedi na njihovom mestu, ona ga guraju s tog mesta, i sl. Vrlo često se, zatim, deca opredeljuju da tuže jedno drugo odraslima, znajući da će drugo dete pre poslušati odrasle nego njih. Jedan od razloga je i zamenjivanje imperativa zabrane imperativom zahteva, ili i molbe, a takođe i imperativom opomene i prekora. Zavisnost učestalosti imperativa zabrane od uzrasta deteta sagovornika pokazuje se u dva slučaja: u govoru starije dece upućenom mlađoj ovaj tip izostaje sve do trenutka dok mlađa deca nisu sposobna da utiču na njihovu aktivnost, i dok je ne ometaju (prim. 33. i 34); u govoru mlađe dece koja se sve do približnog izjednačavanja sa starijom znatno češće odlučuju da nešto od starije dece traže, zahtevaju, da ih za nešto zamole, ili još češće da ih tuže roditeljima, nego što se odlučuju da im nešto zabrane (prim. 35. i 36). Treba napomenuti da je veoma sličnim razlozima prouzrokovana i niška učestalost zabrane u verbalnim interakcijama dece i odraslih, što upućuje na zaključak da mlađa deca na uzrastu do oko tri godine pripisuju starijoj deci sličan status kao i odraslima.

Deca se najčešće odlučuju da ekspliciraju zabranu kad drugo dete ugrožava njihovu aktivnost (up. prim. 34), nešto što njima pripada (prim. 37. i 38), ili zato što samom drugom detetu može određena aktivnost štetiti (up. iskaz starijeg deteta u 35. primeru, i 39. prim.). Starija deca zabranjuju mlađoj i da uzimaju, diraju neke stvari koje pripadaju odraslima, a zbog kojih njih same odrasli često opominju (prim. 40).

(33) SD 1;9, MD 0;8

SD — MD: *Ne dijaj, ne dijaj!*
(diraj)

(Devojčica razgleda knjigu. Dečak, koji je kod majke u krilu, pruža ruku.)

(34) SD 5;9, MD 0;10

SD — MD: *Ma, Ivo, ne da kvariš!*

(Starija devojčica je namestila knjigu kao šator, mlađa joj ruši.)

- (35) SD 4;5, MD 1;8
 MD — SD: *Nemoj, nemoj!*
 SD — MD: *Nemoj!*
 (Mlađa devojčica se ljuti na stariju, gura je, jer joj ne dozvoljava da stoji u krevetu.)
- (36) SD 4;7, MD 1;10
 MD — SD: *Nemoj Nađu tučeš!*
Nemoj Nađu tučeš!
Zasto Nađu tučeš?
Sto dijaš kica?
(što diraš kolica)
Sto dijaš moju Nađu?
Lepa Nađa moja.
 (Mlađa devojčica voza lutku Nađu u kolicima. Starija je slučajno gurnula kolica.)
- (37) SD 3;3, MD 1;10
 SD — MD: *Nemoj ti moj!*
 (Mlađi dečak hoće da uzme od starijeg avion od papira.)
- (38) NSD 4;0, SrD 2;8, NMD 1;0
 SrD — NMD: *Vako, šta radiš?*
(Vlajko)
Maju ne možeš!
 (Devojčica ne dozvoljava bratu da dira njenu lutku.)
- (39) NSD 4;10, SrD 3;6, NMD 1;10
 SrD — NMD: *Vlajko, ne kupatilo!*
 (Dečak je izašao iz sobe.)
- (40) NSD 4;0, SrD 2;8, NMD 1;0
 SrD — NMD: *Nemoj tu! Tu ima jedan miš, Vako.*
Ne možeš, to mamino, bezobazan jedan!
(bezobrazan)
 (Dečak otvara ladicu, dohvatio je neke papire.)

Najtipičnije forme za izražavanje imperativa zabrane u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom jesu negirani imperativni lični glagolski oblici i samostalno upotrebljena leksičko-gramatička jedinica *nemoj*, udruženi sa oštrom intonacijom koja se naglo diže i pada. Upotreba negacije *no-no* i impersonalne rečenice zaviši od uzrasta dece. Prva od uzrasta mlađe, budući da je starija deca upotrebljavaju samo u verbalnim interakcijama sa mlađom, govorno nerazvijenom decom (prim. 41. i 42), a druga pretežno od razvijenosti starije dece (prim. 43. i 44). Ovakva upotreba u govoru starije dece odgovara upotrebi čistih formi u govoru odraslih koji se negacijom *no-no* koriste samo u verbalnim interakcijama sa decom na ranom uzrastu, a impersonalnom rečenicom tek u interakcijama sa decom na vi-

šem, predškolskom uzrastu. Prvu formu starija deca upotrebljavaju, dakle, zato što oponašaju odrasle, a drugu zato što je odrasli njima upućuju.

- (41) SD 5;1, MD 1;10
SD — MD: *Jovana, no-no!* (Mlađe dete hoće da pije iz E čaše.)
- (42) SD 5;11, MD 1;0
SD — MD: *No-no!* (Mlađa devojčica stavlja u kasicu olovke.)
Šta tu mećeš?
No-no!
Ne diraj!
Tu ćeš se nabosti.
- (43) SD 6;4, MD 2;1
SD — MD: *E ne sme se to!* (Mlađa devojčica dira telefon.)
Ne, ne smeš to da diraš.
Kad kažem ne smeš,
onda ne smeš.
- (44) NSD 7;10, SrD 6;9, NMD 4;10
NSD — SrD: *Ne treba za to da se plače!* (Srednja devojčica nije zadovoljna kako joj olovka piše i počinje da plače.)

3.1. U verbalnim interakcijama sa dobrim interpersonalnim odnosom — koji žele da očuvaju — deca se koriste imperativom *opomene*, a ne zabrane ili zahteva, da bi prouzrokovala, podstakla prekidanje ili promenu aktivnosti drugog deteta. Ona to čine zato što je po njihovoj proceni ta aktivnost opasna, neprijatna, nepoželjna bilo za drugo dete, bilo za njih same. Zavisnost između upotrebe imperativa opomene i uzrasta i statusa dece u verbalnoj interakciji pokazuje se u sledećem: imperativ opomene je znatno češći u govoru starije nego mlađe dece, sve do predškolskog uzrasta mlađe, što je uslovljeno, s jedne strane, time da su ona relativno dugo znatno iskusnija od mlađe, te brže i lakše predviđaju moguće posledice akcije, i što su, s druge strane, naviknuta — pod neposrednim uticajem odraslih — da se brinu o mlađoj deci, da nadgledaju i usmeravaju njihove aktivnosti. Razlike u statusu starije i mlađe dece objašnjavaju zašto četvorogodišnja mlađa deca iznimno retko opominju stariju, ma da, nasuprot tome, i starija deca mlađa od četiri godine opominju mlađu. Starija deca češće opominju mlađu zato što je aktivnost kojom se ova bave za njih opasna, dok mlađa stariju zato

što se boje, što pretpostavljaju da njih same aktivnost starije dece može ugroziti (prim. 45—47). Tek kasnije mlađa deca upozoravaju stariju na neželjene posledice aktivnosti kojom se ova bave (prim. 48).

- (45) NSD 3;11, SrD 2;7, NMD 0;11
 NSD — SrD: *Skloni se, opećeš se.* (Mlađa devojčica dira
Vidi kako peče. *cigarete.*)
- (46) SD 6;9, MD 2;6
 SD — MD: *Lelo, baci ovu kutiju!* (Starija devojčica daje
Ne dole, u đubre! *mlađoj kutiju da bi ova*
 MD — SD: *U đubre?* *bacila u kantu. Kanta*
 SD — MD: *Pazi da ne udariš glavu!* *je ispod prozora.)*
- (47) SD 5;7, MD 2;10
 MD — SD: *Pazi glavu!* (Starija devojčica se
premešta u krevetu,
prelazi preko mlađe.)
- (48) NSD 8;0, SrD 6;11, NMD 5;0
 NMD — SrD: *Uhvatiće te, beži!* (Devojčice se vijaju.)

3.2. *Prekorevanje* je veoma specifičan tip imperativnog modaliteta koji vezu sa ostalim imperativnim značenjima ostvaruje preko namere govornika koji želi da utiče na aktivnost ili ponašanje sagovornika. Na osnovu konteksta u kojem je iskaz ostvaren, situacije koja ga je prouzrokovala, tipa interpersonalnog odnosa, i intonacije — sagovornik razrešava upitnu rečeničnu strukturu sa uzročnim upitnim prilogom bilo kao pitanje, bilo kao imperativ. Imperativni modalitet iskaz zadobija ako mu je prethodila situacija koja je mogla izazvati neraspoloženje govornika, ako je interpersonalni odnos među učesnicima u verbalnoj interakciji loš, i ako se sagovorniku i ne daje mogućnost da odgovori, što se pokazuje time što govornik nastavlja da govori, ili što prkida verbalnu interakciju.

Ovaj imperativni tip je mnogo češći u govoru starije dece nego mlađe, što se može objasniti sličnim razlozima kao i u slučaju imperativa opomene (prim. 49—51).

- (49) SD 3;7, MD 1;8
 SD — MD: *Što ti moja kola?* (Mlađi dečak je uzeo
Ne moja kola! *auto starijeg.)*
Daj moja kola!

- (50) SD 4;6, MD 1;10
SD — MD: *Tanja, što si tako bezobrazna?* (Devojčice su se posvađale oko medveda.)
- (51) NSD 8;1, SrD 7;0, NMD 5;3
SrD — NSD: *Što mi šaraš? Izbriši sad!* (Starija devojčica je htela da popravi nešto na crtežu srednje.)

4.0. Nakon razmatranja upotrebe imperativa u verbalnim interakcijama među decom različitog uzrasta mogu se svesti odgovori na pitanja postavljena na početku. Podatak da se u govoru dece javlja velik broj tipova imperativnog modaliteta — *naloga, zahtev, molba, zabrana, skretanje pažnje, podsticanje, opomena, prekorevanje* — i relativno velik broj formi — *lični glagolski oblik, upitna rečenična struktura, deklarativna rečenica sa gl. hteti i moliti, impersonalna rečenica, potencijal (nepravi), leksičko-gramatičke jedinice ha j de i n e m o j, negacija no-no* — koje prate različiti kvaliteti intonacije— omogućuje da se zaključi da na učestalost imperativa, raznovrsnost značenjskih tipova i formi povoljno utiče komuniciranje s drugim detetom, što se može objasniti raznolikošću karaktera interpersonalnih odnosa među decom i čestim promenama statusa učesnika u toku verbalne interakcije. Poredeći uslove koje za upotrebu imperativa obezbeđuju deci verbalne interakcije sa odraslima, odnosno sa drugim detetom, može se zaključiti da prvi slučaj pogoduje u većoj meri primeni pravila govornog okruženja, a drugi boljem iskorišćavanju funkcionalnih vrednosti usvojenih jedinica.

Zavisnost upotrebe imperativa od uzrasta i položaja dece pokazuje se i u govoru starije i u govoru mlađe dece. U govoru starije dece to se manifestuje u suodnosu između učestalosti imperativa *naloga, zahteva i zabrane* i stupnja govorne razvijenosti mlađe dece, i u prihvatanju pojedinih tipova kojima se u verbalnim interakcijama sa decom koriste odrasli — *negacija no-no i impersonalna rečenica*; u govoru mlađe uslovljenost upotrebe imperativa položajem deteta ogleda se u ranom javljanju *upitne rečenične strukture* kao forme *ublaženog imperativa zahteva* i u niskoj učestalosti imperativa *zabrane* i, pogotovo, imperativa *opomene i prekorevanja*, dakle, u upotrebi onih tipova imperativa koji u znatnijoj meri uzimaju u obzir status učesnika. Mada je i sam karakter interpersonalnih odnosa među decom indirektno zavisan od uzrasta dece, od perioda kad su oba deteta do-

voljno razvijena da mogu učestvovati u zajedničkim aktivnostima i uspješno verbalno komunicirati — on postaje najznačajniji determinator upotrebe imperativa, što potvrđuju, u prvom redu, primeri sa zamenjivanjem upotrebljenih imperativnih formi. Budući da situacijski kontekst utiče na tip odnosa među decom, treba i njega smatrati jednim od determinatora upotrebe imperativa.

Može se, na kraju, primetiti da se zaključci o osobenostima upotrebe imperativa u verbalnim interakcijama među decom — i, dakako, ne samo među njima — mogu izvesti tek na osnovu podataka zabeleženih u toku verbalnih interakcija sa različitim interpersonalnim odnosima među učesnicima, i u različitim situacijskim kontekstima.

ISKAZ: SREDNJA DUŽINA I SINTAKSIČKA ORGANIZACIJA

1.0. Nakon velikog broja istraživanja govora odraslih upućenog deci na ranom uzrastu (C. E. Snow, 1972; J. Berko — Gleason 1973, 1975; M. Jocić 1977; C. A. Ferguson 1978; de Villiers — de Villiers 1978, 192—199; Kaye 1980), i nešto manjeg broja istraživanja govora većinom četvorogodišnje i petogodišnje starije dece upućenog mlađoj (M. Shatz — R. Gelman 1973; J. Sachs — J. Devin 1976; B. G. Blount, 1977; M. Martlew 1978) — može se činiti suvišnim razmatranje o srednjoj dužini i sintaksičkoj organizaciji iskaza u verbalnim interakcijama starije dece sa mlađom. Na osnovu svih tih istraživanja može se, naime, zaključiti da su skraćivanje srednje dužine i sintaksičko uprošćavanje iskaza tipični vidovi govornog prilagođavanja odraslih i starije dece deci na ranom uzrastu. Pojava se objašnjava time što odrasli sagovornici deteta — roditelji i drugi odrasli — kao i starija deca imaju u vidu stupanj govorne i kognitivne razvijenosti deteta sagovornika. No, i pored toga što je potpuno prirodno očekivati da način prilagođavanja zavisi od stupnja razvijenosti deteta, treba napomenuti da se odrasli i starija deca ne prilagođavaju na isti način dvogodišnjacima i trogodišnjacima, iako se ovi ponekad bitno ne razlikuju po stupnju razumevanja govora i reproduktivnim sposobnostima. U takvim slučajevima je prilagođavanje, dakle, pod kontrolom predstave o prosečnoj govornoj razvijenosti dece određenog uzrasta. S druge, pak, strane, poznato je da upotreba pojedinih jezičkih jedinica i obrazaca zavisi od sadržaja verbal-

ne interakcije, karaktera interpersonalnog odnosa i aktivnosti učesnika, te bi i srednju dužinu i sintaksičku organizaciju iskaza trebalo posmatrati u vezi sa delovanjem ovih činilaca.

1.1. Na osnovu činjenice da se konteksti u kojima mlađa i prvorođena deca upotrebljavaju govor najčešće razlikuju, može se pretpostaviti da procesi usvajanja govora u mlađe i prvorođene dece nisu po svemu identični. U toku jednog istraživanja u okviru bristolskog projekta o razvoju govora (G. Vels 1981) uočeno je da na srednju dužinu iskaza utiče položaj deteta u porodici. Sva prvorođena deca imala su višu srednju dužinu iskaza od drugorođene. Ovaj podatak nalaze da se ispituju i neke druge karakteristike iskaza — u prvom redu sintaksička organizacija — da bi se nakon toga moglo odgovoriti na pitanje da li je niža srednja dužina iskaza, ako se pokaže karakterističnom za mlađu decu, dovoljno pouzdan pokazatelj stupnja govornog razvoja ili je uslovljena kontekstom upotrebe govora.

Razmatranje srednje dužine i sintaksičke organizacije iskaza u govoru starije i mlađe dece u međusobnim verbalnim interakcijama sprovede se, stoga, iz dva razloga: prvo, da bi se utvrdilo da li se prema njima može utvrđivati stupanj govornog prilagođavanja starijeg deteta mlađem, i, drugo, da bi se proverilo koliko je moguće samo na osnovu srednje dužine iskaza procenjivati tempo razvoja mlađe dece.

2.0. Mimo toga što je *srednja dužina iskaza* u korelaciji sa stupnjem ukupnog govornog razvoja, ona zavisi, kao što je već napomenuto, i od komunikacijskog i situacijskog konteksta, sadržaja i modaliteta poruke. Na osnovu toga se može pretpostaviti da je srednja dužina iskaza u govoru starije i mlađe dece do određenog uzrasta različita, ali i da se menja u skladu sa promenama pobrojanih činilaca. Prvo što treba konstatovati jeste to da na srednju dužinu iskaza u govoru starije i mlađe dece u međusobnim verbalnim interakcijama ne utiču isti činioci. Faktor uzrasta deteta sagovornika značajan je — mada ne i presudan — za formiranje srednje dužine iskaza samo u govoru starije, a ne i mlađe dece. Podatak da na srednju dužinu iskaza u govoru starije dece utiče uzrast mlađe ne treba procenjivati, kako zbog toga što se beleže i primeri sa visokom srednjom dužinom (prim. 1), tako i zbog toga što ovaj činilac nije u dovoljnoj meri samostalan, nego je uvek povezan i sa nužnim ograničavanjem sadržaja poruke (prim. 2).

- (1) SD 5;3, MD 0;4
 SD — MD: *Hoćeš kod tebe dođe jedna žaba. Kre-ke.* (E i starija devojčica prave životinje od papira.)
- (2) SD 5;0, MD 0;1, V 5;1
 m — SD: *Mimika, stani ovde! Čuvaj sestricu!* (Starija devojčica se igra sa vršnjakinjom. Majka presvlači bebu.)
 SD — V: *E gle, kako ja čuvam svoju seku.*
 SD — MD: *Mala, mala malica. Slatka, slatka.* (Prilazi sestri.)
 V — SD: *Ajde, Mimika!*
 SD — V: *Pa čekaj da sačuvam svoju seku.*
 SD — MD: *Ajde seko! E e!* (Mazi sestru.)

Niža srednja dužina iskaza u govoru starije dece upućenom mlađoj na uzrastu do godinu dana prouzrokovana je i time što njihov mlađa deca dovoljno ne stimulišu da govore, te se vrlo često govorenje mlađem detetu prekida već nakon prvog iskaza. Ti prvi iskazi su po pravilu kratki, jer služe započinjanju verbalne interakcije, što znači da najčešće sadrže jedlinice za oslovljavanje i skretanje pažnje.

Sadržaj i modalitet poruke, situacijski kontekst i karakter interpersonalnog odnosa među decom u toku verbalne interakcije znatno više utiču na srednju dužinu iskaza u govoru starije dece nego uzrast mlađe dece nakon toga kad ova progovore. Pre nego što se ova tvrdnja obrazloži, navešće se četiri primera iz govora istog para dece, zabeležena u razmaku od nekoliko dana (prim. 3—6).

- (3) SD 4;4, MD 1;7
 MD — SD: *Nato kucu macu!* (Starija devojčica crta, mlađa joj prilazi i traži da nacрта nešto po njevoj želji.)
 SD — MD: *Sad će Nata nacrtati bebu. Dođi, Taco!*
 MD — SD: *Deda, deda maza! (mrza) Kucu macu!*
 SD — MD: *A kad je Nata počela čiku.*
 MD — SD: *Batu!*
 SD — MD: *Taco, kad se nešto počne onda se to završi.*

- (4) MD — SD: Kucu macu!
 SD — MD: *Nacrtacu kucu macu.*
 Kuca, maca.
 MD — SD: Zeka, bata!
 (Starija devojčica crta, mlađa joj prilazi. Gleda crteže koje je starija devojčica ranije nacrtala.)
- (5) SD — MD: *Ne to!*
 MD — SD: Da mi!
 SD — MD: *E ne možeš sve.*
 MD — SD: Da mi, Nato, da mi!
 SD — MD: *Čekaj, Cale, nemoj sve to da uzimaš.*
 Nata više od tebe zna.
 Ti moraš da naučiš od Nate red.
 (Starija devojčica se igra. Slaže nameštaj za lutke.)
- (6) MD — SD: Daj mi abuku!
 (jabuku)
 SD — MD: *Evo.*
 (Mlađa devojčica ne može da dohvati jabuku, traži od starije da to učini.)

U prvom navedenom primeru (prim. 3) srednja dužina iskaza starijeg deteta u okviru jedne sekvence verbalne interakcije je 9,0, u drugom (prim. 4) 5,0, u trećem (prim. 5) 7,6, i u četvrtom (prim. 6) 1,0 morfema⁷. Primeri 3. i 4. ostvareni su u istim situacijskim kontekstima, jednaki su i modaliteti iskaza mlađeg deteta, ali se razlikuju modaliteti iskaza starijeg deteta. U trećem primeru starije dete odbija da učini ono što mlađe zahteva i svoj postupak obrazlaže, pokušavajući da tako održi dobar interpersonalni odnos sa mlađim detetom, ali i da samostalno odlučuje o svojim aktivnostima. U četvrtom primeru, pak, starije dete odmah pristaje da prilagodi svoju aktivnost zahtevu

⁷ U okviru projekta *Psiholingvistička istraživanja i usvajanje srpskohrvatskog jezika* postavljena su sledeća pravila za izračunavanje srednje — morfemske — dužine iskaza u srpskohrvatskom jeziku:

(1) svaka morfema računa se samo jedanput, bez obzira na to da li je polisemantična ili nije;

(2) gde nema podataka da je sufiksalna morfema u opoziciji računa se samo jedna morfema za celu reč;

(3) nominativ imenica računa se kao dve morfeme (*osnova + sufiks*), izuzev kada je neadekvatno upotrebjeno: tada se cela reč računa kao jedna morfema;

(4) nominativni oblici svih zamenica, osim *ko*, *šta* i *to*, računaju se kao dve morfeme;

(5) sufiks — \emptyset u 3.1. sg. prez. računa se kao jedna morfema dok ne postoji opozicija prema drugom obliku;

(6) negacija se računa kao jedna morfema: glagolski oblici *neću*, *nećeš*, ..., *nemam*, ..., *nisam* ... računaju se kao dve morfeme, *nemoj* se računa kao jedna morfema;

(7) superlativni prefiks *naj-*, veznici, prilozni, predlozi i morfema *se* računaju se kao jedna morfema.

mlađeg deteta, želeći da mu tako udovolji. Situacijski konteksti u druga dva primera se razlikuju — peti primer je ostvaren u toku samostalne igre starijeg deteta, a šesti u toku zajedničke aktivnosti. U petom primeru starije dete ne želi da udovolji zahtevima mlađeg i koristi se prvo kratkim iskazima imperativa zabrane, a zatim potiskujući, prikrivajući svoj stav pokušava da pomoću tri duža iskaza ubedi mlađe dete, da bi tako izbeglo svađu sa njim i moguće intervenisanje odraslih, jer bi i jedno i drugo moglo negativno uticati na njegovu aktivnost i namere. Šesti primer je ostvaren u toku zajedničke aktivnosti, s tim da zahtev mlađeg deteta nije na nju znatnije uticao, niti se kosi sa namerama starijeg deteta. Verbalna reakcija u ovom primeru mogla je — kao što to često i biva — i izostati, a da to ne bi imalo nikakvog uticaja niti na zadovoljenje zahteva mlađeg deteta, niti na karakter interpersonalnog odnosa među decom, te je prirodno što je svedena na minimum.

Nakon ovih primera koji su poslužili kao ilustracija jedne izrazito tipične pojave u govoru starije dece, mogu se načelno odrediti odnosi između dužine iskaza i modaliteta poruke, karaktera interpersonalnog odnosa i situacijskog konteksta. Kraća dužina iskaza karakteristična je za imperativ zahteva i za imperativ naloga u toku zajedničkih aktivnosti sa dobrim saradničkim odnosom među decom. Ovakav odnos između srednje dužine iskaza i modaliteta poruke, situacijskog konteksta i karaktera interpersonalnog odnosa karakterističan je ne samo za govor mlađe dece upućen starijoj, nego i za govor oba deteta i odraslih u međusobnim verbalnim interakcijama. Tome doprinosi i zamenjivanje jezičkog znaka nejezičkim — pokazivanje predmeta umesto imenovanje. Imperativi po prvi put izrečene zabrane najčešće su kratki i u govoru starije i u govoru mlađe dece. Ponavljanje zabrane u govoru starijeg deteta često prati povećavanje dužine iskaza, budući da se zabrana tada proširuje i uopštava, ili obrazlaže. Kada ponavljaju zahtev, ubeđuju ili nagovaraju mlađu decu, starija deca se takođe koriste dužim iskazima. U toku igre sa igračkama, a pogotovo u toku igre po ulogama znatnije se povećava dužina iskaza starije dece, ako su ona izrazito govorno i komunikativno razvijenija od mlađe. Ona se tada, u stvari, igraju sama, te dužinu iskaza ne ograničava distribuiranje iskaza u pravu dijalošku shemu.

2.1. U toku jednog istraživanja u okviru bristolskog projekta o razvoju govora uočeno je, kao što je već napomenuto, da mlađa deca imaju nižu srednju dužinu iskaza od prvorodene dece istog uzrasta. Formulacija da je srednja dužina u korelaciji sa

položajem deteta u porodici — prvorodena deca prema kasnije rođenoj — može izgledati kao pojednostavljivanje problema samo onda ako se zanemari činjenica da položaj deteta u porodici utiče na to koji će konteksti biti i najčešći konteksti u kojima dete stiče i upotrebljava govor. Može se pretpostaviti da je zavisnost dužine iskaza od položaja u porodici obrnuto srazmerna starosnoj razlici među decom — najniža je u slučaju izrazito visoke razlike među decom, budući da tada aktivnosti i namere dece nisu identične, te se i položaj mlađeg deteta i uslovi u kojima ono ostvaruje verbalne interakcije izjednačavaju sa položajem prvorodene dece. U slučajevima sa nižom starosnom razlikom — najviše do pet godina — zavisnost između položaja mlađe dece u porodici i konteksta u kojima ona ostvaruju verbalne interakcije jeste izrazita, što se odražava i na samu strukturu iskaza. Mlađa deca — za razliku od prvorodene — retko uspevaju da sama komuniciraju sa odraslima, i da se sama igraju. Obe ove situacije pogoduju povišenju dužine iskaza: prva zato što odrasli verbalno stimulišu dete da govori, da proširuje svoje iskaze, da ih objašnjava, i sl., a druga zato što dozvoljava detetu da — budući neometano od pravog, realnog sagovornika — proširuje, produžava svoje iskaze. Nasuprot tome, verbalne interakcije mlađe dece sa starijom, ili i sa odraslima, često ne pogoduju povećavanju dužine iskaza. Dete je u tim uslovima prinuđeno da se koristi onim iskazima koji mu omogućavaju da se u verbalne interakcije uključi, ili da u njima ostane — a to znatno lakše postiže pomoću kratkih nego pomoću dugačkih iskaza. Istovremeno i starija deca često prekidaju mlađu, a i sami odrasli nemaju uslova da ih u dovoljnoj meri stimulišu da produže iskaz, jer većinom komuniciraju sa oba deteta naporedo i trude se da udovolje zahtevima oba deteta. Kao što utiču na dužinu iskaza prvorodene i starije dece, situacijski kontekst, modalitet i sadržaj poruke, i karakter interpersonalnog odnosa utiču i na dužinu iskaza mlađe dece. Naredni primeri iz govora jednog mlađeg deteta na uzrastu 2;4 pokazuju kako na dužinu iskaza utiču komunikacijski kontekst (prim. 7), situacijski kontekst (prim. 8), namera deteta i modalitet poruke (prim. 9).

(7) SD 5;1, MD 2;4

SD — MD: Briši domačice, briši!
Jesi obrisala?
Briši! Tako domačice.

O₁ — MD: Gle, gle šta ona ima.
Repič.

MD — O₁: Kuvarica.

SD — MD: Nemoj, pa da skuvamo
prvo.
Kako gospođa da jede
neskuvano?

MD — SD: Ja imam ribicu.

SD — O₂: Šta hoćete za ručak,
gospođo?

MD — O₂: Imamo i mi čaja.

SD — MD: Ajd idi tamo kuvaj čaja.

MD — O₂: Evo ga u šolju čaja.
Oće još meka mekica?
(mleka, mlekica)

O₂ — MD: Hoću, hoću.

MD — O₂: Evo ti mekica.

MD — O₂: Evo ti jedan prazan čaj.

SD — MD: Skuvaj gulaš i krompir!

MD — SD: Oću.

SD — MD: Skuvaj!

MD — SD: Evo ga krompir.

SD — MD: Nije tu krompir.

Ovde je.

SD — MD: Brže da skuvamo
mlekica.

MD — SD: Brže.

SD — MD: Tanjir, tanjir gde je?

(Devojčice se igraju kuvarica. Peru i brišu sudove. U sobi su baka (O₁) i tetka (O₂))

(Mlađa devojčica uzima tanjir i nosi ga baki.)

(Oponaša stavljanje u šolju i polazi prema baki.)

(Odmah prilazi tetki.)
(Mlađa devojčica odlazi do stola, kuva.)

(Daje tetki šolju.)

(Sipa mleko.)
(Odlazi do stola, uzima šolju i donosi je tetki.)

(Mlađa devojčica odlazi do stola, kuva. Vraća se i kaže sestri.)

(U tacnici koju mlađa drži.)
(Pokazuje jednu šerpicu.)

(Trče oko stola, traže tanjir. Starija sipa mleko.)

- SD — O₂: Evo ručak ceo, i mleko.
 Jelte da zapišem?
 Jeste pojeli?
 MD — O₂: *Pojeli?*
 SD — O₂: E sad kao za večeru.
 SD — MD: Ne diraj mi, Tanja,
 ništa oko pisma!
 (Uzima papir i piše je-
 lovnik.)
- SD — MD: Ne odnosi to!
 Da prvo gospođu pitamo
 šta hoće.
 SD — MD: Daj malo vode!
 (Mlada devojčica hoće
 da uzme papir na ko-
 jem starija piše.)
 (Mlada devojčica poči-
 nje da skuplja tanjire
 koji su ispred tetke.)
- MD — O₂: *Evo ti vode.*
 SD — O₂: Palačinci s čokoladom?
 MD — O₂: *Evo ti palačinke.*
 SD — O₂: Koliko hoćete?
 MD — O₂: *Kolko hoćete?*
 (Mlada devojčica brzo
 donosi čašu i daje je
 tetki.)
- SD — O₂: Pet dinara.
 MD — O₂: *Pet dinara.*
 (Daje tetki tanjirić.)
- SD — MD: Ajde brže da peremo.
 MD — SD: *Da peremo.*
 (Tetka pokazuje da ho-
 će dva.)
 (Naplaćuje.)
- SD — MD: E šta si to donela bože?!
 MD — SD: *Jedan tanjirić.*
 (Starija devojčica skup-
 lja tanjire i odnosi ih
 na sto.)

(8) SD 5;1, MD 2;4

- O — SD: Kako je bilo danas u
 zabavištu?
 MD — O: *Lepo je bilo.*
Ja sam bila danas u
obdaništu sa Gabikom.
Ostavila me je Gabika
kod mace.
 (Deca i odrasla osoba
 su u sobi. Starija de-
 vojčica ide u zabavište.)

SD — MD: A jesi ti rekla: mačko,
šta ti tu radiš?
To nije tvoj problem.

U jednoj sekvenci verbalne interakcije u kontekstu govorenja kao osnovne aktivnosti mlađe dete je ostvarilo tri iskaza od po 5, 13 i 11 morfema, a starije dva iskaza od 16 odnosno 8 morfema.

(9) SD 5;1, MD 2;4

MD — SD: *Daj!*

SD — MD: *Koju mi ti daš?*

MD — SD: *Ne dam.*

SD — MD: *Mama, znaš šta, sve što
ja uzmem, ona mi uzme.*

MD — SD: *Ja ću ti dati jednu lepu
olovku.*

SD — MD: *Koju?*

(Starija devojčica crta. Mlađa traži olovku, a zatim uzima čašu sa olovkama. Majka donosi mnogo olovaka, mlađa joj odmah prilazi, daje starijoj olovke koje je prvo uzela.)

MD — m: *Neka, ja sam dala
Nataši.*

MD — SD: *Nato, daćeš mi?
Šta pišeš?*

(Majka stavlja olovke na sto za kojim starija devojčica crta. Ova odlazi da pokaže crtež ocu.)

Mlađe dete je ostvarilo pet iskaza sa srednjom dužinom od 6,8 morfema, a starije tri iskaza sa srednjom dužinom od 10 morfema. Imperativi zahteva i zabrane u govoru mlađeg deteta sadržavali su samo 2 odnosno 3 morfeme, dok je iskaz pomoću kojeg je dete htelo da nagovori starije sadržavao 14 morfema.

2.1.1. Nakon razmatranja determinatora srednje dužine iskaza u govoru mlađe dece, upoređena je srednja dužina iskaza u govoru posmatrane mlađe dece na uzrastu do tri godine sa srednjom dužinom iskaza prvorodene i blizanačke dece istog uzrasta⁸. Upoređivanje je pokazalo da su mlađa i blizanačka deca imala nižu srednju dužinu iskaza od prvorodene, ali i da su individualne razlike u sve tri grupe ispitanika bile izrazite, što se ne bi smelo zanemariti. Prvi podatak se može objasniti time što se upravo na osnovu razlika u položaju dece u porodici razliku-

⁸ Podaci za blizanačku i prvorodenu decu uzeti su iz longitudinalnom metodom prikupljenog materijala za tri para blizanačke dece i troje individualne dece koja su posmatrana u okviru pominjanog projekta.

ju komunikacijski i najtipičniji situacijski konteksti u kojima mlađa, blizanačka i prvorođena deca usvajaju i upotrebljavaju govor. Mada su naši podaci potvrdili nalaze bristoloskog istraživanja, treba, ipak, napomenuti da bi se tek na osnovu podataka iz velikog uzorka — kontrolisanog s obzirom na starosnu razliku među decom — dobili dovoljno pouzdani podaci o srednjoj dužini iskaza u govoru mlađe dece. Ako bi se pokazalo da je srednja dužina iskaza u govoru mlađe dece značajno kraća od srednje dužine iskaza prvorođene dece, to još uvek ne bi moralo značiti i da je njihov tempo govornog razvoja sporiji, kao što se na osnovu pomenutog istraživanja pretpostavilo (G. Vels 1981, 144), nego bi moglo samo ukazati na to da su procesi usvajanja govora u mlađe i prvorođene dece donekle različiti. Svaka procena o tempu razvoja morala bi, naime, uzeti u obzir ukupan stupanj govornog razvoja⁹.

3.0. Sintaksička organizacija iskaza

Na početku su pomenuta samo neka od mnogobrojnih istraživanja u kojima je konstatovano da je jednostavnija sintaksička struktura iskaza jedan od karakterističnih znakova govornog prilagođavanja odraslih i starije dece deci na ranom uzrastu. Sintaksički jednostavnijim strukturama većinom se smatraju one u kojima je namesto mogućeg hipotaksičnog odnosa uspostavljen parataksičan odnos među rečenicama. Mada se ovakav zaključak može očekivati, budući da je sintaksička organizacija iskaza u korelaciji sa sadržajem iskaza, koji je — kao što je takođe konstatovano — i sam prilagođen stupnju kognitivne razvijenosti deteta sagovornika, treba, ipak, primetiti da se zaključci — pogotovo o učestalosti — moraju izvoditi oprezno, ako izostaju odgovarajući podaci za međusobne verbalne interakcije odraslih u istim situacijskim kontekstima i sa istim sadržajima i

⁹ Primeri iz govora jednog para dece sa starosnom razlikom 2;9 statistički su, dakako, zanemarljivi, ali su vrlo poučni i stoga se i navode. Srednja dužina u prvih sto iskaza izmerena je na uzrastu 2;2, 2;3, 2;6 i 2;7 i u govoru prvorođenog deteta iznosila je 5,58, 5,64, 6,79 i 7,78 morfema, a u govoru drugorođenog deteta 4,44, 4,21, 5,41 i 5,63 morfeme. Na uzrastu do 2;4 prvorođeno dete je usvojilo *dopunsku, načinsku, namernu, relativnu, uzročnu, vremensku i pogodbenu zavisnu rečenicu*. Proces usvajanja ovih rečenica kod drugorođenog deteta trajao je mesec dana manje (do 2;3). Proces usvajanja *lične zamenice prvog lica jednine* u svim sintaksičkim pozicijama trajao je kod prvorođenog deteta do 2;4, a kod drugorođenog deteta do 1;11. Na uzrastu do 3;0 oba deteta su ovladala fonološkim sistemom, a nakon tog perioda su još samo jedno vrlo kratko vreme supstituisala sonant *r*, i to neredovno.

modalitetima poruke. Drugi razlog koji upućuje na opreznost proizilazi iz činjenice što se rečenične strukture mogu više ili manje uspešno, s obzirom na očuvanje informacije, supstituisati nerečeničnim jedinicama. Odnosi između rečenica i njihovih ekvivalenata mogu biti i potpuno alternativni, a pri tom i nezavisni od nejezičkog konteksta. Takav je u srpskohrvatskom jeziku odnos između zavisne rečenice s veznikom *da* i nemobilnim prezentom i infinitiva kao dopune semikopulativnih glagola, te se upotreba infinitiva ne bi mogla smatrati znakom sintaksičkog uprošćavanja iskaza¹⁰. Ovu pretpostavku potvrđuju i podaci M. Shatz i R. Gelman (1973, 17). One su utvrdile da u govoru četvorogodišnje dece upotreba »to« konstrukcija, pored upotrebe prenominalnih adjektiva i aksesora, ne zavisi od govornog statusa sagovornika.

3.1. Bez pretenzija na iscrpnost, razmotriće se nekoliko činilaca verbalne interakcije, za koje se može pretpostaviti da utiču na upotrebu rečenice odnosno njenih komunikativno-informativnih ekvivalenata. Verbalne interakcije »licem u lice« omogućuju da učesnici imaju podjednak uvid u situacijski kontekst, što dalje dozvoljava da se u mnogim slučajevima namesto duže i složenije upotrebi kraća i jednostavnija forma. Tako se, na primer, *mesto* i *način* realizacije akcije aktualiziraju tada po pravilu priloškim, a ne rečeničnim i padežnim sredstvima (prim. 10).

(10) SD 5;9, MD 3;0

SD — MD: Stavi jednog *tu*
da ti ne ispadne.
Tu staviš *lepo*, vidiš.
Taco, vidi, očes
ovako da ti pokažem.

(*Devojčice slažu mozaik
od bockalica.*)

Život u zajednici i učestvovanje u istim aktivnostima omogućuju da učesnici u verbalnoj interakciji imaju jednaka ili makar približno jednaka predznanja o stvarima i događajima, te stoga, i mogu da lako i brzo pretpostave šta jedno od njih namerava, odnosno o čemu govori ako ovaj to nedovoljno jasno iskaže. Umesto da pita koju knjigu ili loptu, na primer, govornik traži, sagovornik vrlo često pita da li ovaj traži neku po nečem određenu (prim. 11).

¹⁰ Ekvivalentnost infinitiva i zavisne rečenice s veznikom *da* i nemobilnim prezentom izostaje ako su agens upravnog glagola i glagola dopune neidentični.

- (11) SD 5;10, MD 1;7
MD — SD: De beba?
Daj mi bebu!
SD — MD: Anu tražiš?
Na krevetu je.

(Mlađa devojčica traži lutku. Starija pretpostavlja da se radi o lutki Ani, kojom se mlađa tih dana često igrala.)

Znatan, iako na izvestan način posredan, uticaj na sintaksičku organizaciju iskaza ima i karakter interpersonalnog odnosa među učesnicima u verbalnoj interakciji. U toku verbalnih interakcija sa dobrim interpersonalnim odnosom učesnici se najčešće odlučuju da na drugačiji način — pomoću drugačijih formi — zahtevaju, mole ili zabranjuju nego što to čine u toku verbalnih interakcija sa lošim interpersonalnim odnosom. Ova primedba ne upućuje ipak na to da su razlike u strukturi iskaza stalne, i da su pojedini tipovi organizacije iskaza karakteristični isključivo za verbalne interakcije sa dobrim odnosno sa lošim interpersonalnim odnosom među učesnicima. Treba, na kraju, istaći da velik uticaj na sintaksičku organizaciju ima — kao što je to, uostalom, dobro poznato — i sadržaj poruke. Tako, na primer, narativni sadržaji, koji uključuju i objašnjavanje, nalažu duže i sintaksički složenije iskaze, nego informisanje o jednoj od faza u zajedničkoj aktivnosti.

Ako se na osnovu ovih kriterija procenjuju verbalne interakcije među decom i odraslih sa decom, može se konstatovati da situacijski konteksti omogućuju često zamenjivanje rečenice nekom nerečeničnom formom ili nejezičkim znakom, kao i to da najčešće suženi sadržaji, ograničeni na *ovde i sad* ne pogoduju formiranju složenih rečeničnih struktura. Pobrojavanjem činilaca verbalne interakcije, za koje se pretpostavlja da mogu uticati na sintaksičku organizaciju iskaza, želelo se ukazati na to da je potrebno voditi računa o svemu onome što prouzrokuje sintaksičku jednostavnost govora odraslih i starije dece, upućenog deci na ranom uzrastu.

3.2. Imajući u vidu iznesene napomene razmotriće se samo upotreba *relativnih, uzročnih i pogodbenih rečenica* u govoru starije i mlađe dece. Ograničavanje ispitivanja na ova tri rečenična tipa može se obrazložiti nekoliko razlozima, od kojih jedni proizilaze iz naših saznanja o sintaksičkoj strukturi srpskohrvatskog jezika, a drugi iz poznavanja osobnosti verbalnih interakcija među decom različitog uzrasta. Na osnovu prvih se može pretpostaviti da na upotrebu dopunskih rečenica ne utiče govorni status

sagovornika, budući da je njihova pojava uslovljena leksičkim značenjem glagola, a registar njihovih ekvivalenata ograničen. Može se, dalje, pretpostaviti da sadržaji i situacijski konteksti verbalnih interakcija među decom, kao i odnosi između rečenica i njihovih ekvivalenata prouzrokuju nisku učestalost *mesnih, načinskih i vremenskih rečenica*. Pošto je vrlo verovatno da su u međusobnim verbalnim interakcijama odraslih, ostvarenih u istim situacijskim kontekstima i o sličnim sadržajima — odnosi između rečenica i njihovih ekvivalenata jednaki, pogotovo u slučaju mesnih i načinskih rečenica, može se zaključiti da na njihovu upotrebu ne utiče direktno govorni status sagovornika, što, dalje, dozvoljava da se ove rečenice isključe iz razmatranja.

Pre nego što se predstavi upotreba relativnih, uzročnih i pogodbenih rečenica, treba reći da se one ne razmatraju stoga, ili ne samo stoga, što bi se moglo pretpostaviti da one, za razliku od prethodnih, zavise od govornog statusa sagovornika, nego zato da bi se utvrdilo kako na njihovu upotrebu utiče ukupan — jezički i nejezički — kontekst u kojem se ostvaruju verbalne interakcije među decom različitog uzrasta.

3.3. Već i letimičan uvid u verbalne interakcije među decom različitog uzrasta pokazuje da se ona znatno ređe koriste *relativnim rečenicama* nego pridevima, posesivnim zamenicama i padežima, u istoj, kvalifikativnoj, funkciji. Da bi se što bolje sagledali uzroci ovakvog odnosa, potrebno je pažljivo razmotriti uslove u kojima se javljaju primeni sa rečeničnom odnosno nerečeničnom kvalifikacijom. Prvo će se razmotriti da li na upotrebu relativnih rečenica utiče uzrast deteta sagovornika, karakter interpersonalnog odnosa među decom, situacijski kontekst, sadržaj i modalitet poruke, pošto se na nekim drugim primerima pokazalo da su oni najčešći determinatori upotrebe jezičkih jedinica.

Moglo bi se pretpostaviti da je učestalost relativnih rečenica u govoru starije dece direktno zavisna od stupnja govorne i komunikativne razvijenosti mlađe, budući da se odnos između pridevske, zameničke i padežne kvalifikacije, s jedne strane, i rečenične kvalifikacije, s druge, može predstaviti kao odnos između kraćih — a u slučaju prideva i zamenica izvesno i jednostavnijih — i dužih, odnosno i složenijih, sintaksičkih obrazovanja. Ovu pretpostavku primeri iz govora dece samo delimično potvrđuju. Pokazuje se, naime, da se starija deca ne koriste relativnim rečenicama u verbalnim interakcijama sa mlađom decom u pre-

verbalnoj fazi razvoja, ali ne i da su značajne razlike u učestalosti relativnih rečenica u govoru starije dece upućenom dvogodišnjoj odnosno četvorogodišnjoj mlađoj deci.

Dalje razmatranje je pokazalo da karakter interpersonalnog odnosa ne utiče na upotrebu relativnih rečenica ni u govoru starije ni u govoru mlađe dece, a da situacijski kontekst utiče samo ukoliko je nov, ali ni tada ne redovno. Od preostala dva pretpostavljena determinatora upotrebe jezičkih jedinica samo je sadržaj poruke značajan za upotrebu relativnih rečenica u govoru oba deteta, a modalitet, mada ne i u izrazitijoj meni, samo u govoru starije dece. Ona se koriste relativnim rečenicama i da bi ubedila mlađu (prim. 12, 13), a ne samo da bi odredila, objasnila nešto što ne umeju — ili što se i ne može — odrediti, objasniti pomoću prideva, zamenica ili padeža (prim. 14, 15), kao što to čine mlađa deca (prim. 16—19).

- (12) SD 4;10, MD 2;1
MD — SD: Oću tu. *(Obe devojčice imaju lopte na gumicu. Mlađa traži od starije da joj da svoju.)*
O — SD: Nataša, zamenite se.
SD — MD: E sad će Nata doneti zelenu, onu što zveči.
- (13) SD 5;4 MD 2;7
SD — MD: Biće crtani film *(Mlađa devojčica je pospana. Starija bi htela da mlađa još ne legne.)*
koji ti voliš.
- (14) SD 5;1, MD 1;10
SD — MD: Evo ti onaj gliser *(Devojčica je tražila od brata da joj nacрта brod.)*
što sam ga video u Portorožu.
- (15) SD 5;10, MD 1;7
MD — E: Okoka. *(Mlađa devojčica hoće da uzme pero od E. E uzima iz čaše sa olovkama jednu i daje je mlađoj devojčici.)*
(olovka)
E — MD: E sad ću ti ja dati jednu olovku.
SD — MD: Onu dugu što ti je Vera drugi put donela.
- (16) SD 5;0, MD 2;3
MD — SD: Meni ovu dole. *(Devojčice su dobile novu igračku. To je kartonska polica na kojoj su igračke. Starija devojčica je prodavac.)*
SD — MD: Tebi tu dole
Ovu ovdje?
MD — SD: Ne, ne tu.
Ovu!

SD — MD: Tu?
 Ovu u kolicima?
 MD — SD: Ne, onu što je beba.
 SD — MD: Tu?
 MD — SD: Da. Ne!

- (17) NSD 3;11, SrD 2;7, NMD 0;11
 SrD — NSD: De je ono *(Mlađa devojčica traži flomaster. Obe devojčice crtaju.)*
 što ja pitem?
(pišem)
- (18) SD 5;9, MD 3;0
 SD — MD: Ja sam Tanja Mirić. *(Devojčice se spremaju za igru.)*
 MD — SD: Ja sam onaj
 koji peva u Salašu.
- (19) SD 5;10, MD 3;2
 SD — MD: Pa gde su one papučice? *(Starija devojčica traži liciterske papučice koje su bile na terasi. Mlađa prvo misli da starija traži njihove vezene papučice.)*
 MD — SD: Kod mene dođi
 da ti pokažem.
 SD — MD: Ma ne te,
 one s vašara.
 MD — SD: S vašara?
 Mama što je kupila?
 Evo ti!
 SD — MD: Ma nisu te s vašara.
 MD — SD: One klompice?

3.3.1. Ako se nakon proveravanja uticaja pobrojnih činilaca upotrebe relativnih rečenica i navođenja primera postave dva pitanja — jedno o razlozima njihove niske učestalosti, a drugo o tome da li je takva učestalost u govoru starije dece prouzrokovana govornim prilagođavanjem mlađoj — naredna objašnjenja i odgovori čine se prihvatljivim. Deca se retko koriste relativnim rečenicama ne zato što se opredeljuju za kraću i sintaksički jednostavniju formu, nego zato što su im pridevi, zamenice ili padeži najčešće dovoljni da bi okvalifikovala neki pojam koji im je poznat, o kojem imaju podjednako predznanje, i koji i izdavaju iz drugih sličnih upravo po nekoj njemu stalno svojstvenoj osobini. Ovakav zaključak može se obrazložiti i time što su nesporazumi prouzrokovani nedovoljnom informativnošću nerečeničnih kvalifikatora izrazito retki, i što na izbor kvalifikatora veoma malo utiče modalitet poruke, a karakter interpersonalnog odnosa nimalo. Iz toga nužno proizilazi i zaključak da se niska učestalost relativnih rečenica u govoru starije dece ne može smatrati samo znakom njihovog govornog prilagođavanja mlađoj.

3.4. Veoma niska učestalost *uzročnih rečenica* u govoru starije dece upućenom mlađoj, a posebno izrazite razlike u vremenu javljanja uzročnih rečenica u govoru mlađe dece u verbalnim interakcijama sa odraslima i sa starijom decom — nalažu da se pažljivo razmotre uslovi u kojima ih deca upotrebljavaju. Među uslovima čiji je uticaj na upotrebu uzročnih rečenica potrebno proveriti, izdvajaju se sadržaj i modalitet poruke, i uzrast dece.

Još u toku ispitivanja upotrebe pitanja o uzroku i imperativa zahteva i zabrane uočeno je da se prema najvećem broju pitanja o uzroku — izuzimajući, dakako, ona koja imaju posve drugačiji modalitet i koja i ne nalažu odgovor sa obrazlaganjem uzroka ponašanja ili stava — ne javljaju odgovori sa uzročnim rečenicama nego sa prilozima *zato* ili *tako*, koji sam uzrok u stvari i ne aktualiziraju već služe formalnom zadovoljavanju zahteva sagovornika ili onemogućavanju novog pitanja. Uzročne rečenice kojima se koriste samo starija deca — a i ona retko — imaju najčešće istu funkciju (prim. 20. i 21). Iz ovoga se može izvesti da deca vrlo nerado obrazlažu uzroke svoga ponašanja drugom detetu, i da je viša učestalost u verbalnim interakcijama sa odraslima najverovatnije prouzrokovana time što oni znatno češće nego dete sagovornik zahtevaju od dece da ova svoje postupke obrazlože i opravdaju.

(20) SD 5;10, MD 2;6

SD — MD: Moramo da gradimo.

MD — SD: Zato moramo da

(gradimo)

(zašto)

SD — MD: Tako.

Zato što moramo.

(Dečak namešta stolice, pravi kuću.)

(21) SD 6;0, MD 3;3

SD — MD: Idi kod tete, neću s tobom da se igram.

MD — SD: A što?

SD — MD: *Zato, Tanja, što imam posla.*

(Starija devojčica slaže igračke. Mlađa hoće da se zajedno igraju.)

Takođe je uočeno da deca izrazito retko obrazlažu svoje namere i zahteve pomoću uzročnih rečenica, i da namesto njih upotrebljavaju nezavisne rečenice. Ovakvo upotrebljene nezavis-

ne rečenice nisu komunikativno-informativni ekvivalenti uzročnih rečenica, jer se pomoću njih samo želi potvrditi izrečeni zahtev ili zabrana, a ne i objasniti. Mada je ova pojava izrazito česta i u međusobnim verbalnim interakcijama dece predškolskog i školskog uzrasta (prim. 22. i 23), može se, ipak, pretpostaviti da je upotreba nezavisnih umesto zavisnih uzročnih rečenica u govoru starije dece upućenom mlađoj deci na niskom uzrastu i jedan od vidova govornog prilagođavanja (prim. 24).

- (22) NSD 7;8, SrD 6;7, NMD 4;8
 NMD — NSD: Sandra, daj mi olovku! *(Devojčice crtaju.)*
 NSD — NMD: *Pa ne mogu sad.*
 NMD — NSD: Daj mi, Sandra!
 NSD — NMD: *Pa vidiš da crtam.*
 Traži od nje,
 nemoj stalno od mene,
ja crtam.
 NMD — SrD: Daj mi!
 SrD — NMD: *I meni treba, i ja crtam.*
- (23) SD 6;10, MD 2;7
 SD — MD: Nemoj da mi diraš!
Pokvarićeš, sve ćeš pokvariti jer ne paziš. *(Starija devojčica je poslagala stvari za lutke.)*
- (24) SD 5;6, MD 2;2
 SD — MD: A ostavi cigare.
To su babine. *(Devojčica uzima kutiju.)*

Mada nije visoka učestalost uzročnih rečenica u funkciji objašnjavanja uzročno-posledičnih odnosa koji se tiču ponašanja drugog deteta, važno je napomenuti da se u međusobnim verbalnim interakcijama starije i mlađe dece ovakvi primeri javljaju samo u govoru starije, i to ne pre nego što su mlađa deca govorno i komunikativno dovoljno razvijena da mogu učestvovati u zajedničkoj aktivnosti i uticati na nju (prim. 25—27).

- (25) SD 4;8, MD 2;0
 MD — SD: Muka mi je. *(Devojčice leže u krevetu.)*
 SD — MD: *Zato što sisaš palac.*

- (26) SD 5;6, MD 2;3
 MD — SD: A to ne ovo? *(Devojčica ne ume da uključi igračku.)*
(što)
 SD — MD: *Zato što ne pritisneš ovo.*
- (27) SD 5;9, MD 3;1
 SD — MD: Neću, ja se više ne *(Starija devojčica prekida igru.)*
 igram.
 MD — SD: Što?
 SD — MD: *Zato što si pojela još jednu bananu.*

3.4.1. Do sada je više puta pominjano da se mlađa deca ne koriste sve do predškolskog uzrasta uzročnim rečenicama u verbalnim interakcijama sa starijom decom, mada se do tada u verbalnim interakcijama sa odraslima i u kontekstu samostalne igre uzročnim rečenicama koriste (i u odgovorima na pitanja i u identifikovanju uzročno-posledičnih odnosa između dve pojave ili postupka (prim. 28—30) — što sve upućuje na zaključak da se mlađa deca ne koriste uzročnim rečenicama u verbalnim interakcijama sa starijom upravo stoga što ova u njima učestvuju.

- (28) MD 3;0
 OO — MD: A što si obukla tu *(Devojčica očekuje posetu, pa se sama presvukla.)*
 suknju?
 MD — O: *Zato što sam se oznojala.*
- (29) MD 2;10
 MD: Što ti ne znaš da hodaš? *(Devojčica razgleda knjigu, gleda sliku na kojoj je beba.)*
Zato što sam bebica.
- (30) SrD 3;5
 SrD — O: On plače zato što ga je *(E je obratio pažnju na najmlađe dete koje je zaplakalo.)*
 Alja jako poljubila.

Pre nego što se pokušaju utvrditi razlozi ovakvih odnosa u upotrebi uzročnih rečenica u govoru mlađe dece, treba navesti i primere iz verbalnih interakcija starije i mlađe dece ostvarenih u kontekstu igre po ulogama, u kojima mlađe dete ima viši, značajniji status (prim. 31. i 32).

- (31) SD 5;2, MD 2;9
 MD — SD: Je l plačeš
 što zoveš mamu. *(Starija devojčica je beba a mlađa mama. Starija je zaplakala, mlađa joj brzo prilazi.)*
- (32) SD 5;9, MD 3;0
 MD — SD: Zima je, obuci ovo!
 Mora mama da stavi šal
 jer je jako zima. *(Mlađa devojčica je mama, a starija beba. Mlađa oblači stariju.)*

Ako se na osnovu navedenih podataka procenjuje upotreba uzročnih rečenica u govoru mlađe dece, onda se može istaći da je ukupna učestalost ovih rečenica u njihovom govoru verovatno znatno niža od učestalosti u govoru prvorodene dece, jer ona najveći broj verbalnih interakcija ostvaruju sa starijom decom ili uz njihovo prisustvo, što utiče na to da se ona češće nego prvorodena deca opredeljuju za one forme kojima svoje postupke i namere samo potvrđuju, a ne i obrazlažu. Podaci da se mlađa deca uzročnim rečenicama koriste u verbalnim interakcijama sa odraslima, u kontekstu samostalnih aktivnosti, i u onim verbalnim interakcijama sa starijom decom u kojima zadobijaju onakav status kakav po njihovoj oceni nalaže upotrebu uzročnih rečenica — upućuju na to da se samo na osnovu podataka o učestalosti uzročnih rečenica u govoru mlađe dece ne bi mogao vrednovati njihov tempo razvoja, a pogotovo se po tome ne bi moglo zapljučiti da je tempo razvoja u mlađe dece sporiji nego u prvorodene.

3.5. Upotreba *pogodbenih rečenica* u verbalnim interakcijama između starije i mlađe dece privlači pažnju iz dva razloga. Može se, naime, na osnovu karaktera interpersonalnog odnosa među decom pretpostaviti da je učestalost ovih rečenica relativno visoka, pošto deca veoma često uslovljavaju svoje ponašanje ponašanjem drugog deteta, upoređuju svoje postupke sa njegovim i odmeravaju svoj status prema njegovom. Zbog složenosti ovog semantičko-sintaksičkog obrasca moglo bi se, pak, pretpostaviti upravo suprotno, odnosno da je učestalost ovih rečenica niska. Ne bi trebalo smatrati da se ove dve pretpostavke dosledno isključuju, prirodno je očekivati da je u jednom uzrasnom periodu jedan od ovih čimilaca dominantniji, a u drugom drugi, te je, stoga, potrebno razmotriti ukupan kontekst upotrebe ovih rečenica, što znači da treba utvrditi kada ih i u

kojimi situacijama deca upotrebljavaju, i kakvi su sadržaji i modaliteti poruka, i karakter interpersonalnog odnosa.

Posmatrajući upotrebu pogodbenih rečenica u zavisnosti od uzrasta dece možemo uočiti da ih starija deca ne upotrebljavaju u verbalnim interakcijama sa mlađom sve dok ova nisu sposobna da aktivno učestvuju u zajedničkoj aktivnosti i da utiču na njihove namere. Naporedo sa povećanjem učestalosti situacija u kojima mlađa deca utiču na namere i aktivnosti starije — što odgovara njihovom ukupnom napredovanju — povećava se i učestalost upotrebe pogodbenih rečenica u govoru starije dece (prim. 33—35).

- (33) SD 3;7, MD 1;8
SD — MD: A neću te više vozati.

(Dečaci se igraju, naizmenično sede u obrnutoj šamlici i vuku jedan drugog. Mlađi dečak prekida igru.)

SD — MD: A ti ćeš prvo mene.
Ja sam tebe. Evo ti kanapa.

MD — SD: Neću.
SD — MD: *Onda te ne volim, kad nećeš da me vozaš.*
Naljutio sam se, onda ću leći.
Dođi da me vozaš, pa ću te voleti.

MD — SD: Neću.
SD — MD: *Onda te neću vozati. Neću te voleti kad budeš hteo.*

- (34) SD 5;9, MD 2;5
MD — SD: Pa ne dam.
SD — MD: *Ako mi ne daš knjigu, neću ti dati pticu.*

(Dečak hoće da uzme knjigu od devojčice. On ima figuricu ptice koju je ona htela.)

- (35) NSD 3;11, SrD 2;7, NMD 0;11
NSD — SrD: *Ako mi ne daš cigajete, neću ti dati. (cigarete)*

(Starija devojčica hoće ponovo da uzme cigarete koje je mlađa sklonila. Mlađa hoće da dobije od starije žvakaće gume.)

Isti razlozi koji prouzrokuju relativno rano javljanje i visoku učestalost pogodbenih rečenica u govoru starije dece upu-

ćenom mlađoj, utiču i na rano javljanje ovih rećenica u govoru mlađe dece (prim. 36—39).

- (36) SD 4;10, MD 2;1
SD — MD: Daj mi papuču! (Mlađa devojčica je uzela papuču od starije.)
MD — SD: Petani pakati!
(prestani plakati)
Daću ti, petaneš pakati.
- (37) NSD 3;11, SrD 2;7, NMD 0;11
SrD — NSD: Nemoj tu da me (Devojčice se prevrću na kauču.)
uvatiš.
Onda neću igrati.
(igrati)
- (38) SD 5;9, MD 3;0
SD — MD: Neću ti kupiti (Devojčice leže u krevetu, starija obećava mlađoj da će joj kupiti bombone.)
ako me ne zagrliš.
MD — SD: Ako te zagrlim?
SD — MD: Da. Opet me zagri.
MD — SD: Onda ćeš mi kupiti?
- (39) NSD 5;0, SrD 3;8, NMD 2;0
SrD — NSD: Onda ću i ja obući (Starija devojčica je obula nove cipele.)
kad si ti.

Pogodbenim rećenicama deca se koriste i onda kada žele da zastraše drugo dete, predočavajući mu moguće negativne posledice aktivnosti kojoj se ovo bavi (prim. 40).

- (40) NSD 4;6, SrD 3;1, NMD 1;6
SrD — NSD: Ako neko to pije, (Starija devojčica je natrunila cigaretu u čašu, onda se ide u bolnicu.)
E: Da, da.
SrD — NSD: Alja, ako to jedeš, a zatim je u vodu umočila bobi štapić.)
onda se zagicneš.
(zagrcneš)

3.5.1. U kompleksu problema usvajanja i upotrebe sintaksičkih struktura pogodbene rećenice imaju posebno mesto. One vrlo dobro pokazuju kako modalitet poruke i karakter interpersonalnog odnosa utiču na upotrebu jezičkih jedinica i u govoru dece i u govoru njihovih odraslih sagovornika. Kratka i sintaksički jednostavna struktura u kojoj su *mesto* ili *način*, na primer, aktualizirani pomoću priloga, ne prouzrokuje, po pravilu, uma-

njivanje informativnosti poruke. U kontekstu u kojem je ostvarena ona je, šta više, prikladnija i prihvatljivija od dugačke i sintaksički složenije. Ovde je važno podsetiti na to da se upravo kratki i sintaksički jednostavni iskazi smatraju tipičnim za govor odraslih i starije dece u verbalnim interakcijama sa decom na ranom uzrastu. Visoka učestalost ovakvih iskaza se objašnjava time što sagovornici deteta imaju u vidu stupanj njegove govorne i kognitivne razvijenosti. Nema sumnje da je ovakvo objašnjenje vrlo prihvatljivo i očekivano, što potvrđuju i neki drugi primeri, između ostalih upotreba leksike. Ako se upotreba pogodbenih rečenica vrednuje sa stanovišta pridržavanja zahtevu prilagođavanja stupnju govorne i kognitivne razvijenosti deteta, onda je malo verovatno da sagovornici dvogodišnjeg deteta osnovu za upotrebu ovih rečenica nalaze u stupnju njegove razvijenosti, koji im istovremeno nalaže da skrate iskaz ili da na mesto standardne lekseme upotrebe leksemu iz *baby talk* registra. Iz ovoga proizilazi da modalitet i sadržaj poruke u znatno većoj meri nego uzrast deteta sagovornika utiču na formu iskaza. Situacije u kojima se deca suočavaju sa odnosom »ako — onda« uvek se njih direktno tiču, pošto se ostvarenje njihovih namera uslovljava njihovim ponašanjem i aktivnostima, njihovim ili sagovornikovim, koje prethode željenoj. Ranije usvajanje pogodbenih rečenica, kojima se aktualiziraju potencijalni ili irealni odnosi, od nekih semantičko-sintaksički manje složenih — može se razumeti samo onda ako se ima u vidu ovaj momenat zainteresovanosti deteta da ostvari svoje namere. Pretpostavke da je tempo razvoja mlađe dece sporiji nego prvorodene ne potvrđuju se na primeru usvajanja pogodbenih rečenica. Mlađa deca se zadovoljavaju kratkim i redukovanim iskazima samo onda ako njihove namere nisu ugrožene.

4.0. Razmatranje *srednje dužine iskaza* i upotrebe *relativnih, uzročnih* i *pogodbenih rečenica* u verbalnim interakcijama među decom različitog uzrasta pokazalo je da su modalitet i sadržaj poruke osnovni determinatori forme iskaza i u ovom komunikacijskom tipu. Na osnovu toga se može zaključiti da u komunikacijskim uslovima koji dozvoljavaju znatnije izmene modaliteta i sadržaja poruke treba očekivati drugačije odnose u

učestalosti različitih formi iskaza. Visoka učestalost kratkih i sintaksički jednostavnijih iskaza u govoru starije dece u odnosu je sa visokom učestalošću onih sadržaja i modaliteta poruke za koje je ovakva forma tipična i odgovarajuća, što sve upućuje na zaključak da ovakva obeležja govora starije dece proizilaze iz ukupnosti obeležja verbalne interakcije sa mlađom decom. Procenjujući govorni razvoj mlađe dece može se samo zaključiti da razlike u uslovima u kojima ona usvajaju i upotrebljavaju govor u odnosu na prvorodenu decu prouzrokuju stano-vite razlike u načinu usvajanja i u upotrebi jezičkih jedinica.

LEKSIKA

1.0. Može se pretpostaviti da je leksika kojom se koriste starija i mlađa deca u međusobnim verbalnim interakcijama različita od one kojom se koriste u interakcijama sa odraslima, budući da ona veoma mnogo zavisi od sadržaja poruke i karaktera interpersonalnog odnosa među učesnicima u verbalnoj interakciji. U govoru starije dece razlika bi mogla biti ispoljena i u odnosu na govor upućen vršnjacima. Leksičke razlike u ova tri komunikacijska konteksta su, dakako, ipak samo delimične — najveći broj jedinica se javlja u svim kontekstima. Može se, dalje, očekivati da razlike u leksici nisu istovetne u govoru starije i mlađe dece, te da se kod prvih može govoriti ne samo o prilagođavanju komunikacijskim uslovima, nego i o upotrebi jednog posebnog registra kojim se ona koriste na isti ili sličan način kao i odrasli u verbalnim interakcijama sa decom na ranom uzrastu. U slučaju mlađe dece može se govoriti samo o prilagođavanju komunikacijskim uslovima, o razvijanju veštine da se govor, a samim tim i leksika, upotrebljava u skladu sa kontekstom.

Razmatranje o upotrebi leksike u govoru starije i mlađe dece trebalo bi, stoga, da obuhvati *baby talk* jedinice, uključujući tu i *hipokoristike* i *deminutive*, i *pejorative*, pošto se može pretpostaviti da se prve ne javljaju, ili barem ne s istom funkcijom i jednako često u verbalnim interakcijama starije dece i odraslih, odnosno da se druge ne javljaju, ili da su retke u verbalnim interakcijama starije i mlađe dece sa odraslima.

1.1. Pre nego što se predstavi upotreba *baby talk* leksema u govoru starije i mlađe dece, potrebno je prvo odrediti ove jedini-

ce s obzirom na njihovu funkciju i mesto u rečničkom fondu jednog jezika. *Baby talk* lekseme su značenjski sinonimi jedinica upotrebljavani izvan verbalnih interakcija sa decom na ranom uzrastu (npr. *tu-tu* = auto, *de-de* = konj, *papiti* = jesti, *pisati* = pisati i crtati). Učestalost ovih jedinica i dužina perioda u kojem se javljaju u dece na ranom uzrastu u suodnosu su sa učesta-lošću i dužinom perioda u govoru odraslih koji se njima koriste da bi se govorno i komunikativno prilagodili deci. S obzirom na rasprostranjenost upotrebe korisno je razlikovati *sredinski baby talk* registar od *porodičnog*.

Jedinice *sredinskog baby talk-a* ulaze u opšti leksički fond jedne govorne zajednice, jednog jezika, što istovremeno znači da ih ne upotrebljava samo jedna nego nekoliko generacija govornih predstavnika. Promene u registru se odvijaju u više ili manje sličnim uslovima kao i u slučaju drugih leksičkih jedinica. Starinu nekih reči iz sredinskog *baby talk-a* savremenog srpskohrvatskog jezika potvrđuje i podatak da ih je i Vuk uz primedbe »Kinderwort«, »zu Kindern« ili »in der Kindersprache« uneo u prvo (1818) ili u drugo izdanje (1852) *Srpskog rječnika*¹¹. Odlika sredinskog *baby talk* registra jeste i regionalno raslojavanje, koje se, istina, najčešće ne odnosi na ceo registar nego samo na pojedine jedinice¹². U *baby talk* registar ulaze i mnogi deminutivi i hipoknističke, kao i pojedine frazeološke jedinice (npr. *šic*, *odnela maca* — kad se neka stvar sklanja od deteta; u značenju *nema*). Karakteristično je i za pojedine uzvike da se upotrebljavaju samo u verbalnim interakcijama sa decom: *bum*, *pu-pu*, *pa-pa*. Takođe su česte jedinice onomatopejskog porekla koje ostvaruju i imeničku i glagolsku funkciju. Za ovakvu funkciju onomatopejskih izraza nema potvrda u Vukovim *Rečnicima*, što ipak ne bi moralo značiti i da je nije mi bilo.

Navedeni primeri potvrđuju da sredinski *baby talk* registar pripada rečniku jednog jezika, te je stoga i razumljivo zašto se mnogi odrasli koriste istim ili sličnim rečima u razgovoru sa

¹¹ Up. kod Vuka: *beba* u značenju malo dete, *cica* — maca, mačka, *pajiti* — spavati, *kaka* — prljavo, loše, *pi kaka* — opomena da dete ne dira nešto prljavo, *papa* — hleb, jelo. Neki od Vukovih primera su danas manje poznati: *bak*, *baci* — mlečni zub, zubi, *kola* — kolač; kod nekih je, pak, značenje delimično izmenjeno: u Vukovo doba se naporedo sa uzvikom *pec* upotrebljavalo i *žiža* da bi se opomenulo dete »kad hoće da prihvati rukom za vatra ili svijeću«. U savremenom registru ove dve jedinice su se značenjski diferencirale: *pec* — uzvik opominjanja, *žiža* — sijalica, luster, električno svetlo.

¹² O datoj pojavi u prošlosti takođe svedoče primeri iz Vukovih *Rečnika* npr. *ninati* — spavati (Dubrovnik), *pušo* — muško dete od 5—6 godina (Crna Gora).

malom decom, bez obzira na to da li su roditelji ili nisu. To, dakako, ne znači niti da ih svi govornici predstavnici podjednako dobro poznaju, niti da se njima koriste jednako često. Budući da prema ovima postoje i kontekstualno neobeležene jedinice, svaki pojedinac može da bira shodno svome stavu prema vaspitanju dece i govornim uzusima uže sociokulturne grupe kojoj pripada. On takođe odlučuje i koliko dugo će se njima koristiti. Može se primetiti da u našoj sociokulturnoj sredini i pored izrazitih individualnih razlika u novije vreme opada učestalost pojedinih jedinica, i da se ukupna brojnost ovog registra smanjuje, kao i da se skraćuje dužina perioda u kojem se on upotrebljava. Na ovu pojavu verovatno utiču ranije uključivanje dece u širu sredinu — posebno u institucionalizovane grupe — savremena literatura za decu, sredstva masovnog informisanja, a takođe i slabije poznavanje tradicionalnih običaja. Ovakvim i sličnim razlozima mogla bi se objasniti i primedba švedskog psiholingviste V. Ruke—Dravine (1977, 238) da se letonski roditelji u novije vreme koriste *baby talk* jedinicama u znatno kraćem periodu nego što je to bio slučaj pre pedesetak godina.

Značajna karakteristika sredinskog *baby talk-a* jeste njegova opštost ili univerzalnost. Primeri iz različitih jezika ukazuju na visok stepen podudarnosti u izboru reči koje se zamenjuju, odnosno u odbiru pojmova za koje se umesto standardne, kontekstualno neobeležene, koristi *baby talk* leksika (up. npr. za letonski jezik V. Ruke—Dravina, 1977, za nemački E. Okssar, 1977). Pored značenjskog poklapanja veoma je izrazito i strukturalno — mnoge od ovih reči su onomatopejskog porekla, mnoge su deminutivi i hipokoristike (C. A. Ferguson, 1964, 1977; J. Berko — Gleason, 1973).

1.2. *Porodičnim registrom baby-talk-a* mogu se smatrati one jedinice koje u interakciji sa decom upotrebljavaju odrasli iz porodice, a koje po svojim rešenjima najčešće odgovaraju sredinskom registru. Česta je pojava da se odrasli koriste i nekom *rečju* koju je dete samo stvorilo, sa istim ili izmenjenim, većinom suženim, značenjem. U porodicama sa dvoje i više dece ovom registru pripadaju i one jedinice koje je u početnim fazama svog govornog razvoja stvorilo starije dete, a čiju upotrebu roditelji aktualiziraju u periodu ranog uzrasta mlađeg deteta. Mada se mnoge od ovih reči neminovno gube iz aktivnog rečnika porodice, odrasli ih dugo pominju pričajući o deci, te tako i sama deca nauče kako su šta zvala i kako su govorila. U tom smi-

slu mogla bi se i dopuniti konstatacija J. Berko—Gleason (1973, 166), da je zbilja izvesno da sedmogodišnjaci ili osmogodišnjaci ponovo uče »*baby talk stil*«, ali da im u tome — posebno u pogledu upotrebe leksike — svojim pričama o njihovom govoru pomažu mnogo i roditelji, održavajući tako i poznavanje sredinskog i porodičnog *baby talk* registra.

2.0. Detaljna ispitivanja leksike u govoru mlađe dece pokazuju da se ona *baby talk* leksemama koriste na više ili manje sličan način kao i deca jedinčad. U njihovim *baby talk* registrima najbrojnije su jedinice sredinskog registra, uključujući tu i onomatopeje u onomatopejskoj i imeničkoj funkciji. Broj jedinica koje sama deca stvaraju većinom je nizak. Učestalost *baby talk* leksema i dužina upotrebe u govoru mlađe dece zavise u istoj meri kao i kod dece jedinčadi od govornog okruženja u koje su u ovom slučaju uključena i starija deca. Ukoliko se starija deca koriste *baby talk* leksemama samo sporadično, a u cilju govornog prilagođavanja mlađoj, a upotrebljavaju istovremeno i u verbalnim interakcijama s njima kontekstualno neobeležene lekseme, onda mlađa deca većinom na uzrastu između dve i dve i po godine napuštaju upotrebu *baby talk* leksema. Kao i u govoru dece jedinčadi ovim procesom prvo bivaju zahvaćene jedinice koje je dete samo stvorilo, i onomatopeje i uzvici u imeničkoj i glagolskoj funkciji, što je i razumljivo budući da se one kao indeklinabilne forme loše integrišu u rečenicu. Nakon ovog perioda zadržavaju se deminutivne i hipokristične jedinice (npr. *kuca, maca*), kao i lekseme *teta, čika* i dr. za oslovljavanje nepoznatih odraslih.

2.1. U govoru starije dece kod kojih je zamena *baby talk* leksema završena pre rođenja ili pre progovaranja mlađe dece, upotreba ovih leksema u verbalnim interakcijama sa mlađom decom jeste jedan od znakova govornog i komunikativnog prilagođavanja mlađoj deci. U tom slučaju se starija deca koriste jedinicama sredinskog registra (prim. 1—3), jedinicama porodičnog registra, i to onima koje je stvorilo mlađe dete (prim. 4), onima koje u verbalnim interakcijama sa mlađim detetom upotrebljavaju odrasli (prim. 5), kao i onima koje su ona upotrebljavala na ranom uzrastu, a roditelji ih ponovo uveli nakon rođenja mlađeg deteta (prim. 6).

- (1) SD 4;4, MD 1;7
 SD — MD: Taco, ajde ideš da jedeš. (*Devojčice se igraju, vreme je za večeru.*)
 MD — SD: Neću.
 SD — MD: Taco, njam, njam.
- (2) SD 5;11, MD 1;9
 SD — MD: Ajde napiši, Lelo, (*Mlađa devojčica crta.*)
 vojčicu.
 (*devojčicu*)
 MD — SD: Vojčica.
 SD — MD: A šta si to napisala?
 MD — SD: Vojčicu.
- (3) SD 4;5, MD 1;8
 MD — SD: Ne dam. (*Mlađa devojčica traži*
 Da mi ti kućici. *od starije knjigu o ku-*
 (*daj*) *ćicama. Starija sklanja*
 Da mi! *knjigu.*)
 SD — MD: *Sic, odnela maca.*
- (4) SD 4;2, MD 1;5
 SD — MD: Hoćeš da kočiš bebu? (*Mlađa devojčica poku-*
 Ta ne može da se koči. *šava da skine lutki ha-*
ljinu.)
- (5) SD 5;1, MD 1;8
 SD — MD: Ne, Jovana, to je ba. (*Devojčica je uzela pa-*
 To je ba. *pir iz fioke.*)
 Ostavi to, Jovana!
- (6) SD 5;9, MD 0;10
 SD — MD: Saćemo se pukati. (*Majka sprema vodu za*
 (*sad ćemo*) (*kupati*) *kupanje devojčica.*)
 Pukaćemo se.

Sudeći po značajkama situacijskog konteksta može se zaključiti da se starija deca koriste ovim jedinicama s namerom da svoj iskaz učine razumljivijim mlađem detetu. U tom slučaju je interpersonalni odnos među decom uvek dobar. Znatno ređe ona upotrebljavaju ove jedinice da bi se narugala mlađem detetu (prim. 7).

- (7) SD 4;4, MD 1;7
 MD — m: Daj mi bone! (*Mlađa devojčica traži*
 (*bombone*) *od majke bombone.*)
 Daj mi bone!
 SD: Daj mi kade! (*čokolade*)
 Daj mi kade!

2.1.1. U slučaju izrazito niske starosne razlike među decom, dakle i male razlike u stupnju komunikativne i govorne razvi-

jenosti, poneka starija deca upotrebljavaju pojedine *baby talk* lekseme i na višem uzrastu. Budući da je ova pojava ograničena na mali broj leksema, kao i to deca, po pravilu, naporedo s njima upotrebljavaju i standardne, produžena upotreba njihova u govoru starije dece ne znači i da ona stagniraju u razvoju. Treba imati u vidu da je ova pojava nužna posledica uslova u kojima se deca nalaze: početak faze upotrebe ovih jedinica u govoru mlađe dece pada pre završetka iste faze u govoru starije, a sve vreme ovim leksemama se koriste i odrasli, prilagođavajući se prvo starijem, a zatim mlađem detetu. U pojedinim porodicama upotreba ponekih *baby talk* leksema može biti i govorni manir koji se zadržava sve do školskog uzrasta dece. Potrebno je istaći da produžena upotreba *baby talk* leksema u govoru starije dece ne prouzrokuje i nastajanje *autonomnog govora* u verbalnim interakcijama starije i mlađe dece¹³.

Niska starosna razlika među decom povoljno utiče na govorni razvoj mlađe dece na uzrastu iznad tri godine i više. Uključivanje u starije grupe u predškolskoj ustanovi ili u školu za mnogo dece znači i izlazak iz svojevrstne govorne izolacije u porodici, te tako uz stariju i mlađa deca usvajaju novu leksiku, školsku terminologiju, đачke žargonizme i pogrdne izraze.

3.0. Funkcija *deminutiva* u govoru starije i mlađe dece u međusobnim verbalnim interakcijama najčešće nije istovetna. Mlađa deca se njima koriste, po pravilu, u istim onim uslovima u kojima to čine i deca jedinčad. Pomoću deminutivnih formi ona ne obeležavaju samo razlike u veličini pojmova, nego im one služe i za iskazivanje emocija, te su iskazi sa njima često emfatični. Zavisnost upotrebe deminutiva od situacijskog konteksta, karaktera interpersonalnog odnosa između deteta i njegovog sagovornika, i od modaliteta poruke izražena je već u govoru dece na ranom uzrastu. Dobro je poznato da deca ne upotrebljavaju deminutive kad se svađaju, i da ih, nasuprot tome, često upotrebljavaju kad se maze, kad žele da ugode sagovorniku, ali i kad ga mole i magovaraju. Iz ovog treba izdvojiti stanovit broj jedinica koje su i u govoru odraslih i u govoru dece prema prisustvu/odsustvu deminutivnog nastavka značenjski diferencirane (npr. *krevetić* — dečji krevet, *školica* — predškolska ustanova, jaslje).

¹³ O problemu autonomnog govora up. u S. Savić (1978, 205—233).

Starija deca se rado koriste deminutivima u periodu dok je razlika u govornoj i fizičkoj razvijenosti između njih i mlađe dece znatnije izražena. Ako se ovom podatku priključi i podatak o u to doba sve ređoj emfatičnoj upotrebi u drugim komunikacijskim kontekstima, onda se upotreba deminutiva u verbalnim interakcijama sa mlađom decom može smatrati jednim od načina govornog prilagođavanja starije dece mlađoj, koji je, nesumnjivo, potpomognut istom pojavom i u govoru roditelja. Deminutivima se starija deca koriste najčešće da bi obeležila nežan, zaštitnički odnos prema mlađoj deci (prim. 8. i 9), a često i da bi ih nagovorila na nešto (prim. 10). Čini se na osnovu pojedinih primera da starija deca ponekad sve umanjuju prema veličini mlađeg deteta (prim. 11).

- (8) NSD 4;0, SrD 2;8, NMD 1;0
NSD — NMD: Za jednu *nogicu*. (Mazi brata.)
- (9) SD 5;8, MD 2;4
SD — MD: Dođi, šta je bilo sa *lutkicom*? (Dečak je primetio da se sestra muči da uvijek lutku.)
- (10) SD 6;1, MD 1;10
SD — MD: Joj, Ina da nešto. (Mlađu devojčica je uzela karte, starija se boji da će ih pocepati.)
Ina da *knjižicu*.
A vidi šta će Ina dati.
- (11) SD 3;8, MD 1;9
SD — E: Ovo je Duško, ovo je mama. (Dečak crta porodicu. Duško je otac, a Goran brat.)
Sad ćemo Gorana.
Nosić mali, ustica mala.

4.0. Samo starija deca oslovljavaju mlađu i govore o njima koristeći se hipokorističnim jedinicama, najčešće onim koje upotrebljavaju i odrasli u razgovoru sa decom. S obzirom na to da se njima koriste i starija deca na relativno niskom urzastu, kao i to da se one gube napredu sa napredovanjem mlađe dece i njihovim sve raznovrsnijim uključivanjem u zajedničke aktivnosti, može se zaključiti da je upotreba hipokoristika u izrazito visokoj meri zavisna od tipa interpersonalnog odnosa među decom. Starija deca upotrebljavaju hipokoristike zato što znaju da su iskusnija i sposobnija od mlađe, a kada žele da im pomognu i da ih zaštite, i ako su uz sve to i mlađa deca prema njima pozitivno raspoložena (prim. 12). Samim tim se i uticaj

odraslih više ispoljava u posuđivanju jedinica, a znatno manje se odražava na njihovu učestalost i dužinu upotrebe.

(12) SD 4;9, MD 2;1

MD — SD: Evo toja jopta, Nato. *(Mlađa devojčica baca
(tvoja lopta) starijoj loptu.)*

SD — MD: Baci mi, a ne tako,
sunce.

5.0. Verbalne interakcije između starije i mlađe dece razlikuju se od verbalnih interakcija sa odraslima po učestalosti i po broju upotrebljivanih pejorativnih jedinica. Nasuprot tome, sličnost između ovih i verbalnih interakcija sa vršnjacima jeste visoka. Pejorative upotrebljavaju i starija i mlađa deca, za razliku od hipokoristika kojima se mlađa deca ne koriste. Druga razlika između njih odnosi se na to što učestalost pejorativa u govoru starije dece raste naporedo sa razvijanjem mlađe dece, a hipokoristika opada. Pejorativima se deca koriste kad drugo dete ometa njihovu aktivnost i kad ne žele da mu udovolje (prim. 13. i 14).

(13) SD 5;10, MD 2;6

MD — SD: Pa puci me, Bobo! *(U toku igre u kojoj
(pusti) su oboje bili zadovoljni,*

b — SD: Bobane!

MD — SD: Pa puci me, govno! *brat je malo grublje povukao sestru.)*

b — MD: Jovana, saćeš dobiti
(sad ćeš)

batina

SD — MD: Pa ništa ti ne radim.

MD — SD: Samo vučeš, govno.

(14) NSD 7;9, SRD 6;8, NMD 4;9

NMD — NSD: Pa daj joj, Sadra, *(Srednja devojčica se
kad je takva ljuti na najstariju što
kvezimica. joj ne da bojicu.)*

NSD — NMD: Čuti ti, malena.

NMD — NSD: Čuti ti!

NSD — NMD: Ti si prava
kvezimica.

6.0. Svodeći razmatranje o upotrebi pojedinih leksičkih grupa u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom treba istaći tri podatka. Prvi se tiče zavisnosti leksike od sagovornika u verbalnoj interakciji, što se pokazuje u pojavi *baby talk* jedinica — uključujući tu i deminutive i hipokoristike — u

govoru starije dece, i u pojavi pejorativa u govoru starije i mlađe dece. Naredni podatak se odnosi na funkciju *baby talk* jedinica u govoru starije dece (koja se njima koriste u cilju govornog i komunikativnog prilagođavanja mlađoj. I na koncu, može se istaći da se na primeru usvajanja leksike ne pokazuje da starija deca negativno utiču na govorni razvoj mlađe.¹⁴

Sredinski *baby talk*

standardna oznaka	BT oznaka	MD	SD
auto	TU — TU	+	+
bosti	BOC	+	+
	BOC — BOC	+	+
brat	BATA	+	×
crtati	PISATI	+	+
cucla	DUDA	+	×
čovjek			
— nepoznat	ČIKA	+	×
— pevač, spiker			
— trgovac, kelner		+	+
— star	DEDA	+	×
daleko	PA — PA	+	+
(ići daleko)			
dečak	BATA	+	×
dete			
— malo	BEBA	+	×
— novorođenče		+	×
devojičica	SEKA	+	×
dojka	SIKA	+	
	SIKA — MIKA		+
gadan, -a, -o	KAKAN, -a, -o	+	+
jelo	PAPICA		+

¹⁴ U prilogu su dati registri *baby talk* jedinica, onomatopeja, uzvika, hipokoristika i pejorativa sačinjeni na osnovu podataka iz govornog materijala posmatrane grupe dece. Znak (+) u koloni MD = reč koju dete koristi, mada možda koristi i standardnu; u koloni SD = reč koju dete koristi u verbalnim interakcijama sa mlađim detetom; znak (X) u koloni SD = reč koju dete koristi i u verbalnim interakcijama sa odraslima ili decom vršnjacima.

standardna oznaka	BT oznaka	MD	SD
jesti	NJAM	+	+
	NJAM — NJAM	+	+
	RUČATI	+	+
— pojesti	PORUČATI	+	+
kokoška	KOKA	+	×
konj	ĐE — ĐE	+	+
	ĐIHA — ĐIHA		+
lutka	BEBA	+	×
mačka	MACA	+	×
	CICA	+	
medved	MEDA	+	×
— igrčka	MECA	+	×
	MEDA	+	×
pas	KUCA	+	×
	AV — AV	+	+
	VAO — VAO		+
peći	PEC	+	+
— peče		+	
— opeći se		+	+
pozdrav	PA — PA	+	+
petao	KUKURIKU	+	
prljav, -a, o-	KAKAN, -a, -o	+	+
prljavo	KAKA	+	+
sat	TIK — TAK	+	+
	TIKA — TAKA	+	
sestra	SEKA	+	×
sisati	SIKITI	+	+
skočiti	OPA	+	+
spavati	PAJKITI		+
stomak	PUPA	+	
šarati	PISATI	+	+
šetnja	PA — PA	+	+
(ići u šetnju)			

standardna oznaka	BT oznaka	MD	SD
žena			
— nepoznata	TETA	+	×
— prodavačica, pevačica, spikerka		+	
— stara	BABA BAKA	+ +	× ×

Porodični *baby talk*
Baby talk mlađeg deteta

standardna oznaka	BT oznaka	MD	SD
baciti	BA	+	
bombona	BOBO BONA KOKO	+ + +	+ + +
čokolada	KADA	+	+
košice	KOKE	+	+
pasti	BA	+	+
spavati	BUVATI	+	+
otvoriti, zatvoriti, otkopčati, zakopčati, skinuti	KOČITI	+	+
olovka	AUKA	+	+
olovka, pisati, čitati	E — A	+	+

Baby talk starijeg deteta

standardna oznaka	BT oznaka	MD	SD
kupati se	PUKATI SE		+
kupus	PUKUS		+
muzički instrument	MUZIKA		+

Baby talk odraslih

standardna oznaka	BT oznaka	MD	SD	O
mali, -a, -o,	PIS		+	+
prljav, -a, -o, — učiniti nešto loše, upiškiti se	BA		+	+
tući	PACI — PACI		+	+
ne dati	ŠIP — ŠIP		+	+

Onomatopeje

alkoi ja	onomatopeja	MD	SD
kukurikati	KUKU — RIKU	+	×
lajati	AV — AV	+	×
mijaukati	MJAO	+	×
	MJAU	+	×
njakati	I — A	+	
pucati	PA	+	+
	PA — PA	+	+
zvoniti	CIN	+	+

Uzvici

situacija	uzvik	MD	SD
pri hranjenju	AM	+	+
	AM — AM	+	+
	NJAM — NJAM	+	+
plašiti nekog	BA	+	+
kad nešto padne	BUM	+	+
	BUM TRAS	+	+
poziv mački	CIC	+	+
kad je nešto lepo			
ili kad se od			
nečeg uplaši,	JOJ	+	+
kad ga nešto			
boli	JAOJ	+	+
kad se neko tera	MARŠ	+	+
kad se nekome			
nešto mudi ili			
daje	NA	+	+
opomena	NO — NO		+
poziv da neko			
ustane	O, O	+	+
	OPA — OPA	+	+
pri skoku	OPA	+	+
	HOP		×
	HOPA — HOP		+
upozorenje da			
je nešto vruće	PEC	+	+
kad je nešto			
prljavo, kad se			
ne sme dirati	PI	+	+

Frazeološke *baby talk* jedinice

značenje	frazeološka jedinica	MD	SD
imati prljav nos ne dati nekome nešto, skloniti nešto od nekog	MACA KAKA ŠIC, ODNELA MACA	+	+
ići na spavanje kraj priče	İCI U KRPE ĆİĀ MIĀ I GOTOVA PRIĀ		+

Hipokoristike u govoru starije dece

BRATIĆ
CICDOLIDO
ĀVORAK (Āvorak moj)
DEBELJUCA (debeljuca mali)
LUĀE (luĀe moje malo)
LUTKA (lutko moja)
MACA (maco bubili, maco moja)
MALICA
MAZULJA (lepa moja mazulja)
MILA
ROĐENCE
SEKA
SUNCE

Pejorativi

pejorativna jedinica	MD	SD
BEZOBRAZNICA		+
BLESA (bleso jedna)	+	+
BLESAĀA (blesaĀo mala)		+
BUDALA	+	+

ČURKA		+
GLUPAČA		+
GOVNO		+
KENJKAVICA	+	
KLINKA		+
KMEZIMICA	+	
KRMAČICA		+
KRME		+
LUDA (ludo jedna)	+	
LUNCPRDA		+
MAGARE		+
MAGARICA		+
NERVIRALO		+
NEVALJALICA	+	
PRASE		+
SVINJA		+
ŠEPRTLJA		+

OSLOVLJAVANJE I SAMOOSLOVLJAVANJE

1.0. Pre nego što se prikažu problemi u vezi sa upotrebom jedinica za oslovljavanje i samooslovljavanje, potrebno je razrešiti, makar i delimično, predložene terminine. Leksičko rešenje u prvom slučaju nije sporno, ali je unekoliko sa leksičkim nesaglasno terminološko značenje koje mu se ovde daje. Pod oslovljavanjem se, naime, podrazumeva upotreba jezičkih jedinica za imenovanje, određivanje sagovornika, bez obzira na njihovu funkciju u iskazu. Na taj način je omogućeno da se u inventar uvedu i glagolske jedinice koje pomoću sufiksalne morfeme referišu o licu, kao i da se razmatraju primeri nastali van situacije obraćanja. Leksičko rešenje u drugom slučaju je potpuno uslovno, a termin je sačinjen po uzoru na složenice iste derivacione strukture: zameničko-pridevski deo upućuje na to da je ono što se u drugom delu imenuje, reflektivno upotrebljeno¹⁵. Ovim terminom se obeležava, dakle, upotreba jedinica za imenovanje, određivanje govornika, bez obzira — kao i kod oslovljavanja — na njihovu semantičko-sintaksičku funkciju u iskazu.

Posmatrajući upotrebu jedinici za oslovljavanje i samooslovljavanje u verbalnim interakcijama između uvek istih učesnika — starijeg i mlađeg deteta — ne mogu se, dakako, dobiti odgovori na čitav niz pitanja povodom društvene uslovljenosti njihove, u prvom redu, ali se, nasuprot tome, mogu dobiti brojni podaci o tome kako na upotrebu ovih jedinica utiču sadržaj i

¹⁵ Up. *samokontrola* — kontrolisati samog sebe, *samoobmanjivanje* — obmanjivati samog sebe, isto i *samoograničavanje*, *samosavlađivanje*, *samoubistvo*, i dr.

modalitet poruke, i karakter interpersonalnog odnosa među sagovornicima¹⁶. Pošto ovi činioци upotrebe jedinica za oslovljavanje i samooslovljavanje u verbalnim interakcijama dece različitog uzrasta nužno zavise od uzrasta i starosne razlike među decom, mora se u razmatranju i to imati u vidu. Nakon ovih primedbi može se postaviti osnovni zadatak istraživanja: utvrditi kojim se jedinicama deca koriste na kome uzrastu, u kakvim situacijama, i sa kakvim namerama. Na taj način će se moći odgovoriti i na pitanja o tome da li se deca koriste istim odnosno odgovarajućim jedinicama i u verbalnim interakcijama sa odraslima, i da li se govorno prilagođavanje starije dece prema mlađoj pokazuje i u oslovljavanju i samooslovljavanju, i da li je, na koncu, proces usvajanja ovih jedinica u govoru mlađe dece podudaran sa procesom usvajanja kod dece jedinčadi ili kod blizanačke dece. U prikazivanju će se radi preglednosti početi od forme upotrebljenih jedinica, a ne od modaliteta poruke ili karaktera interpersonalnog odnosa među decom, što bi takođe bilo moguće. Prvo će se razmotriti one jedinice kojima se koriste i starija i mlađa deca u oslovljavanju odnosno samooslovljavanju, a zatim one kojima se koriste ili samo starija ili samo mlađa deca. Radi preglednosti će se takođe odvojeno prikazati oslovljavanje i samooslovljavanje, a budući da su ta dva postupka tesno povezana, nakon pojedinačnih opisa će se izvesti opšti zaključak i shematski prikazati tipovi oslovljavanja i samooslovljavanja s obzirom na uzrast dece, situacijski kontekst, modalitet poruke i karakter interpersonalnog odnosa među decom.

2.0. U međusobnim verbalnim interakcijama i starija i mlađa deca se koriste ličnim imenom ili nadimkom deteta sagovornika, ličnim zamenicama i ličnim glagolskim nastavkom drugog lica jednine, i pejorativnim jedinicama kada *oslovljavaju* drugo dete, a samo se starija deca koriste i hipokorističnim jedinicama i još nekim drugim formama, a u cilju govornog i komunikativnog prilagođavanja mlađem detetu.

Lično ime i nadimak. Upotreba ličnog imena i nadimka u vokativnoj funkciji je izrazito visoka u govoru oba deteta. Sagleasnost između modaliteta poruke i učestalosti jedne ili druge forme pokazuje se već u govoru dece na uzrastu oko dve godine. Visoka učestalost upotrebe ličnog imena prouzrokuje da se nadi-

¹⁶ O sociolingvističkim aspektima oslovljavanja među odraslim predstavnicima srpskohrvatskog jezika up. M. Kocher, 1967; M. Radovanović, 1979, 33–42; I. Vasić, 1979, i G. Vuković, 1981. godine.

mak javlja ili u situacijama sa veoma pozitivnim odnosom među decom, ili u situaciji traženja dopuštenja ili saglasnosti, a da bi se tako realizovala neka lična potreba (prim. 1). Oslovljavanje deteta sagovornika pomoću ličnog imena a ne nadimka, ako je nadimak u znatno češćoj upotrebi nego lično ime, javlja se većinom onda kad dete traži nešto od drugog deteta, ili mu, pak, nešto zabranjuje (prim. 2).

- (1) NSD 8;1, SrD 7;0, NMD 5;1
 NSD — SrD: *Antala, Antala,* (Devojčice crtaju. Starija traži zarezac?)
 očeš mi dati časkom?

U toku aktivnosti u kojoj je saradnja među decom slaba, najstarija devojčica upotrebljava nadimak srednje, kojim se inače i ona i svi ukućani retko koriste. Najstarijoj devojčici je veoma stalo da srednja udovolji njenom zahtevu.

- (2) SD 5;7, MD 2;10
 MD — SD, O: Ajde da čujemo ovo. (Devojčica uključuje
 SD — MD: To je mađarski. zvuk na televizoru. Na
 MD — SD: Da čujemo! programu su vesti na
 SD — MD: Pa, *Tanja*, nemoj! mađarskom jeziku.)
 Pojačaj, ali ne tako
 jako.
 Nemoj, *Tatjana*,
 utišaj!
 Nemoj, boli me
 glava.

Starija devojčica i ukućani su znatno ređe oslovljavali mlađu imenom (*Tatjana*) nego jednim od četiri nadimka (*Tanja*, *Tanjuša*, *Taca*, *Cale*) čija je pojava u iskazu većinom bila saglasna sa modalitetom poruke. U iskazu kojim je pokušala da nagovori mlađu devojčicu, starija je upotrebila nadimak mlađe, i to onaj koji je najmanje kontekstualno obeležen. Menjajući modalitet poruke — zahtev namesto *nagovaranja* — devojčica je zamenila i nadimak ličnim imenom mlađe devojčice.

Isti tip odnosa koji se uspostavlja između ličnog imena i nadimka, može se uspostaviti i između dva ili više nadimka, ili deminutivne i nedeminutivne forme ličnog imena ili nadimka (prim. 3. i 4).

- (3) SD 4;4, MD 1;8
 SD — MD: *Cale, Cale*, pa vidi (Starija devojčica slaže
 šta radiš. kocke, mlađa joj ruši.)
 Ne, nemoj, *Tanja*!

Prvi iskaz starije devojčice je po modalitetu *blaga opomena*, stoga je devojčica i upotrebila nadimak *Cale*, kojim su se i ona i odrasli koristili kad su mazili mlađu devojčicu; drugi iskaz je po modalitetu *zahtev*, čemu odgovara i upotreba većinom kontekstualno neobeležene nadimka *Tanja*.

- (4) NSD 4;0, SrD 2;7, NMD 1;0
SrD — NSD: Modu, *Alja*, toju žaku? (Starija devojčica ima
(mogu) (tvoju žvaku) kutiju žvakaćih guma.)
Modu, *Aljice*?

U upitnoj rečenici sa modalnim gl. *moći*, čime je naglašeno ublažavanje *zahteva* do čijeg je ispunjenja devojčici bilo naročito stalo, upotrebljen je prvo nadimak (*Alja*) koji u svim situacijama zamenjuje lično ime (*Aleksandra*) a zatim njegova deminutivna forma.

Uticaj govora mlađe dece na govor starije pokazuje se u tome što se starija deca koriste najčešće ličnim imenom mlađe, ili onim oblikom koji upotrebljavaju i odrasli, pre progovaranja mlađe dece (prim. 5), a nakon progovaranja mlađe dece onim oblikom koji mlađa deca upotrebljavaju u samooslovljavanju (prim. 6. i 7). Ista pojava je izražena i u govoru starije dece u samooslovljavanju, s tim što tada ona preuzimaju onaj oblik kojim njih oslovljavaju mlađa deca.

- (5) SD 5;1, MD 1;10
SD — MD: Molim te, ajd, davaj! (Dečak slaže toranj, de-
Jovana, davaj! vojčica mu dodaje koc-
ke.)
- (6) SD 5;5, MD 2;2
SD — MD: Ajde, *Nana*, da se (Dečak zove devojčicu
kližemo. da se igraju.)
- (7) SD 5;7, MD 2;3
SD — MD: *Vana*, ajde da pokažemo (Dečak zove devojčicu
hlopa-hlop. da zajedno pevaju.)

Navedeni primeri (5—7) su iz verbalnih interakcija jednog para dece. Devojčica, *Jovana*, na uzrastu 1;10 (prvi primer) nije upotrebljavala nikakav jezički znak za samooslovljavanje. Na uzrastu oko 2;2 upotrebljavala je formu *Nana* (drugi primer), a od 2;3 pa do 2;4 formu *Vana*. Odsustvo znaka, odnosno promene znaka u govoru mlađeg deteta odrazile su se i na upotrebu jedinica za oslovljavanje u govoru starijeg deteta.

2.1. *Lična zamenica drugog lica jednine.* Upotreba lične zamenice u vokativnoj funkciji veoma je često emfatična i u govoru starije i u govoru mlađe dece. Oslovljavajući dete sagovornika na ovaj način, deca najčešće pokušavaju da sama ne zadbiju funkciju agensa koju pripisuju drugom detetu. Iskazi sa ovako upotrdebljenom ličnom zamenicom su najčešće po modalitetu *zathev* (prim. 8).

(8) SD 4;4, MD 1;7

MD — SD: *Ti duva! Ti duva!*

(*duvaj*)

SD — MD: *Bum, bum, bb!*

MD — SD: *Ti duva, ba, ba, b!*

SD — MD: *Duvaj ti!*

(*Mlađa devojčica hoće da joj starija naduva papirnu kesicu. Starija prekida svoju aktivnost i udovoljava zahtevu mlađeg deteta. Na ponovljeni zahtev mlađeg deteta ne želi da odgovori.*)

Upotreba lične zamenice u vokativnoj funkciji u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom umnogome je podudarna sa upotrebom u govoru odraslih upućenom deci, gde oslovljavanje ličnim imenom ili hipokorističnim jedinicama izostaje samo u situacijama sa lošim, ili makar ne nežnim, odnosom između odraslih i dece. Znatno manje je zavisna od modaliteta poruke upotreba ličnog glagolskog nastavka, čija samostalna pojava u iskazu ne ukazuje i na loš odnos među učesnicima u verbalnoj interakciji.

Učestalost upotrebe lične zamenice u nevokativnoj funkciji izrazito je visoka u govoru oba deteta, a u govoru mlađe dece se ova forma javlja i relativno rano (prim. 9). Jedino u govoru starije dece čiji su sistemi za oslovljavanje promenjeni po uzoru na govor mlađe, a ukupna količina govornog prilagođavanja visoka, u nevokativnoj funkciji se javljaju lično ime ili nadimak mlađeg deteta.

(9) SD 4;6, MD 1;9

MD — SD: *Evo ti toja opa.*

(*tvoja lopta*)

Evo tebi opica.

Evo tebi opica, evo.

(*Mlađa devojčica nudi starijoj loptu.*)

2.2. *Lični glagolski nastavak drugog lica jednine.* Oslovljavanje deteta sagovornika pomoću ličnog glagolskog nastavka po

učestalosti upotrebe jeste najviše. U govoru starije dece učestalost ovog tipa je srazmerna napredovanju mlađeg deteta. Ispuštanje imeničkih ili zameničkih jedinica iz iskaza omogućeno je neposrednim kontaktom u toku verbalne interakcije. Čak ni u slučaju da u zajedničkoj aktivnosti učestvuje više od dvoje dece, ne menja se znatnije učestalost ličnog glagolskog nastavka kao jedine forme u iskazu kojom je obeležen sagovornik (prim. 10). Ovakvom tipu oslovljavanja pogoduje kontekst zajedničke aktivnosti, u kojem su najčešće kratke imperativne poruke u vezi sa narednom akcijom. Opštost ove pojave potvrđuju i podaci iz drugih istraživanja (I. Žibreg — S. Savić, 1982).

(10) NSD 7;6, SrD 6;5, NMD 4;6
NMD — SrD: *Daj mi plavu.*

(Sve tri devojčice crtaju.)

2.3. *Pejorativno oslovljavanje.* Ovim načinom oslovljavanja koriste se i starija i mlađa deca u situaciji kad drugo dete prekida ili onemogućava njihovu aktivnost, i kad ne žele da udovolje njegovim zahtevima. Ponekad se ovakvo oslovljavanje javlja i u situacijama koje ne impliciraju negativan odnos među decom. Dva su moguća razloga za njihovu pojavu u tom slučaju: deca negativno raspoloženje iz pređašnjih situacija prenose i u novu, pri čemu nije odlučujuće to da li je oslovljeno dete takvom raspoloženju govornika pridonelo, ili stoga što se pojedina deca u izvesnim razvojnim fazama uopšte veoma često koriste pejorativnim jedinicama, a takođe i psovkama — kojima ih neretko uče odrasli — afirmišući tako bilo svoju volju, nadmoć ili pravo, ili jednostavno uživajući u tome. S napredovanjem, govornim i komunikativnim, oba deteta — što omogućuje i raznovrsnije aktivnosti i odnose koji pri tome nastaju — raste i učestalost pejorativnih jedinica. Brojnost i raznovrsnost ovih jedinica u govoru mlađe dece na uzrastu do tri godine često su viši nego kod dece jedinčadi (prim. 12), što je posledica činjenica da ona usvajaju govor uz starije dete u porodici. Učestalost pejorativnih jedinica u toku verbalne interakcije često direktno zavisi od prisustva odraslih. Negativan stav i reakcije roditelja prema upotrebi ovih jedinica utiču na to da i vrlo mala mlađa deca tuže stariju što su ih upotrebila (up. prim. 11). Visok stepen doslednosti u strukturiranju sintagmatskih obrazovanja, što se pokazuje u rasporedu determinatora, može se smatrati znakom opšte upotrebe njihove

u užem i širem govornom okruženju dece. Varijantan je samo leksički izbor koji aktualizira željeni stepen vredanja (up. razliku između 11, 12. i 13. primera).

- (11) SD 6;5, MD 2;3
 SD — MD: Joj *budalo!* (Mlađa devojčica je iša-
 MD — SD: *Budalo?!* rala knjigu starije.)
Saću te reći mami.
(sad ću)
 SD — MD: Nećeš, ja ću tebe,
bleso ona!
- (12) SD 6;0, MD 2;8
 MD — SD: *Nemoj, besav jedan* (Dečak dira sestru.)
(blesav)
gupavi!
(glupavi)
- (13) SD 6;9, MD 2;6
 SD — MD: Joj sve ti cure bale, (Mlađa devojčica je
magare jedno prehladena.)

3.0. *Tipovi oslovljavanja u govoru starije dece.* Oslovljavanja pomoći jedinica sa *hipokorističnim značenjem* — imenica (prim. 14), supstantiviziranih prideva (prim. 15), sintagmatskih izraza (prim. 16) — javlja se samo u govoru starije dece upućenom mlađoj deci na uzrastu do dve i po — tri godine.

- (14) SD 4;9, MD 2;1
 MD — SD: Evo toja jopta, Nato (Mlađa devojčica baca
(tvoja lopta) starijoj loptu.)
 SD — MD: Baci mi,
 a ne tako, *sunce.*
- (15) SD 6;1, MD 1;10
 SD — MD: Nema, *mila.* (Starija devojčica ube-
 vuk leko u šumi. *đuje mlađu da ne tre-*
(daleko) *ba da se plaši vuka.)*
- (16) NSD 4;8, SrD 3;3, NMD 1;8
 SrD — NMD: *Luče moja malo, luče!* (Sestra mazi brata.)

Upotreba ovih jedinica je u izrazito visokoj meri zavisna od modaliteta poruke i situacijskog konteksta. Bez obzira na to njihovu pojavu treba smatrati značajnom iz nekoliko razloga. Činjenica da se njima koriste samo starija deca, i to samo dok je razlika

između njih i mlađe dece izrazita, ukazuje na to da upotreba ovih jedinica najverovatnije ne zavisi od intenziteta emotivnog odnosa među decom, nego od njegove prirode. Divljenja starije dece mlađoj može biti oponašanje odraslih, ali isto tako i znak da ona svoj odnos prema mlađoj deci jednače, dakaiko ne u svim situacijama, sa odnosom roditelja. Gubljenje ovih jedinica napredu sa napredovanjem mlađe dece ne ukazuje i na negativan odnos među decom, nego samo na to da starija deca počinju tada smatrati mlađu ravnopravnom sebi, ali i sebe ravnopravnom s mlađom. Ona se više ne divi mlađoj deci, ali im i sve ređe popuštaju samo zato što su starija, jača i iskusnija.

Visina učestalosti i inventar upotrebljenih jedinica pokazuju se zavisnim i od pola starijeg deteta. Devojčice ih upotrebljavaju češće, a inventar im je raznovrsniji. Radije od dečaka se koriste sintagmatskim izrazima preuzetim od odraslih. Dečaci najčešće upotrebljavaju lekseme specijalizirane za oslovljavanje dece na ranom uzrastu (prim. 17), češće im nego devojčicama one služe da bi se blago narugali mlađoj deci (prim. 18). Ove razlike između govora devojčica i dečaka nastaju, najverovatnije, usled drugačijeg odnosa devojčica prema mlađoj deci, što ne pretpostavlja istovremeno i nezainteresovanost ili negativan odnos kod dečaka. One radije oponašaju majke, u čijem su govore ove jedinice takođe češće i raznovrsnije nego u govoru očeva. Više teže ka formalnom skladu između stupnja ljubavi i nežnosti i načina njihovog iskazivanja. Devojčice su, što je naročito važno, u većoj meri uključene u brigu o mlađoj deci nego dečaci. Uslovljenost svih pobrojanih razlika navikama i stavovima sociokulturnog okruženja jeste nesumnjiva, i upravo je istoga značajno što se ona ispoljava i u periodu predškolskog uzrasta.

(17) SD 2;8, MD 0;10

b — MD: A sta si to uzo?
(šta)

SD — b: Pa ne znam šta je
uzeo mališan.

SD — MD: *Mališan*, dođi!
Mališan, dođi!

(*Mlađi dečak puže po sobi, nešto je podigao s poda.*)

(18) SD 5;6, MD 2;2

SD — MD: *Debeljuca mali.*

(*Devojčica sedi kod bake u krilu. Dečak je gleda.*)

Upoređujući upotrebu hipokorističnih jedinica u govoru starije dece sa upotrebom u govoru odraslih uočava se jedna izrazita razlika: u govoru starije dece ovaj tip oslovljavanja je direktno vezan za uzrast mlađe, dok u govoru roditelja nije. Mada se i u govoru roditelja beleže promene u inventaru hipokorističnih jedinica — gube se izrazi iz porodičnog *baby talk-a*, više i češće se upotrebljavaju oni koji su tipični za užu sociokulturnu grupu — a često je i opadanje učestalosti, sam način oslovljavanja se ipak zadržava, ostajući jedno od sredstava za obeležavanje nesimetričnosti odnosa između roditelja i dece. Vrednujući sa sociolingvističkog stanovišta upotrebu hipokoristika u verbalnim interakcijama starije dece sa mlađom treba skrenuti pažnju na podatak J. Berko-Gleason (1973, 164) o tome da američka deca u međusobnim verbalnim interakcijama ne upotrebljavaju hipokoristične jedinice, čak ni u slučaju da se starija deca obraćaju mlađoj u igri u kojoj ona imaju ulogu roditelja. Razlika između podataka za našu sociokulturnu sredinu i američku proizilazi, najverovatnije, iz drugačijeg odnosa među decom, odnosno drugačijeg stava roditelja prema međusobnom odnosu dece, a ukazuje i na nejednako uključivanje starije dece u zajedničke aktivnosti sa mlađom, i u bavljenje roditelja mlađim detetom.

3.1. *Adaptirani načini oslovljavanja.* Srazmerna sa stupnjem ukupnog govornog i komunikativnog prilagođavanja starije dece prema mlađoj, a u zavisnosti od uzrasta mlađe dece, jeste i učestalost pojedinih načina oslovljavanja nastalih po uzoru na govor roditelja ili/i mlađe dece. Po uzoru na govor roditelja javljaju se u govoru starije dece lekseme za identifikaciju srodstva (*sestra* i *brat*, ili deminutivi *seka* i *bata*, prim. 19), supstantivizirani pridevi ili posesivne zamenice (prim. 20).

(19) SD 5;0, MD 0;1, V 5;1

SD — V: Pa čekaj da sačuvam
moju seku.

SD — MD: Ajde seko!

(Starija devojčica stoji pored mlađe koja je na stolu za previjanje. Čeka da majka dođe.)

(20) SD 5;10, MD 0;11 NPD 7;0

SD — NPD: Je li sme Milica
to da jede?

NPD — SD: Kad mama nije tu
onda ne sme.

SD — NPD: Moja sve sme.

(Devojčica razgovara sa gošćom koja ima mlađu sestru /Milica./ Devojčica daje svojoj sestri bobi štapiće.)

Upotreba ličnog imena mlađeg deteta u funkciji agensa u situaciji neposrednog obraćanja, i s njim kongruentnog predikat-skog oblika u trećem licu može nastati pod uticajem govora odraslih, ali i mlađe dece koja se ovim formama koriste u samooslovljavanju (prim. 21). Ovako starija deca oslovljavaju mlađu samo kad su veoma dobro raspoložena prema njima.

(21) SD 5;11, MD 1;8

SD — MD: *Oće Lelica ići na Inin*
lođendan,
pa će jesti tote.

MD — SD: *Tote jede Lelica,*
(torte)
lođendan
(rođendan)

(Majka se dogovara sa starijom /Inom/ i mlađom /Lelicom/ o proslavi rođendana starije devojčice.)

Modalitet iskaza i karakter interpersonalnog odnosa starijeg deteta prema mlađem pokazuju se i u samooslovljavanju /*Inin*/, i u refonologizaciji /*lođendan, tote* = rođendan, torte/.

Sa stanovišta komunikativnog i govornog razvoja starije dece pojava ovakvih jedinica za oslovljavanje mlađe jeste veoma značajna. Činjenica da se deca njima ne koriste u verbalnim interakcijama sa lošim interpersonalnim odnosom između njih i mlađe dece, pokazuje da ona dobro poznaju pravila upotrebe i ekspresivnost ovih jedinica. Ova primedba se ne može primeniti na lekseme za identifikaciju srodstva ako ove u svim slučajevima zamenjuju lično ime deteta. Upoređivanje inventara kojima se koriste starija deca sa inventarom odraslih (M. Jocić, 1977), pokazuje da je podudarnost velika, ali ne i potpuna. Za razliku od odraslih starija deca ne upotrebljavaju prvo lice množine namesto drugog jednine, što je u skladu sa karakterom njihovih obaveza prema mlađem detetu i načinom bavljenja mlađim detetom.

4.0. Problem *samoslovljavanja* u verbalnim interakcijama starije i mlađe dece svodi se na dva osnovna pitanja: (1) da li je proces usvajanja jedinica za samooslovljavanje u govoru mlađe dece u većoj meri podudaran sa procesom usvajanja kod dece jedinčadi, odnosno prvorodne, ili kod blizanaca, i (2) da li se starija deca u verbalnim interakcijama sa mlađom decom i odraslima koriste istim jedinicama. Na osnovu podudarnosti, velike ali ne i potpune, uslova u kojima mlađa i blizanačka deca usvajaju govor, treba pretpostaviti i da je i u mlađe dece, kao i u blizačke (S. Savić, 1978, 200), prosec usvajanja lične zamenice prvog lica kraći

nego kod jedinčadi, i da se i ona koriste manjim brojem formi pre konačnog usvajanja lične zamenice. Što se tiče starije dece, može se pretpostaviti da se ona u određenim uslovima — s obzirom na starosnu razliku između njih i mlađe dece, govornu razvijenost mlađe dece, i tipove samooslovljavanja u govoru odraslih — koriste različitim formama za samooslovljavanje u verbalnim interakcijama sa mlađom decom i odraslima. Mada upotreba jedinica za samooslovljavanje u govoru starije i mlađe dece nije u svemu podudarna — lično ime i predikat u trećem licu, na primer, u govoru mlađe dece su jedna od prelaznih formi u procesu usvajanja zamenice *ja*, a u govoru starije jedna od formi, naravno ne i obavezna, govornog i komunikativnog prilagođavanja mlađem detetu — niti je vremenski uvek paralelna, naporednim prikazivanjem jedinica za samooslovljavanje u govoru starije i mlađe dece želelo se ukazati na međusobnu povezanost između procesa usvajanja u govoru mlađe dece i upotrebe u govoru starije. Izabrani redosled: lično ime i predikat u trećem licu, lični glagolski oblik prvog lica i lična zamenica prvog lica — uglavnom odgovara redosledu usvajanja u govoru mlađe dece, a ne i upotrebi u govoru starije.

4.1. *Lično ime i glagolski oblik trećeg lica.* Mlađa deca, kao i deca jedinčad, upotrebljavaju ove jedinice najpre samostalno (prim. 22. i 23), a zatim u kombinaciji kao subjekatsko-predikatsku sintagmu (prim. 24). Otada pa nadalje glagolska forma 3. lica se ne javlja samostalno u funkciji obeležavanja prvog lica. Učestalost upotrebe ove složene forme za samooslovljavanje najviša je u periodu visoke kontekstualne zavisnosti lične zamenice i glagolskog oblika prvog lica, koji se kod mlađe dece javljaju samo nešto znatno kasnije od ličnog imena i 3. lica sa značenjem prvog lica.

(22) SD 4;2, MD 1;5
MD — SD: Nato, de <i>Taca</i> ?	<i>(Mlađa devojčica Taca sakrila se iza zaves.)</i>
(23) SD 4;1, MD 1;4
SD — MD: Taco, ajde idemo pa-pa.
MD — SD: <i>Neće</i> pa-pa.	<i>(Devojčice se igraju u sobi.)</i>

Do uzrasta 1;5 (up. i prim. 22) mlađe dete se u samooslovljavanju koristilo ličnim imenom, glagolskim oblikom trećeg lica, i ličnim glagolskim oblikom prvog lica. U istom periodu u verbalnim interakcijama sa mlađim detetom starije se koristilo ličnom zamenicom prvog lica, ličnim glagolskim oblikom prvog lica, ličnim imenom sa predikatom u trećem licu.

- (24) SD 5;11, MD 1;8
 SD — MD: Jelena, bacaj!
 MD — SD: Iga se Lelica.
 (igra)
 Baci Lelica. (Starija devojčica se igra sa mlađom /Jelenom — Lelicom/ u pesku.)

Na uzrastu 1;8 mlađa devojčica se u samooslovljavanju koristila ličnom zamenicom prvog lica, ličnim glagolskim oblikom prvog lica, i ličnim imenom i predikatom u trećem licu. Istovremeno se starija devojčica u verbalnim interakcijama sa mlađom koristila ličnom zamenicom i glagolskim oblikom prvog lica, i ličnim imenom s predikatom u trećem licu.

4.1.1. U funkciji govornog i komunikativnog prilagođavanja starije dece prema mlađoj lično ime i predikat u trećem licu ne javljaju se kod dece ispod tri godine. Vreme nastanka, učestalost upotrebe i izbor jedinica zavise od toga da li je inventar izmenjen po uzoru na govor mlađeg deteta ili odraslih. U prvom slučaju lično ime i predikat u trećem licu javljaju se nedugo nakon pojave ovih jedinica u govoru mlađe dece, a iščezavaju većinom naporedo sa gubljenjem ove forme iz govora mlađeg deteta (prim. 25).

- (25) SD 4;1, MD 1;4
 MD — SD: Nato, Nato!
 SD — MD: Taco, Nata da nešto.
 Šta hoćeš da Nata da? (Mlađa devojčica /Taca/, dala je starijoj /Nata/, bombonu. Starija joj daje bojice.)

U govoru mlađeg deteta lično ime u samooslovljavanju se pojavilo na uzrastu 1;2, a u govoru starijeg oko dva meseca kasnije (mlađe dete na uzrastu 1;4). U istom periodu se mlađe dete koristilo i glagolskim oblikom trećeg lica, ličnim glagolskim oblikom prvog lica. Do 4;1 starije dete se u samooslovljavanju koristilo ličnom zamenicom i glagolskim oblikom prvog lica.

Ovom formom se starija deca koriste u toku zajedničkih aktivnosti sa dobrim odnosom između njih i mlađe dece, ili kad hoće mlađu decu u nešto da ubede (prim. 26). Važnost koju starija deca pripisuju upotrebi ove forme lepo potvrđuju primeri u kojima se dete ispravlja.

- (26) SD 4;6, MD 1;9
 SD — MD: Budi ti tu.
 Ja, Nata će ti doneti. (Mlađa devojčica sedi kod majke u krilu, tražila je od starije /Nata/ lizalicu.)

Proces usvajanja lične zamenice prvog lica je u govoru mlađeg deteta na uzrastu 1;9 bio pri kraju. Lično ime i predikat u trećem licu dete je upotrebljavalo u ranije usvojenim glagolskim rečima, ili kad je insistiralo na nećemu.

Uticaj govora mlađeg deteta na govor starijeg pokazuje se i u tome što starija deca najčešće upotrebljavaju onakav oblik svog imena kakvim se koriste i mlađa deca (prim. 27. i 28).

(27) 5;10, MD 1;7

SD — MD: Jelena, dođi da ti *Ina*
da kade.
(čokolade)

(*Starija devojčica /Ivana — Ina/ hoće da da mlađoj čokoladu.*)

(28) SD 6;3, MD 2;0

SD — MD: Lelo, ajde napravi ovo!
Da ti *Vana* pokaže.

(*Starija devojčica /Ivana — Vana/ hoće da pokaže mlađoj kako šta da nacрта.*)

U govoru mlađeg deteta proces usvajanja lične zamenice prvog lica završio se na uzrastu 1;11. Oko mesec dana kasnije i starija devojčica se u samooslovljavanju koristila skoro isključivo samo ličnom zamenicom i ličnim glagolskim oblikom prvog lica u verbalnim interakcijama s mlađim detetom.

4.2. *Lični glagolski oblik prvog lica jednine.* U govoru mlađe dece lični glagolski oblik prvog lica nije najčešće i prvi usvojeni oblik glagolskih reči, upotrebljen u funkciji prvog lica. Većinom mu prethodi pojava samostalne forme trećeg lica. Glagolski oblik se u prvoj fazi upotrebljava samostalno, a sa ličnom zamenicom se kombinuje samo enklitički oblik.

Upotreba ličnog glagolskog oblika prvog lica je prema stepenu zavisnosti od konteksta umnogome podudarna sa upotrebom lične zamenice prvog lica. Ovom formom deca se koriste da bi afirmisala svoju volju u situaciji kad odbijaju da nešto učine ili da daju nešto (prim. 29. i 30).

(29) SD 4;2, MD 1;5

SD — MD: Taco, evo imaš dve
olovke.
MD — SD: *Neću.*

(*Starija devojčica bi htela da zameni olovke za lutke.*)

(30) SD 4;2, MD 1;5

MD — SD: Evo beba.
SD — MD: Daj Nati!
MD — SD: *Ne dam.*

(*Mlađa devojčica pokazuje starijoj /Nata/ lutku.*)

(Up. komentar uz prim. 23)

U drugoj fazi upotrebe stepen kontekstualne zavisnosti opada, čemu doprinosi i znatno povećanje broja glagolskih reči. Kombinacija sa ličnom zamenicom nije više ograničena na enklitički oblik prvog lica gl. *hteti*. Pri kraju ove faze sve manje se upotrebljava do tada naporedna forma ličnog imena i predikata u trećem licu. Prebacivanjem oblika trećeg lica kod ranije usvojenih glagolskih reči u formu prvog, završava se i proces usvajanja ličnog glagolskog oblika prvog lica.

4.2.1. Upotreba ličnog glagolskog oblika prvog lica jednine u govoru starije dece u svemu je podudarna sa upotrebom lične zamenice prvog lica, što znači da to može biti i jedina stalna glagolska forma za samooslovljavanje, i da se u govoru pojedine starije dece naporedno s njom može javljati i predikat u trećem licu uz lično ime namesto lične zamenice. U tom slučaju lični glagolski oblik može biti i ekspresivno upotrebljen u situacijama sa rivalskim odnosom među decom (prim. 31).

(31) SD 4;4, MD 1;7

MD — SD: Nema tu beba.

SD — MD: Nata nađe bebu.

MD — SD: Evo tu beba.

SD — MD: Daj da nađem!

MD — SD: Puci, evo beba.

(*pusti*)

(*Mlađa devojčica lista knjigu u kojoj nema slike bebe, koju ona traži. Starija /Nata/ donosi dobru knjigu, i hoće da sama traži sliku.*)

Na uzrastu 1;7 mlađe dete je upotrebljavalo ličnu zamenicu prvog lica, lični glagolski oblik prvog i lično ime i predikat u trećem licu. U verbalnim interakcijama sa mlađim detetom starije se služilo svim tim formama.

4.3. *Lična zamenica prvog lica.* U govoru mlađe dece na ranom uzrastu lična zamenica prvog lica vezana je u početku samo za dva konteksta, koji se uslovno mogu odrediti kao *kontekst vršio-ca* — forma *ja* — i *kontekst primaoca* — forma *mi* — i pri tom drugi samo u iskazima koji su po modalitetu *zahtev*. Kontekst vršio-ca se ostvaruje prvo u situacijama sa rivalskim odnosima prema starijem detetu (prim. 32. i 33), ili kad se mlađe dete želi uključiti u aktivnost starijeg deteta ili odrasle osobe, odnosno u verbalnu interakciju između odraslih i starije dece (prim. 34). U toj fazi najveći broj primera sa formom *ja* ostvaruje se kao ponavljanje sa promenom referencijalnosti agensa, pri čemu se data forma kombinuje samo sa enklitičkim oblikom gl. *hteti*.

- (32) SD 5;10, MD 1;7
 SD — MD: Daj Ina će.
 MD — SD: Lešica.
 SD — MD: Ja ću ti!
 MD — SD: *Ja ću.*
 (Up. komentar uz primer 24.)
- (33) SD 3;8, MD 1;9
 m — SD: Ajde, Saša, isključi
 televizor!
 MD — m: *Ja ću.*
 SD — MD: Nećeš ti, ja ću.
- (34) SD 3;6, MD 1;7
 SD — E: Vidi ovo!
 MD — SD: *I-ja.*
- (*Starija devojčica /Ina/ hoće da odviše papir sa bombone.*)
- (*Majka se obraća starijem dečaku.*)
- (*Stariji dečak pokazuje kutiju sa alatom E. Mlađi dečak hoće takođe da vidi.*)

Do uzrasta 1;9 (up. i prim. 33) mlađi dečak se koristio samo ličnom zamenicom prvog lica, i ličnim glagolskim oblikom prvog lica gl. *hteti* (enklitički i negirani oblik) i gl. *dati*. U istom periodu se u verbalnim interakcijama sa mlađim dečakom stariji koristio ličnom zamenicom prvog lica, ličnim glagolskim oblikom prvog lica, i sasvim retko dativnim oblikom ličnog imena uz glagol *dati*.

U početku se forma *mi* javlja samo uz gl. *dati* u situaciji kad mlađe dete želi nešto da dobije (prim. 35).

- (35) SD 4;3, MD 1;6
 MD — SD: Nato, da *mi!*
 (*daj*)
 Da *mi!*
- (*Mlađa devojčica traži od starije čokoladu.*)

Na uzrastu 1;6 mlađa devojčica se koristila formama *ja* i *mi* lične zamenice prvog lica, ličnim glagolskim oblikom prvog lica, ličnim imenom i predikatom u trećem licu. U istom periodu starija devojčica se koristila ličnom zamenicom prvog lica, glagolskim oblikom prvog lica, i ličnim imenom i predikatom u trećem licu.

U drugoj fazi upotrebe lične zamenice prvog lica zavisnost od konteksta se smanjuje, ali se, nasuprot tome, povećava zavisnost od tipa modaliteta poruke. Ličnu zamenicu mlađa deca tada najviše upotrebljavaju kad na nečemu insistiraju, bilo da nešto mole, zahtevaju ili zabranjuju, a takođe i kad žele da istaknu značaj onog što su uradila (prim. 36. i 37). I nadalje su najčešće forme

ja i mi, a forma me se javlja samo uz imperativni oblik gl. *pu-
stiti* (prim. 38).

- (36) SD 4;6, MD 1;9
MD — SD: *Ja ću, ja ću!* (Mlađa devojčica trči
SD — MD: *Hoćeš, ti ćeš.* po loptu.)

U tom periodu su se oba deteta koristila svim trima formama u samooslovljavanju.

- (37) SD 5;7, MD 2;3
MD — SD, E: *Pikila sam ja!* (Devojčica sedi na no-
(*piškila sam*) ši.)

Na uzrastu 2;3 mlađe dete se vrlo frekventno koristilo ličnom zamenicom i ličnim glagolskim oblikom prvog lica, a ličnim imenom i predikatom u trećem licu samo sporadično. Proces usvajanja lične zamenice *ja* počeo je u govoru ovog deteta na 1;11. Starije dete se sve vreme u verbalnim interakcijama sa mlađim koristilo samo ličnom zamenicom i ličnim glagolskim oblikom prvog lica.

- (38) SD 6;1, MD 1;10
MD — SD: *Vrti Lelica.* (Mlađa devojčica /Leli-
Puti me. ca/ se vrti, starija joj
(*pusti*) smeta.)

Nakon eliminisanja ličnog imena iz inventara jedinica za samooslovljavanja kontekstualna uslovljenost lične zamenice prvog lica — tada samo s obzirom na modalitet poruke — pokazuje se, ali ne i potpuno dosledno, u upotrebi naglašenih umesto enklitičkih oblika, i višoj odnosno nižoj učestalosti forme *ja* uz lični glagolski oblik. Ovakva upotreba u govoru mlađe dece po svemu odgovara upotrebi u njihovom užem govornom okruženju, dakle i u govoru starije dece.

4.3.1. U slučaju da se u verbalnim interakcijama sa mlađom decom starija ne koriste isključivo ličnom zamenicom prvog lica, nego i ličnim imenom, onda je upotreba ovih dveju formi pod kontrolom modaliteta poruke. Lična zamenica se javlja većinom u situacijama sa lošim, rivalskim odnosom među decom (up. prim. 32).

4.4. U periodu pre progovaranja mlađeg deteta, a u situacijama sa pozitivnim i nežnim odnosom starije dece prema mlađoj — četvorogodišnja i petogodišnja starija deca se koriste i leksemama za identifikaciju srodstva i glagolskim oblikom prvog lica množine kao jedinicama za samooslovljavanje. Prva forma je češ-

ća i ima direktnu podršku u govoru roditelja, a kod pojedine dece može potpuno istisnuti lično ime u istoj funkciji (prim. 39). Upotreba glagolskog oblika prvog lica množine namesto prvog jednine je ređa i kratkotrajnija. Ovakvo samooslovljavanje u govoru starije dece javlja se u istim situacijama u kojima se javlja i u govoru roditelja (prim. (40).

- (39) SD 5;7, MD 0;8
SD — MD: Odi ti kod sestre. *(Starija devojčica stavlja mlađu u krilo.)*
- (40) SD 5;9, MD 0;10
SD — MD: Evo stiže vata
da peremo bebi ustica. *(Starija devojčica je donela pokvašenu vatu da bi obrisala mlađu.)*

5.0. Nakon pregleda upotrebe jedinica za oslovljavanje i samooslovljavanje u govoru starije i mlađe dece u međusobnim verbalnim interakcijama mogu se izvesti odgovori na nekoliko pitanja postavljenih na početku, i može se istaći opšta primedba da ni u jednom periodu na usvajanje i upotrebu ovih jedinica ne utiče negativno drugo dete — starije odnosno mlađe. Pozitivan uticaj starije dece na govor mlađe izrazito se pokazuje na primeru samooslovljavanja. Mlađa deca, naime, ličnu zamenice prvog lica usvajaju u kratkom vremenskom periodu, i vrlo rano s obzirom na redosled u usvajanju, u prvom redu, a ne i na uzrast, u čemu mogu biti i znatne individualne razlike. Iz inventara jedinica koje upotrebljavaju mlađa deca dosledno izostaje lična zamenica trećeg lica, lična zamenica i glagolski oblik drugog lica, kao i dubletne forme. Po svojim najznačajnijim karakteristikama proces usvajanja lične zamenice prvog lica umnogome je podudaran sa procesom usvajanja kod blizanačke dece (S. Savić, 1978, 179—205), a različit od procesa usvajanja ove jedinice u govoru dece jedinčadi (S. Savić, 1972, 1973; S. Vasić — S. Savić, 1972). Neosporno je da ovako izrazite razlike između mlađe i blizanačke dece i dece jedinčadi proizilaze iz uslova u kojima svaka od njih usvajaju i upotrebljavaju govor. Iako se problem identifikacije kod mlađe dece ne postavlja u tako izrazitoj meri kao kod blizanaca, i ona su veoma često prinuđena da se bore za igračku, za pravo učešća u igri i za razgovor sa roditeljima, odnosno da se od starije dece odvoje i razlikuju. Učešće starije dece u verbalnim interakcijama mlađe dece sa odraslim utiče na to da se u govoru mlađe dece rano uspostavi

korelacija između prvog — drugog i trećeg lica (up. i podatke P. Vlahović—M. Mikeš, 1966), što upravo i prouzrokuje da se zamenica trećeg lica ne javi u inventaru jedinica za samooslovljavanje. Naporedna upotreba više formi za samooslovljavanje — lična zamenica i glagolski oblik prvog lica, ličnog imena i predikat u trećem licu — zavisi u govoru mlađe dece od modaliteta poruke i karaktera interpersonalnog odnosa između njih i starije dece, kao što zavisi i u govoru one starije dece koja se koriste i mlađoj deci prilagođenim jedinicama (up. dijagrame).

Bez obzira na to kako se u govornom okruženju dece vrednuje upotreba pejorativnih jedinica u oslovljavanju, izvesno je da se u ranoj pojavi ovih formi u govoru mlađe dece pokazuje pozitivan uticaj starije dece na socijalizovanje i govorni razvoj mlađe, što potvrđuje podatak da mlađa deca ove forme upotrebljavaju samo u verbalnim interakcijama sa starijom decom i da dobro usklađuju modalitet i formu poruke (up. dijagram 7).

Najznatniji uticaj mlađe dece na upotrebu jedinica za oslovljavanje i samooslovljavanje pokazuje se u govoru one starije dece koja su tri do četiri godine starija od mlađe, a u periodu kad mlađa deca naporedo upotrebljavaju nekoliko formi u samooslovljavanju. U tom se slučaju starija deca po uzoru na samooslovljavanje u govoru mlađe koriste u oslovljavanju ličnim imenom i predikatom u trećem licu, umesto ličnom zamenicom i glagolskim oblikom drugog lica (up. dijagrame 4, 5. i 8). U istim uslovima, s obzirom na uzrast i starosnu razliku među decom, pod direktnim uticajem govora mlađe dece javljaju se u govoru starije lično ime i predikat u trećem licu s vrednošću prvog lica. Lično ime i njemu korespondentan predikatski oblik ne istiskuju po pravilu ličnu zamenicu i glagolski oblik prvog lica, što ne znači i da su ove forme u svim slučajevima međusobno zamenjive. U skladu sa modalitetom poruke i karakterom interpersonalnog odnosa između dece javlja se jedna odnosno druga forma (up. dijagrame). Uticaj mlađe dece na govor starije pokazuje se i u upotrebi hipokorističnih jedinica u oslovljavanju, kojima se koriste i ona starija deca u čijem govoru se ne javljaju i forme nastale po uzoru na govor mlađe dece.

Ukoliko je starosna razlika među decom oko pet godina i više, starija deca se mogu po uzoru na odrasle koristiti i posebnim, mlađoj deci prilagođenim jedinicama za oslovljavanje i samooslovljavanje i pre progovaranja mlađe dece. Bez obzira na to što se ove jedinice u govoru starije dece javljaju pod utica-

jem govora odraslih, deca se njima ne koriste na isti način kao i odrasli. Ne samo što hipokoristike i lekseme za identifikaciju srodstva u slučaju oslovljavanja, ili glagolski oblik prvog lica množine namesto prvog jednine u samooslovljavanju, upotrebljavaju znatno ređe i u kraćem periodu od odraslih, starija deca ove forme upotrebljavaju i doslednije od odraslih s obzirom na usklađenost forme i modaliteta poruke.

Kao što je već više puta rečeno, u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom pored uzrasta i starosne razlike najznatniji uticaj na upotrebu jedinica za oslovljavanje i samooslovljavanje imaju modalitet poruke i karakter interpersonalnog odnosa između dece. Pomoću dijagrama će se stoga predstaviti tipovi oslovljavanja i samooslovljavanja u govoru starije dece, koja se u verbalnim interakcijama sa mlađom koriste i mlađoj deci prilagođenim formama, i u govoru mlađe dece kod kojih proces usvajanja lične zamenice *ja* nije završen.¹⁷

1) SD samooslovljavanje

LZ ₁ , LG ₁

oslovljavanje

LZ ₂ , LG ₂

situacija: *zajednička
aktivnost*
interpersonalni
odnos: *dobar*
poruka: *obaveštenje*

MD

LZ ₂ , LG ₂

oslovljavanje

LI, LG ₃

samooslovljavanje

¹⁷ U dijagramima su korištene sledeće skraćenice: LZ₁ = lična zamenica prvog lica; LG₁ = lični glagolski oblik prvog lica; LZ₂ = lična zamenica drugog lica; LG₂ = lični glagolski oblik drugog lica; LG₃ = lični glagolski oblik trećeg lica; LI = lično ime; P = pejorativna jedinica; H = hipokoristična jedinica; BT = baby talk; d = diminutivni oblik.

2) SD samooslovljavanje

LZ₃, LG₁

oslovljavanje

LI, LG₂

situacija: *zajednička aktivnost*

odnos: *dobar*

poruka: *poziv
nalog*

MD

LI, LG₂

oslovljavanje

LI, LG₃

samooslovljavanje

3) SD samooslovljavanje

LI, LG₃

oslovljavanje

Lid, LG₂

situacija: *zajednička aktivnost*

interpersonalni

odnos: *veoma dobar*

poruka: *molba,
predlog*

MD

Lid, LG₂

oslovljavanje

LI, LG₃

samooslovljavanje

4) SD samooslovljavanje

LI, LG₃

oslovljavanje

Lid/BT/H, LG₂/LG₃

situacija: *zajednička aktivnost*

interpersonalni

odnos: *dobar*

poruka: *ponovljena
molba*

MD

Lid, LG₂

oslovljavanje

LZ₁, LG₁

samooslovljavanje

5) SD samooslovljavanje

oslovljavanje

LI, LG₃

Lid/BT, LG₂/LG₃

situacija: *zajednička
aktivnost*
interpersonalni
odnos: *dobar*
poruka: *upozorenje
nagovaranje*

MD

Lid, LG₂

oslovljavanje

LI, LG₃

samooslovljavanje

6) SD samooslovljavanje

oslovljavanje

LZ₁, LG₁

LI/LZ₂, LG₂

situacija: *zajednička
aktivnost*
interpersonalni
odnos: *pogoršan*
poruka: *zahtev*

MD

LI/LZ₂, LG₂

oslovljavanje

LZ₁, LG₁

samooslovljavanje

7) SD samooslovljavanje

(LI)P, LG₂

oslovljavanje

(LI)P, LG₂

situacija: *zajednička
aktivnost*

interpersonalni

odnos: *loš*

poruka: *ponovljeni
zahtev,
zabrana*

MD

(LI)P, LG₂

LZ₁, LG₁

oslovljavanje

samooslovljavanje

8) SD samooslovljavanje

LI, LG₃

oslovljavanje

Lid, H, LG₂/LG₃

situacija: *kontakt bez
aktivnosti*

interpersonalni

odnos: *veoma dobar,
nežan*

poruka: *iskazivanje
osećanja*

MD

Lid, LG₂

LI, LG₃

oslovljavanje

samooslovljavanje

PRIPADANJE: *moje, tvoje i naše*

1.0. Na primerima upotrebe posesivnih zamenica prvog i drugog lica jednine i prvog lica množine vrlo dobro se pokazuje kako na usvajanje i upotrebu govora utiče drugo — starije odnosno mlađe — dete. To je istovremeno i jedan od primera podudarnosti procesa usvajanja govora u mlađe i blizanačke dece. Ako se imaju u vidu osobenosti situacijskog i komunikacijskog konteksta u kojima se deca nalaze, onda je razumljivo da to nije slučajno. Dovoljno je samo površno predstaviti tipičan kontekst verbalnih interakcija u kojima učestvuju deca jedinčad, odnosno parovi starije i mlađe, i blizanačke dece da bi se uvidele nekolike značajne razlike.

U periodu ranog uzrasta jedinčad ostvaruju najveći broj verbalnih interakcija sa odraslima koji retko kad podstiču dete da potvrđuje svoje pravo vlasništvo. Nasuprot tome, deca koja odrastaju uz drugo dete često moraju da se bore za predmete koje žele, da dokazuju pravo, ali i da čine ustupke. U verbalnim interakcijama sa dvoje, ili više dece, i sami odrasli često upotrebljavaju posesivne zamenice i posesivne prideve, uglavnom kad identifikuju predmete kojima se deca koriste. Njihov odnos prema dečjem pravu vlasništva je dvojak: oni, s jedne strane, podržavaju pravo svakog deteta, nastojeći da ne oštete nijedno dete — jednom je to mlađe, a drugi put starije — a, s druge, pak, strane, žele da umanje dečju sebičnost, te ih upućuju da igračke, na primer, pri kupovini određene po pripadanju svakom detetu ponaosob, dele sa drugim detetom. Prema spremnosti

dece da to čine, određuju i karakter interpersonalnog odnosa među njima. Prirodno je, dakle, što mlađa deca (up. i G. Wells, 1974), kao i blizanci (S. Savić, 1978, 199) usvajaju posesivne zamenice prvog i drugog lica jednine ranije od jedinčadi, i što je učestalost ovih jedinica kod dece u paru viša, a iskazi u kojima se one javljaju često emfatični.

2.0. U govoru mlađe i starije dece na nižem uzrastu učestalost *posesivne zamenice prvog lica* često je viša od broja situacija u kojima njih kao posednike ugrožava drugo dete (prim. 1). Naime, deca se ovom zamenicom koriste i da bi predupredila namere drugog deteta (prim. 2).

- (1) NSD 4;10, SrD 3;6, NMD 1;10
SrD — E: De je ono da se to
onako zatvori?
NMD — SrD: *Moje!*

(Devojčica traži pištalicu koja je bila na balonu. Prilazi najmlađem detetu.)

Na ovom uzrastu najmlađe dete je bilo motorno veoma razvijeno i dobro je uspevalo da se uključi u igru starije dece. Upotrebljavalo je lična imena starije dece, lekseme za obeležavanje odraslih članova porodice, nevelik broj leksema za predmete kojima se koristilo, zamenički oblik *to*, semantički i sintaksički polivalentan, zamenicu *moj*, i reče za negiranje i potvrđivanje.

- (2) SD 3;7, MD 1;8
MD — SD: *To moje, to moje!*

(Mlađi dečak gura dva automobilčića po stolu. Stariji mu prilazi.)

Neobično velik značaj koji deca pridaju posedovanju — čija je aktuelnost najčešće svedena na datu aktivnost — vidi se i u tome što su prepirke i svađe u vezi s tim jedne od prvih između starije i mlađe dece. I starija i mlađa deca tada često traže od odraslih da posreduju, pri čemu svako dete veruje da bi ovi morali prosuditi u njegovu korist, a ne u korist drugog deteta. Svoje zahteve deca najčešće ne obrazlažu, ostajući uporni u tome da je njihovo pravo dovoljno potvrđeno time što neku stvar proglašavaju za svoju (prim 3).

- (3) SD 4;11, MD 2;3
MD — SD: Ne mogu da ležim.
Ustani, *moj kevetić.*
(krevetić)

(Starija devojčica je legla pored mlađe koja je u krevetiću.)

- SD — MD: To je bio *moj krevet*.
 MD — SD: *To je sad moj!*
 SD — MD: *Bio je moj!*
 To mi je baba Nena
 kupila kad sam se rodila,
 jeste, jeste.
 MD — SD: *Sad sam ja!*
Sad je moj kevetić.
Sad je moj kevetić!

Učestalost upotrebe posesivnih zamenica prvog lica znatno je viša kod starije dece na nižem uzrastu, nego na višem, i ako je starosna razlika među decom niska. Prilikom objašnjavanja opadanja učestalosti upotrebe posesivne zamenice u govoru starije dece na predškolskom i ranoškolskom uzrastu u verbalnim interakcijama sa mlađom decom ne bi se smelo zanemariti da roditelji često traže od njih da, kao starija i iskusnija, budu popustljivija prema mlađoj deci. Na decu tog uzrasta mogu već delovati i sociokulturni uzusi koji ih upućuju na to da svoje zahteve na izvestan način i do određene granice potiskuju, te ona vrlo često pokušavaju da svoje namere ostvare tako što ubeđuju ili varaju mlađu decu (up. razliku između iskaza srednjeg i najstarijeg deteta u 4. primeru). I pored svega toga, starija deca i na ranom školskom uzrastu mnogo puta gorko prebacuju mlađoj ako diraju ili uzimaju njihove stvari (prim. 5).

- (4) NSD 4;5, SrD 3;1, NMD 1;5

SrD — NMD: *Nemoj moje!*
 NSD — NMD: *Daj, to nije za tebe.*
To ti ne treba.

(Dečak pokušava da uzme sestrama žvakaće gume.)

- (5) SD 5;6, MD 0;7

SD — E: *Opet me je ogrebala.*
Ne dam ni jednu igračku,
ni ovog pajaca, što je
moj, ni mog slona. Mama
misli da treba sve igračke
gumene da dam Ivi.
A ne treba, onda ja
nemam nijednu.
Da vidim koje su moje
igračke sve bile. Moja
igračka, krema i ova
lutka i ova. To je sve
moje i to će ostati moje.

(Mlađa devojčica je u kolicima, starija joj često prilazi. Pored kolica je jedna velika kutija puna igračaka. Starija devojčica se obraća E.)

2.1. Mlađa deca usvajaju zamenicu *drugog lica* neznatno kasnije od zamenice prvog lica, a u ugovoru oba deteta ona je visoke učestalosti. Deca često nastoje da pravo posednika ostvare tako što drugom detetu nude da, u zamenu za predmet koji i ona žele, uzme neki drugi za koji ona misu zainteresovana (prim. 6).

(6) SD 4;6, MD 1;9

SD — MD: Ne dam!

MD — SD: *Evo toje Nađe.*

(tvoje)

Evo toje Nađe.

SD — MD: Evo ti.

(Mlađa devojčica je pokušala da uzme starijoj medveda.)

Visoka učestalost posesivne zamenice *drugog lica* prouzrokovana je i time što su deca sviknuta da stvari dele. U verbalnim interakcijama sa odraslima ona pojedine predmete identifikuju kao svoje, a mnogo manji broj predmeta po tome što pripadaju odraslima. U verbalnim interakcijama među decom većina predmeta je, pak, određena ili po pripadanju govorniku ili sagovorniku (prim. 7. i 8).

(7) NSD 3;11, SrD 2;7, NMD 0;11

NSD — SrD: *Nataša, je l smem*

jednu tvoju žaku.

(žvaku)

(Mlađa devojčica je ostavila svoju kutiju žvakaćih guma na sto.)

(8) NSD 8;2, SrD 7;1, NMD 5;2

SrD — NSD: *Sandra, smem tvoje*

bojice?

NSD — SrD: *Ne, ne.*

(Devojčice crtaju.)

2.2. Upotreba zamenice *naš, naša, naše* ili njoj fakultativno značenjski jednakog prideva *zajednički, -a, -o*, u dece na ranom uzrastu izrazito je retka, a u govoru mlađe dece u verbalnim interakcijama sa starijom decom najčešće izostaje (prim. 9)¹⁸.

¹⁸ Iz razmatranja su isključeni primeri tipa *naša kuća, naša kola*, i sl. u kojima su posesivne zamenice atributski upotrebljene.

(9) SD 4;11, MD 2;2

MD — O: Ne može uzeti.
(uzme)

To je moj.
Aedničko.

(zajedničko)

O — MD: Molim?

MD — O: *Zaedničko.*

O — MD: Jeste zajedničko.

Tvoj i Natašin, je l da?

MD — O: Da.

(U imaginarnoj igri devojčica sklanja stvari od vuka.)

Starija deca se najčešće koriste pridevom *zajednički* da bi podsetila, upozorila mlađu da imaju ista prava na neku igračku kao i ona, ako pre toga nisu uspela da dobiju od mlađe ono što žele. Ovakvo njihovo ponašanje samo delimično odražava ponašanje odraslih — delimično zato što ona to čine samo onda kad ona žele ono što imaju mlađa, a ne i obratno (prim. 10).

(10) SD 4;6, MD 1;9

MD — SD: Oću Jogi,
daj mi Jogi!

SD — MD: Ne smeš!

MD — SD: Oću Jogi.

SD — MD: Nije tvoj Jogi!

MD — SD: Jeste!

SD — MD: Nije!

MD — SD: Jeste Jogi moje je,
moj je!

SD — MD: *Zajednički!*

MD — SD: Daj mi!

SD — MD: Ne.

MD — SD: Moje je, moje je!

(Starija devojčica se igra s medvedom Jogi-jem.)

(Počinje da plače.)

3.0. Primedbu da na upotrebu posesivnih zamenica u govoru starije i mlađe dece u izrazitoj meri utiče drugo — mlađe odnosno starije — dete potvrđuju dva podatka: rano javljanje posesivnih zamenica prvog i drugog lica jednine u govoru mlađe dece, visoka učestalost ovih zamenica u govoru oba deteta, i izrazito niska učestalost i kasna pojava posesivne zamenice prvog lica množine ili njoj značenjski ekvivalentnog prideva *zajednički, -a, -o*.

SOCIO-KOMUNIKACIJSKI STEREOTIPI

1.0. Dobro je poznato da su istovetnost situacijskog konteksta, karaktera interpersonalnih odnosa između učesnika u verbalnoj interakciji, predmeta i cilja poruke u različitim govornim zajednicama, i u različitim sociokulturnim sredinama, kod pripadnika različitih sociokulturnih grupa — pravilo, a ne izuzetak, koje nužno proizilazi iz prirode čoveka i prirode njegovih delatnosti. Izjednačavanje uslova u kojima se ostvaruju verbalne interakcije ne prouzrokuje i obavezno izjednačavanje modaliteta i forme poruke, koji su najčešće upravo različiti u različitim govornim zajednicama, sociokulturnim sredinama, kod pripadnika istih ili različitih sociokulturnih grupa. Pored ove individualne, ili bolje rečeno u velikoj meri individualizirane, upotrebe govora postoje i brojni primeri koji pokazuju da pripadnici jedne grupe ili zajednice ostvaruju poruke približno jednakih modaliteta i formi u verbalnim interakcijama ostvarenim u istim komunikacijskim i situacijskim kontekstima, povodom istih sadržaja i sa istim ciljem. Ovakve poruke koje se manje ili više međusobno razlikuju u različitim govornim zajednicama, sociokulturnim sredinama i u različitim sociokulturnim grupama mogu se odrediti kao *socio-komunikacijski stereotipi*, pri čemu se prvim delom odrednice aktualizira njihova društvena, a drugim

njihova komunikacijska, kontekstualna uslovljenost¹⁹. Iz ovog proizilazi da se stereotipi u jednoj zajednici ili grupi mogu bitno razlikovati usled razlike među komunikacijskim kontekstima, odnosno da se oni mogu javiti u istim komunikacijskim kontekstima u različitim društvima. Značajna je osobina socio-komunikacijskih stereotipa da se njima, po pravilu, ne koriste samo pripadnici jedne generacije govornika, nego pripadnici više generacija, što se odražava posebno na formu poruke, koja sa stanovišta norme govornika može biti nedovoljno jasna i razumljiva.

1.1. Razlikovanje tri tipa socio-komunikacijskih stereotipa prema obimu teksta koji se stereotipizira nije samo formalne prirode. Stabilnost forme stereotipa veoma mnogo zavisi od toga da li je stereotipiziran ceo tekst, jedan iskaz ili samo jedna leksema. Veoma je stabilna forma stereotipa koji su po obimu jednaki sa celim tekstom (npr. *bajalice, tužbalice, zdravice*) — ovi stereotipi su stoga i najarhaičniji — a manje je stabilna forma stereotipa koji po obimu odgovaraju iskazu (npr. stereotipi namenjeni započinjanju ili završavanju verbalne interakcije). Leksički stereotipi su prema kriteriju stabilnosti forme neutralni — oni, naime, mogu biti i vrlo stabilni kao, na primer, pozdravi, ali i relativno nestabilni, kao što su hipokoristične i pejorativne lekseme u oslovljavanju, ili kvalifikativi.

1.2. Među mnogim primerima u kojima je moguća stereotipizacija u potrebe govora u verbalnim interakcijama dece različitog uzrasta — izdvojiće se samo oni primeri u kojima se deca socio-komunikacijskim stereotipima koriste da bi prouzrokovala promenu ponašanja drugog deteta. Mada to nije činjeno u drugim prilikama, ovog puta će se razmotriti i neki primeri iz verbalnih interakcija dece sa odraslima, pošto su njihovi modaliteti i forme direktno vezani za drugo dete u porodici. Razmatranje će se, dalje, ograničiti samo na one socio-komunikacijske stereotipe koji su po obimu jednaki sa iskazom, i to stoga što u govo-

¹⁹ Treba skrenuti pažnju na razlike u značenju ovde upotrebljenog termina *socio-komunikacijski stereotip* i termina *stereotipija* D. Kreča, R. S. Kračilda i I. L. Balakija (1972, 69), odnosno *stereotip* U. Quasthoff (1978, 6). Kreč, Kračild i Balaki pod stereotipijama podrazumevaju *relativno jednostavna saznanja, naročito o društvenoj grupi* (npr. »svi istočnjaci imaju sličan izgled«), dok U. Quasthoff stereotipe definiše kao *verbalnu ekspresiju verovanja, koja je upravljena prema socijalnoj grupi ili jednoj osobi kao članu grupe*.

Neki od primera koje u poglavlju *Sociolingvistički pristup socijalizaciji* daje B. Bernstajn (1979) odgovaraju pojedinim primerima ovde označenim kao socio-komunikacijski stereotipi. O pojedinim problemima up. takođe i D. Brenneis — L. Lein (1977).

ru dece izostaju oni koji su jednaki sa celim tekstom — što se i može očekivati s obzirom na njihov sadržaj i funkciju — i što je u prethodnim poglavljima već delimično predstavljena upotreba leksičkih stereotipa (up. podatke o upotrebi glagola *moliti* u funkciji ublažavanja imperativa zahteva, kao i registre hipokorističnih i pejorativnih jedinica).

Za razliku od komunikacijskog konteksta i cilja poruke koji su unapred zadati i određeni, promenljivi su situacijski kontekst, sadržaj i modalitet poruke. Moguće je, stoga, poći od situacijskog konteksta ili sadržaja poruke i utvrditi kakav modalitet poruka zadobija i kojim se socio-komunikacijskim stereotipom oni iskazuju. Modalitet poruke može se takođe uzeti za osnovni parametar — i to će ovde i biti učinjeno najviše radi preglednosti — s tim da se dalje utvrdi u kakvim situacijskim kontekstima i povodom kakvih sadržaja on nastaje.

Razlozi za razmatranje upotrebe socio-komunikacijskih stereotipa u verbalnim interakcijama starije i mlađe dece proističu iz same njihove prirode. Podaci o upotrebi stereotipa mogu pridoneti boljem i potpunijem sagledavanju značaja komunikacijskog konteksta za sticanje i upotrebu govora. Budući da je osnovna karakteristika ovih formi društvena uslovljenost i kolektivna upotreba, može se — prema podacima o tome kada se i koliko često deca njima koriste — procenjivati stepen integriteta u širu sociokulturnu sredinu.

2.0. Deca se često koriste stereotipima kojima je u osnovi *zastrašivanje* da bi prisilila ili podstakla drugo dete da izmeni svoje namere, jer im one ne odgovaraju, ili da bi mu predočila negativne — po njima neminovne — posledice njegovog lošeg ponašanja. Da bi zastrašila drugo dete, deca se vrlo često koriste i uzvicima koje većinom prate različiti zastrašujući pokreti. Ovakvo se najčešće ponašaju starija deca na uzrastu oko četvrte godine u interakcijama sa mlađom dvogodišnjom i trogodišnjom decom. Zavisnost upotrebe stereotipa zastrašivanja od uzrasta deteta sagovornika pokazuje se u tome što se njima starija deca ne koriste u verbalnim interakcijama sa mlađom govornicom nerazvijenom decom, zatim, u tome što se njima uopšte mnogo češće koriste starija nego mlađa deca — ova samo ako je starosna razlika među decom dovoljno niska da bi se ona mogla osećati ravnopravnom u zajedničkim aktivnostima — i, na koncu, u tome što mnogi tipovi ovih stereotipa izostaju iz verbalnih interakcija starije i mlađe dece školskog uzrasta. Nekoliki zaključci se mo-

gu izvesti iz podatka da uzrast dece ne utiče samo na učestalost nego i na formu stereotipa. Prvi se tiče i starije i mlađe dece i svodi se na to da se deca određenim stereotipima koriste po pravilu tek onda kad sama prestaju verovati u njih. Drugi zaključak se odnosi samo na govor starije dece i u vezi je sa prilagođavanjem forme stereotipa stepenu razvijenosti mlađe dece. Na ovu pojavu utiče, s jedne strane, to što zadovoljenje namera starije dece zavisi od toga da li je mlađe dete razumelo upućenu mu poruku, a, s druge strane, to što je različit emotivni odnos starije dece prema mlađoj deci na nižem uzrastu — do dve godine — i onoj na nešto višem. Usaglašavanje forme sa stupnjem razumevanja u ovom slučaju ne pretpostavlja i direktnu naprednost, nego upravo obratno, pošto su izgledi da se željeni cilj postigne veći ako je forma manje razumljiva. Ono što dete na nižem uzrastu prihvata kao moguće, ma koliko da je nerealno ili čak i besmisleno, odbiće starije, iskusnije, kognitivno i govorno razvijenije dete.

2.1. Raznovrsnost formi kojima se deca koriste jeste uslovna, budući da su sve one svodljive na nekoliko osnovnih tipova koji postoje u užoj i široj sociokulturnoj sredini dece. Razlike između registra u dečjem govoru i registra sociokulturne sredine prouzrokovane su time što je ovaj drugi u prvom redu registar odraslih govornih predstavnika, i kao takav i u većoj meri korrespondentan sa uzusima, stavovima i verovanjima određene grupe, sredine ili govorne zajednice. Razlike između ova dva registra proističu i iz toga što deca u stereotipima aktualiziraju ono čega su se plašila, ili čega se još uvek plaše — što nije u suprotnosti sa činjenicom da je i sam strah od nečeg stečen bilo u ovakvom ili nekom drugačijem kontekstu — a odrasli ono čega bi se deca, po njihovom mišljenju, trebalo da plaše. Ovde treba primetiti da je ova razlika uočljiva samo sa sinhronog, a ne i dijahronog stanovišta, i da je vrlo verovatno da je u osnovi stereotipa kojima su se plašila deca bio strah odraslih od tog istog²⁰.

²⁰ Na osnovu objašnjenja uz odrednice *vampir*, *vještac*, *vještica*, *vukodlak*, ili *kuga* u Vukovim Rečnicima nije teško zaključiti da su ljudi u to vreme zbilja u njih i verovali, te je i potpuno prirodno što se ne pominje da su njima plašili decu. U Srpskom mitološkom rečniku takođe nema podataka o tome da se deca zastrašuju *vešticama*, *vampirima* i sl. J. Mišodragović (1914, 305) navodi podatke L. Grđić-Bjelokosića iz 1891. godine, prema kojima su suviše slobodnu decu zastrašivali *avetinjama* i *baucima*. Ni uz odrednicu *bauk* u Vukovim Rečnicima nema podataka o tome da se njime plaše deca, nasuprot tome u nekim kasnijim izvorima *bauk* se pominje među dečjim strašilima (up. Antologija narodnih umotvorina, 1957; Rečnik SANU, Reč-

2.1.1. U ranoj pojavi i relativno visokoj učestalosti stereotipa kojima se aktualizira strah od *bolesti, bolnice i inekcija* ogledaju se u punoj meri uzusi i stavovi sociokulturne sredine i grupe u kojima deca odrastaju. Kao i odrasli, i deca jedno drugom predočavaju bolest i mogući odlazak u bolnicu kao opasnost koju dete svojim ponašanjem prouzrokuje (prim. 1. i 2)²¹. Činjenica da se bolest istovremeno shvata i kao kazna, razjašnjava zašto se mnogi roditelji koriste ovim stereotipima i pored toga što dobro znaju da strah od lekara i bolnice najčešće prouzrokuje izrazito negativan odnos dece prema njima.

(1) NSD 4;6, SrD 3;1, NMD 1;6

SrD — NSD: Očeš mi dati to?

Pa se to, ako neko
to pije

onda se ide u bolnicu.

E:

Da, da.

SrD — NSD: Alja, ako to jedeš

onda se zagicneš.

(zagrcneš)

(Starija devojčica je
natrunila cigaretu u ča-
šu, a zatim je u vodu
umočila bobi štapić.)

(2) SD 5;10, MD 3;1

SD — MD: *Taco, dobićeš proliv, mm.*

Tebi će biti muka.

MD — SD: Neće.

SD — MD: Onda ne možeš da
pojedeš posle večere.

MD — SD: Mogu.

SD — MD: Dve banane na dan je
dosta.

MD — SD: Oću.

(Starija devojčica jelju-
ta što je mlađa dobila
od bake još jednu ba-
nanu. Zbog toga je i
prekinula igru.)

nik MS — MH, Srpski mitološki rečnik). Veliki broj eufemzama za *bauka* takođe svedoči o rasprostranjenosti i starini upotrebe: *baja* (prema Rečniku SANU u Crnoj Gori), *bareš* (Rečnik SANU se poziva na *Novu Zetu*, knjiž. mesečni list sa Cetinja, za 1899. godinu, *Prosvjetu*, list za crkvu i školu, takođe sa Cetinja, za 1895. godinu, na *Zbirku reči iz Pirota M. Stanojevića*, iz 1899. godine), *baro* (prema Rečniku SANU kod P. Soća u *Zbirci reči iz Crne Gore*, 1948. godine, i u istoimenoj zbirci D. Radomana iz 1952. godine), *baučina* (podatak iz *Vukove prepiske*, Bg. 1907—1913, u Antologiji narodnih umotvorina). U Rečniku SANU odrednica *buka* se razrešava kao *gvozdenzuba*, *vještica*, prema Corovićevoj *Zbirci reči iz Hercegovine*, iz 1899. godine. Uz istu odrednicu je zabeležen i primer L. Grđić-Bjelokosića »*Sutil' Eto buke*« iz *Iz naroda i o narodu*, knj. I. Vrlo rasprostranjena upotreba reči turskog porekla *karakondžoz*, *karakondža*, *karakondžula* — prema Rečniku SANU: *avet*, *veštica* — u južnim i centralnim krajevima možda je bila omogućena time što je strano poreklo reči iskorišteno kao svojevrsni eufemizam.

²¹ Up. i primer zabeležen na uzrastu 2;2 u toku igre deteta i odrasle osobe sa lutkom:

O — D: Pa obuci je da ne ozebe.

D — O: Dobiće inekciju.

SD — MD: *Pa ćeš dobiti proliv,
onda nećeš nikad
ozdraviti. Od proliva se
nikad ne ozdravi.*

Razlike u karakteru emotivnog odnosa odraslih prema deci i jednog deteta prema drugom detetu odražavaju se i na strukturu ovog stereotipa. U govoru odraslih najčešće se javljaju tri poruke: prva poruka treba da upozori i uplaši dete, odvrati ga od onog što hoće, druga da mu predoči novu nepoznatu i opasnu situaciju u kojoj će biti samo, a treća da izazove osećanje krivice zato što je svojim ponašanjem prouzrokovalo bol i zabrinutost roditelja.²² Ova treća poruka se u govoru dece najčešće ne javlja.

2.1.2. Veoma je indikativan podatak da su stereotipi kojima se na ponašanje deteta pokušava uticati izazivanjem straha od životinja — nevelikog i vrlo specifičnog inventara. Oni odražavaju odnos dece prema životinjama, kao i ukupan odnos jedne grupe i zajednice prema životinjama. Dvojna funkcija stereotipa sa životinjama — prouzrokovanje promene ponašanja izazivanjem straha od životinje, ili i nastojanje da se strah od određene životinje razvije — utiče na to koje će se životinje uvesti u stereotip. Iz činjenice da se u stereotipima ne javljaju životinje iz drugih regija — u našem slučaju to bi bili *lav, tigar, puma* ili *hijena* — može se izvesti da je razvijanje straha od određene životinje bilo u osnovi i onih stereotipa koji u jednom vremenskom periodu i u okviru jedne sredine imaju samo prvu funkciju. U stereotipima prve grupe najčešće se pominju *vuk, koji će doći, ili odneti dete, i miš, koji je tu, u onome što dete hoće da otvori, i koji može da ugrize dete* (prim. 3).

(3) NSD 4;0, SrD 2;8, NMD 1;0

SrD — NMD: *Ti si još mali, Vako.*

(Vlajko)

Nemoj tu, tu ima jedan

miš, Vako.

*(Dečak povlači fioku u
kojoj su papiri.)*

²² Stereotipi bolesti u govoru roditelja vrlo često imaju ovakvu strukturu: dete ne sme da jede sladoled (pije hladnu vodu ide lako obučeno) jer će biti bolesno, pa će ići kod čika doktora, pa će mu čika doktor dati injekciju, pa će ga odvesti u bolnicu, ali neće pustiti i mamu u bolnicu, pa će dete biti samo, a mama će plakati i biti tužna.

Naredna dva primera su zabeležena u toku igre po ulogama, kada je mlađe dete bilo majka starijem detetu odnosno lutki.

- (4) SD 5;2, MD 2;6
MD — SD: Ne dam ti, *(Starija devojčica je u kolicima. Hoće da uzme neku knjigu.)*
onda će doći vuk.
- (5) SD 5;2, MD 2;6
SD — lutki: E tako, Arijana, sad si, *(Devojčice se igraju. Mlađa devojčica tiho govori lutki.)*
lepa, sad si lepa.
MD — SD: I ovo je Arijana.
MD — lutki: Arijana, što ne slušaš mamu. *Ići ćeš kod vuka.*

U drugoj grupi se najčešće javlja *pas* (prim. 6). Hipokorističnim oblikom *kuca* — inače izrazito čestim u govoru upućenom deci i u govoru dece — odrasli žele da preduprede razvijanje intenzivnog straha od pasa, pošto se deca s njima svakodnevno sreću.

- (6) SD 4;8, MD 2;0
SD — MD: *Evo kuca, av-av!* *(Devojčice leže zajedno u krevetu. Mlađa sisa palac, starija uporno pokušava da je odgovori.)*
Tanja, kuca!
Tanja, kuca prolazi.
Tanja, kuca to je.

Stereotipima sa životinjama deca se koriste kad ponašanje drugog deteta ne ugrožava, ili makar ne znatnije, njihove namere, i kad žele da ga zaplaše i opomenu pošto ono što drugo dete čini nije dobro za njega samog, ili se može odrediti kao lakše narušavanje uobičajenih pravila.

2.1.2.1. Razmotriće se samo nekoliko podataka iz različitih sociokulturnih sredina i geografskih regija — pošto kompletan registar stereotipa sa životinjama u srpskohrvatskoj govornoj zajednici nije poznat — da bi se pokazalo kako sredinski činioци utiču na formiranje ovog stereotipa. Nakon upoređivanja tih podataka sa podacima iz govora posmatrane dece, moći će se konstatovati da su ovi reprezentativni za sredinu u kojoj deca odrastaju, i objasniti zašto je u jednoj urbanoj sredini u ravničarskoj regiji (Novi Sad, Vojvodina) ovaj registar malobrojan i upravo takvog sastava kakav je zabeležen u govoru ove dece.

Javljanje eufemizama za *zmiju* i *vuka* — *bara, baukača, barečina* — u crnogorskoj i hercegovačkoj sredini prouzrokovano

rasli ne odobravaju deci da jedno drugo plaše, i da ova to zna-ju. Negativan odnos odraslih prema međusobnom zastrašivanju dece prouzrokuje da deca retko kad priznaju šta su jedna dru-gom šapnula, te odrasli često tek kasnije saznaju da su se deca plašila »Cigankom, vešticom, milicajcem«. Starija deca se nešto češće, a u svakom slučaju slobodnije, koriste ovim stereotipima u prisustvu odraslih ako ponašanje mlađe dece smeta i njima. Većinom su to onda oni stereotipi koje i odrasli upotrebljavaju manje ili više često (prim. 8).

- (8) SD 6;11, MD 2;8 *(Mlađa devojčica kida gumicu na olovci E.)*
 SD — MD: To je tetka-Verino.
 Čiko!
 E — SD: Koji čika?
 SD — MD: Saće doći.
 Čiko!
 Čiko, uđi nije zaključano.
 MD — SD: Zaključano je.
 SD — MD: *Čiko, uđi!*
 Saće doći.
 »Cin« je li čuješ?
 Neko zvoni na ona druga
 vrata.

Zastrašujući mlađu decu onim čime i odrasli, starija deca pokušavaju ponekad da im pomognu u konfliktnim situacijama. Može se naslutiti — mada je to donekle suprotno njihovom odnosu prema upotrebi stereotipa strašila u prisustvu odraslih i funkciji koju im verovatno pripisuju — da starija deca ne odobravaju odraslima da često plaše mlađu. Ovakav njihov stav može proisticati iz ličnog iskustva i karaktera interpersonalnog odnosa prema mlađem detetu, svojevrstne solidarnosti s njim. Stoga deca stereotipe odraslih upotrebljavaju tek kad im je potpu-no jasno da se ono što oni aktualiziraju ne može ostvariti (prim. 9).

- (9) SD 5;2, MD 2;5 *(Majka pokušava da nagovori mlađe dete da se obuče. Nakon nekoliko neuspelih pokušaja majke, starija devojčica se uključuje u razgovor.)*
 SD — MD: Taco, doći će Panta!
 Taco, doći će Panta,
 je li čuješ?

Panta je lik iz porodičnog registra kojim su se ponekad koristile baka i majka.

2.1.3.1. Drugi podatak koji zaslužuje pažnju odnosi se na to da se starija i mlađa deca ovim stereotipima različito koriste, pored toga što su oni, kao i većina drugih, znatno češći u govoru starije nego mlađe dece. Mada se ne bi smeo prenebregnuti značaj razlika u stupnju kognitivne i govorne razvijenosti starije i mlađe dece, čini se celishodnijim razlike u upotrebi stereotipa strašila u govoru starije i mlađe dece posmatrati u zavisnosti od statusnih razlika među decom. Mlađa deca, naime, predočavaju starijoj ono što se stereotipom aktualizira kao neminovnu posledicu njihovog lošeg vladanja, pošto nemaju autoritet starijih i iskusnijih, i pošto znaju da je poruka poznata starijoj deci, budući da njih same starije deca istim stereotipima zastrašuju (prim. 10). Iz ovoga proističu i česte razlike u intonaciji. Kategorični iskazi o neminovnoj posledici imaju deklarativnu intonaciju. U govoru starije dece, pak, intonacija je jedan od važnih činilaca značenja, njome se naznačuje intenzitet straha koji se želi izazvati. Ispred naziva strašila česta je pauza, da bi nakon nje tempo govora bio sporiji, modulacija dublja, a u samoj leksemi naročito istaknuti i produženi sonant *r*, bezvučni frikativi, zvučne afrikate i niski vokali (prim. 11). Ista intonacijska obeležja ostvaruju se i u govoru mlađe dece u kontekstu igre.

(10) SD 5;10, MD 3;0

MD — SD: *Doći će Ciganka.*

SD — MD: Nisam se ja to zapravo
kezila.

(Mlađa devojčica je tražila od starije durbin. Starija je napravila neku grimasu.)

(11) SD 4;9, MD 2;1

SD — MD: Tanja, ide Nata.

Ide Nata gore.

MD — SD: Ja idem gore.

SD — MD: Ne, Tanja, tu ima
strašna baba.

Ne bojiš se ti strašne
babe?

MD — SD: Da.

(Mlađa devojčica je bacila loptu. Starija odlazi prema stepeništu gde se lopta otkotrljala. Mlađa devojčica hoće da ide za njom.)

Imajući u vidu primedbu da ceo registar stereotipa strašila u govoru dece nije uvek poznat, ne može se zaključiti da se stereotipi sa mitološkim likovima javljaju isključivo u kontekstu igre (prim. 12), mada upotrebi stereotipa u igri najčešće prethodi demistifikacija sadržaja.

- (12) SD 5;0, MD 2;3
 SD—MD: *Ja sam babaroga.* (*Starija devojčica je stavila maramu na glavu. Trči po sobi.*)
 MD—SD: *Jo, babaroga.*
 Nemoj ujedati!
 MD—O: *Tu je babaroga.*
 O—MD: *Idi vidi kakva je.*
 MD—O: *Gana.*
 (gadna)
 SD—MD: *Ja sam sijna babaroga.*
 (silna)
 Ja ću tebe pojesti.
 MD—SD: *Ti voliš da jučkaš?*
 (ručkaš)
 SD—MD: *Da.*
 MD—SD: *Evo ti.* (*Pružna ruku.*)
 Ti si pojela moju ruku?
 SD—MD: *Nisi više babaroga?* (*Starija devojčica počinje da peva.*)
 SD—MD: *Nisam.*
 MD—O: *Bežim od Nate.* (*Trče po sobi, vijaju se.*)

Refonologizacija u govoru starije devojčice (*sijna*) jedno je od sredstava da se govor prilagodi kontekstu igre.

Demistifikacija sadržaja stereotipa, kao uostalom i nekih drugih pojava i odnosa, direktno zavisi od toga da li odrasli u kriznom trenutku obrazlažu detetu, ili ne, besmislenost straha od babaroge, na primer, za koju je dete saznalo ili baš od njih, ili iz priča koje su mu oni čitali i pričali. Negativan odnos prema onom što plaši dete, i, naravno, neurovođenje toga u stereotip — pomažu detetu da prevlada strah, i da tek nakon toga pominje u igri ono čega se bojallo.

2.1.3.2. Da bi se mogla razumeti i objasniti upotreba stereotipa strašila u govoru dece, potrebno je utvrditi makar osnovne karakteristike upotrebe ovih jedinica u govornom okruženju dece i u široj sociokulturnoj grupi i sredini. I pored toga što ne bi trebalo zanemariti primedbu o tome da deca neke forme nerado upotrebljavaju u prisustvu odraslih, verovatno je da regi-

star mitoloških strašila u njihovom govoru nije izrazito brojan. Na osnovu ovog podatka se može pretpostaviti da se deca češće koriste nekim drugim formama stereotipa, koje su u njihovoj sredini i za ostvarivanje njihovih namera efikasnije; i, kao drugo, da ovaj registar nije osobito brojan ni u njihovom govornom okruženju. Da bi se odredio odnos odraslih prema upotrebi stereotipa s mitološkim strašilima, treba se podsetiti na to da se oni, kao i drugi stereotipi s ovakvim modalitetom, koriste ne samo da bi se zastrašivanjem deteta uticalo na njegovo ponašanje, nego i da bi ono steklo strah od onoga čime se plaši. Ova druga funkcija se dvojako odražava na upotrebu stereotipa, a posebno na sastav registra.²⁴ Ovi stereotipi su češći u onim sredinama, i u onim porodicama, u kojima se deci ne objašnjava, u kojima se ona ne ubeđuju nečim što mogu proveriti, nego se na njih želi uticati autoritetom nečeg što u njima izaziva strah. Upotreba stereotipa mitoloških strašila — posebno *veštice* i *babaroge* — često se opravdava time da je bolje da se deca boje nečeg što ne postoji, te se, prema tome, s tim ne mogu ni sresti, nego nekog ili nečeg što sretaju svaki dan. U pojedinim sociokulturnim grupama, pretežno u urbanim sredinama, nejavljanje ovih primera prouzrokovano je težnjom da se u detetu iz straha od strašila ne razvije sujeverje, u većem ili manjem stepenu karakteristično za širu sociokulturnu sredinu, što ne znači istovremeno da se u tim uslovima ne javljaju neke druge forme stereotipa zastrašivanja. Iz ovih primedbi ne bi trebalo izvesti zaključak — budući da bi on bio netačan — da se određene sredine i porodice uvek ponašaju prema deci na isti način. Može se govoriti samo o više ili manje čestim tipovima ponašanja, o sklonostima

²⁴ Može se pretpostaviti da su usled toga u periodima rasprostranjenog sujeverja i praznoverice ne samo nastajali eufemizmi, nego da se u stereotipima nisu ni javljali oni pojmovi koji su za tadašnje ljude bili u velikoj meri opredmećeni. Uvođenje i pojeđinih od tih pojmova u stereotipe bilo je moguće tek nakon menjanja značenja — najčešće u smislu izjednačavanja sa pojmovima tipa *bauk*. Veći stepen prosvetčenosti i slabljenje verovanja u magijsku moć imena omogućili su da se namesto eufemizama upotrebljavaju i pravi nazivi, i da se sam registar proširi. Ovu primedbu potvrđuju stereotipi sa *vešticom* (Sombor i okolina, Zagreb), *vampirima* (Zagreb, Zaječar — *Nemoj tamo da ideš, tamo su vampiri*), *krampusom* (Zagreb i okolina, Opatija), *vragom* (po selima u okolini Opatije — *Vzet će te vrah, Vrah će te zet*). Napoređo sa širenjem registra slabila je i vezanost upotrebe stereotipa sa mitološkim strašilima za pojedine situacijske kontekste — tako se, na primer, stereotipi sa *babarogom* koriste po Vojvodini, Bosni i istočnijim urbanim sredinama u znatno većem broju situacija nego što su se ranije upotrebljavali (up. Vukov Rječnik iz 1852; Srpski mitološki rečnik). U vukovarskom kraju se takođe stereotipi sa *gvozdenzubom* upotrebljavaju u znatno većem broju situacija nego što su ranije upotrebljavani. Manja zavisnost od situacijskog konteksta omogućila je, dalje, da se u istim situacijama često napoređo javlja nekoliko formi: u zaječarskom kraju, na primer, *karakondža* i *vampir*, u vukovarskom *bauk* i *gvozdenzuba*.

ka određenim tipovima, a nikako ne i o tome da se u svim situacijama — kad se želi uticati na ponašanje deteta — javlja samo jedan, a nikad ne i neki drugi tip.

Različiti stavovi govornog okruženja dece prema stereotipima mitoloških strašila, kao i različite funkcije koje im se pripisuju — ne prouzrokuju znatnije razlike u učestalosti ovih stereotipa u govoru dece. Ako se deca plaše nepoznatog strašila, ona tada većinom i izbegavaju da ga pominju, te i u verbalnim interakcijama sa drugim detetom nastoje da se koriste onim stereotipima koji su njima samim bliži, i koje na izvestan način mogu kontrolisati. Ako se, pak, deca sa mitološkim strašilima upoznaju van konteksta stereotipa, i ako odrasli imaju izričito negativan stav prema ovakvom načinu zastrašivanja, onda se može očekivati da se ona ovim stereotipima počnu koristiti relativno kasno, a istovremeno i nerado u prisustvu odraslih.

2.1.3.3. Dva se pitanja postavljaju u vezi sa upotrebom stereotipa nemitoloških strašila u verbalnim interakcijama među decom različitog uzrasta — prvo se tiče sastava registra, a drugo funkcije ovih stereotipa. Da bi se na ova pitanja moglo odgovoriti potrebno je uporediti registre u govoru dece sa registrima u njihovom užem i širem govornom okruženju, kao i načine i uslove u kojima u govoru dece, odnosno u govoru odraslih određene sociokulturne grupe i sredine pojedine lekseme — tačnije rečeno pojedini pojmovi — zadobijaju funkciju stereotipa zastrašivanja. Uz potrebno uvažavanje primedbe o tome da prisustvo odraslih utiče na učestalost i izbor jedinica stereotipa zastrašivanja u govoru dece, može se, ipak, uočiti da je ovaj registar malobrojan i da uglavnom odgovara porodičnim registrima, koji, pak, mogu biti više ili manje slični registrima šire sociokulturne sredine. Od četiri prototipa stereotipa nemitoloških strašila u govoru dece najčešći su prototip »*Ciganke*« i *osobine*. U okviru ovog drugog prototipa javljaju se one jedinice kojima se aktualizira starosno doba i fizički izgled ljudi, kao npr. *čika, čiča, stari, stari čovek, strašni čika, crni čika, strašna baba, gadna baba, matora baba*. U prototipu zanimanja javlja se uglavnom samo jedna jedinica, *milicionar*, dok se jedinice tipa *učitelj* javljaju u stereotipu pretnje. Jedinice iz prototipa ličnog imena su vrlo retke, a ako se jave tada su većinom preuzete iz porodičnog registra. U poređenju sa porodičnim registrima i registrima sociokulturnih grupa i sredina registri u govoru dece su malobrojni, i što je značajnije vrlo malo skloni inovacijama, u smislu

stereotipiziranja nečeg čega se drugo dete uplašilo. Mali broj inovacija ovog tipa u govoru dece prouzrokovan je ne samo time što ona za razliku od odraslih manje primećuju i pamte čega se drugo dete boji, nego i time što je kod njih izraženija potreba da provere, da sebi na izvestan način podrede sadržaj koji se stereotipom aktualizira.

Činjenica da se deca koriste pojedinim jedinicama, koje postoje u sredinskim registrima, ne ukazuje istovremeno i na podudarnost razloga njihove upotrebe i funkcije u govoru dece sa razlozima njihovog nastanka i upotrebe u široj sociokulturnoj sredini. Ne bi trebalo, naime, pojavu prototipa »Ciganke«, a takođe ni osobine ili zanimanja, u govoru dece vrednovati samo kao znak stečenih predrasuda,²⁵ nego ih treba posmatrati u sklopu situacijskih konteksta i modaliteta poruka u kojima ih deca upoznaju. Ovim se ne poriče da se predrasude prema određenim grupama ljudi, zanimanjima, fizičkim ili umnim osobinama ne stiču rano, nego se samo želi ukazati na to da one ne moraju nužno proisteći iz situacija u kojima se koriste stereotipi zastrašivanja. Mogućnost da dete iz straha od nečeg ne stekne i predrasude prema tome — što je vrlo često i bila osnova za nastajanje sredinskih stereotipa — utiče na to da se u manje homogenim društvenim grupama — a posebno u onima koje teže razvijanju racionalnijeg i u većoj mери individualizovanog odnosa deteta prema sredini — ne tako retko javljaju stereotipi zastrašivanja sa izmišljenim strašilima ili sa ličnim imenima.²⁶

²⁵ Ako se pretpostavi da u Vukovim Rečnicima, Rječniku JAZU i u nekoliko monografijama o vaspitanju dece s početka ovog veka izostaju podaci o upotrebi stereotipa »Ciganke« stoga što se oni tada nisu ni javljali, onda se široka rasprostranjenost ovog stereotipa u poslednjih pedesetak godina i više, može razumeti samo kao odraz znatnijih promena odnosa među društvenim grupama. Stereotip »Ciganke« se javlja u Crnoj Gori (*Poneće te Gabeljka u vreći*), u Sumadiji, u Svrlijgu (*Odneće te Ciganka u torbi*), u Slavoniji (*Odneće te Cigani kotlari*), na Baniji (*Odneće te Ciganka u torbi*), u Zagrebu i okolini, u Sremu (*Prodaćemo te Ciganki, Odneće te Ciganka u vreći*), u Bačkoj u okolini Sombora, i uz specifičnu individualizaciju i ukrštanje sa prototipom ličnog imena i zanimanja u Kaću (*Odneće te Kurlička*, ime ili nadimak stare Ciganke iz sela, i *Odneće te Cigan-lala*, seoski strvinar).

²⁶ Podaci iz seoskih sredina ne pobijaju ovu primedbu koja se uglavnom odnosi na ponašanje porodica intelektualaca u gradskim sredinama, budući da se ono što se u većim gradovima pokazuje kao raslojavanje među sociokulturnim grupama u seoskim sredinama ostvaruje kao teritorijalno raslojavanje. Tako se, na primer, u dva nemnogo udaljena bačka sela javljaju dve različite jedinice — *Pura* u Gospođincima, a *Miško* u Zablju. U jednom selu u blizini Trebinja decu plaše *tutom*, napunjenom životinjskom kožom. Ovi primeri istovremeno nadopunjavaju i razjašnjavaju i drugi deo izrečene primedbe. Težnja za razvijanjem racionalnog odnosa deteta prema sredini ne samo da je vrlo izražena, nego i nužno proizilazi iz uslova života u seoskim sredinama. Pojavu stereotipa s ovim jedinicama treba, prema tome, posmatrati kao odraz suprotstavljanja sujeverju i praznovericama, koje mogu podstaći još uvek relativno česti stereotipi sa mitološkim strašilima u široj sociokulturnoj sredini.

2.1.3.4. Nakon razmatranja upotrebe stereotipa zastrašivanja u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom može se izvesti da se zavisnost upotrebe stereotipa ovog modaliteta od uzrasta i položaja dece pokazuje u tome što se oni u govoru starije dece ne javljaju sve do perioda aktivnog uključivanja mlađeg deteta u zajedničke aktivnosti, i što nestaju u periodu izjednačavanja kongnitivnih, komunikativnih i govornih sposobnosti mlađe dece sa njihovim. Nejednake, pak, forme, učestalost i funkcija stereotipa zastrašivanja u govoru starije i mlađe dece uslovljene su razlikama u položaju dece, što i omogućava da je učestalost znatno viša, a raznovrsnost formi veća u govoru starije dece. Treba, zatim, istaći da forme i učestalost ovih stereotipa u govoru dece najčešće odgovaraju formama i učestalosti u njihovom užem govornom okruženju.

2.2. Pre nego što se predstavi upotreba stereotipa *pretnje* i *ucene* u verbalnim interakcijama među decom različitog uzrasta, treba napomenuti da je najznatnija razlika između ovih stereotipa i stereotipa zastrašivanja u tome što se u ovom slučaju na ponašanje sagovornika želi uticati tako što se on zastrašuje nečim što uglavnom dobro poznaje, predočava mu se moguća opasnost, dok se u slučaju stereotipa zastrašivanja na ponašanje sagovornika pokušava uticati izazivanjem straha od nečeg nepoznatog, ili nedovoljno poznatog. U stereotipu zastrašivanja govornik je, dalje, samo posrednik između sagovornika i onog što se stereotipom aktualizira, dok je u stereotipima *pretnje* i *ucene* on najčešće izvršilac onoga čime sagovorniku preti ili čime ga ucenjuje. Razlika, pak, između stereotipa *pretnje* i *ucene* tiče se odnosa između akcija govornika i sagovornika. U stereotipu *ucene* taj odnos je simetričan — *ako da/onda da, ako ne/onda ne* — pri čemu leksičko-semantički odnosi mogu izmeniti sintaksičko-semantičke. Kod *pretnje* je, pak, odnos asimetričan — *ako ne/onda da* — pri čemu, takođe, leksičko-semantički odnosi mogu modifikovati sintaksičko-semantičke. Odnos — *ako da/onda ne* — može ostvariti modalitet *pretnje*, ali je po strukturi *ucena* budući da se menjanjem leksičko-semantičkih obeležja svodi na simetričan odnos *ako ne/onda ne*. Dalja razlika između stereotipa *pretnje* i *ucene* pokazuje se u tome što se uzrok, povod verbalne reakcije, u prvom slučaju najčešće ne eksplicira, dok se u drugom eksplicira redovno.

Ove napomene mogu poslužiti da se formulišu nekoliko pitanja u vezi sa upotrebom stereotipa *pretnje* i *ucene*: prvo, da

li njihova upotreba zavisi od starosti i položaja dece; i drugo, da li, i u kolikoj meri, izbor jednog ili drugog modaliteta zavisi od situacijskog konteksta i mogućnosti deteta da utiče na ponašanje drugog deteta. Ovim pitanjima treba dodati još dva: kakve sadržaje najčešće aktualiziraju ovi stereotipi, i da li su učestalost, forma i funkcija ovih stereotipa u govoru dece i u njihovom govornom okruženju podudarni ili nisu.

2.2.1. Zavisnost upotrebe stereotipa pretnje i ucene od starosti i položaja dece u porodici pokazuje se u naporednosti povećavanja učestalosti i menjanju — većoj raznovrsnosti — formi u govoru starije dece i napredovanja, motornog, govornog i komunikativnog, mlađe dece. Zavisnost upotrebe ovih stereotipa od starosti i položaja deteta ispoljava se i u govoru mlađe dece. Ona se, naime, veoma retko koriste stereotipom fizičke kazne, i znatno ređe ucenjuju stariju, nego što ova ucenjuju njih. Podatak da položaj deteta u porodici utiče na učestalost i formu stereotipa pretnje i ucene može se proširiti napomenom o tome da je viša ukupna učestalost i raznovrsnost formi ovih stereotipa u govoru upućenom drugom detetu nego odraslima, te stoga verovatno i u govoru dece koja imaju mlađu braću i sestre u poređenju sa jedinčadima istog uzrasta.²⁷

Stereotipima pretnje deca se — i starija i mlađa — koriste u toku verbalnih interakcija sa lošim interpersonalnim odnosom, nastalim najčešće stoga što oba deteta žele istu igračku, ili insistiraju na svom zahtevu, a pri tom im nije stalo da ostvare ili očuvaju dobar interpersonalni odnos. Deca se ovako ponašaju u dva slučaja: kada napadaju i kada se brane. Ona najčešće napadaju drugo dete kad znaju da njihov zahtev ne može odgovarati drugom detetu, a ne veruju da bi ga mogla ostvariti, niti to pokušavaju, na neki drugi način. Ona prete drugom detetu često onda ako je njegov zahtev u suprotnosti sa njihovim, ali meretko i onda kada se inate ili kad »vraćaju dug«.

U međusobnim verbalnim interakcijama deca se koriste stereotipima pretnje kojima se aktualizira strah od autoriteta ili od

²⁷ Primeri slični narednom su znatno ređi u verbalnim interakcijama dece sa odraslima od odgovarajućih primera u interakcijama sa drugim detetom:

SD 3;8, MD 1;9

SD — m: Posle ćeš mi pustiti ploču,
i to moraš.

m — SD: Je l baš moram?

SD — m: I to brzo,
jutiću se jako.
(ljutiću)

kazne. Treba reći da termin prototip *autoriteta* nije baš najpodesniji, jer luči više nego što je to poželjno ukupan odnos deteta prema ličnosti kojoj se autoritet pripisuje, kao i njene karakterne osobine, od akcija koje ona može sprovesti. U ovom prototipu javljaju se najčešće roditelji, što je posve prirodno, budući da deca — pogotovo na nižem uzrastu — računaju na to da će oni nakon njihove pritužbe intervenisati (prim. 13. i 14). Rukovođena ovim razlozima ona se opredeljuju u slučaju da roditelji nisu kod kuće za onu osobu koja je kod kuće i koja se može uključiti u verbalnu interakciju između dece (prim. 15. i 16).

- (13) SD 6;5, MD 2;3
 SD — MD: Joj, budalo!
 MD — SD: Budalo?!
 Saću te reći mami.
 SD — MD: Nećeš, ja ću tebe,
 Bleso ona.

(Mlađa devojčica je išarala starijoj knjigu.)

Mlađa devojčica preti starijoj da će je tužiti majci jer joj je ova rekla *budalo*, a starija mlađoj zato što je išarala knjigu.

- (14) SD 5;1, MD 2;4
 SD — MD: *Reći ću te tati.*
 MD — SD: *Reći ću ja tati.*
 MD — SD: Evo ti.

(Mlađa devojčica neće da da starijoj olovku.)

- (15) NSD 4;10, SrD 3;6, NMD 1;10
 NSD — SrD: A čije je?
 SrD — NSD: To je Vajkino.
 (Vlajkovo)
 NSD — SrD: *Reći ću sad Stevanki.*
 SrD — NSD: Je l vidiš da lepo stoji.
 Namesti ti!

(Mlađa devojčica skida patuljka koji je okačen na zid. Stevanka je kućna pomoćnica.)

- (16) NSD 4;4, SrD 3;0, NMD 1;4
 SrD — NSD: *Kazaću.*
 NSD — SrD: Nemoj!
 SrD — E: *Kazaću da je Alja to
 ladila.
 (radila)*
 E — SrD: Šta?
 SrD — E: Je l može Alja to ladi?

(Starija devojčica je namazala lutku pomadom. U kući sa decom su E i kućna pomoćnica.)

Navedenu primedbu o upotrebi stereotipa autoriteta ne bi trebalo potcenjivati i pored toga što je ovakvo ponašanje dece potpuno saglasno sa situacijskim kontekstom i namerama de-

ce. Svođenje prototipa autoriteta na odraslu osobu koja u datom trenutku može intervenisati — po mišljenju deteta koje pretil upravo u njegovu korist — omogućava da se sagleda ili makar nazre, odnos dece prema nekom ko može, prema procenama odraslih, biti za njih autoritet. Čini se, naime, da deca menjaju svoje ponašanje da bi izbegla moguće posledice reakcije odraslih. Na ovaj zaključak upućuje i to što se deca izrazito često ne povinuju zahtevu drugog deteta nakon toga što im je ono zapretilo, i što se izuzetno retko — pogotovo ona na nižem uzrastu — koriste ovom formom ako su osobe koje pomijnu odsutne. Upoređujući reakcije, koje, istina, nisu i dosledno različite, izazvane pojedinim formama stereotipa zastrašivanja i prototipom autoriteta, uočava se da je strah od nepoznatog često intenzivniji, te tako i podsticajniji. Odrasli iz detetove najuže porodice imaju neposredan uticaj kako na proširivanje registra na kasnijem uzrastu — uključivanje jedinica tipa *vaspitač, učitelj* i dr. — tako i na uvršćivanje autoriteta pojedinih ličnosti, bilo tako što podstiču decu, bilo, pak, što doslednim ponašanjem omogućavaju i dozvoljavaju da se određeni tip interpersonalnog odnosa između njih i deteta uspostavi.

2.2.1.1. Razmatranje upotrebe prototipa *kazne* pokazuje da se starija i mlađa deca najčešće ne koriste istim formama, a posebno ne i jednako često; da se, zatim, starija deca ne koriste istim formama u verbalnim interakcijama sa mlađom decom na niskom uzrastu i onom koja se aktivno uključuju u zajedničke aktivnosti, kao i to da je upotreba ovog prototipa u saglasnosti sa statusom dece u toku verbalne interakcije. Starija deca znatno češće prete mlađoj fizičkom kaznom (prim. 17—20), i to onom koja je ostvariva, koju oni sami mogu sprovesti, nego što to čine mlađa (prim. 21). Ovakav odnos u učestalosti odražava razlike vezane za redosled po rođenju, a ne proizilazi direktno iz ponašanja dece budući da mnogo mlađa deca skoro jednako često, ili čak i češće, udaraju stariju nego ova njih. U govoru starije dece upućenom mlađoj u preverbalnoj fazi ova forma izostaje zato što je njihov ukupan emotivni odnos prema mlađoj deci tada unekoliko drugačiji u poređenju sa odnosom prema deci na višem uzrastu, ali i zato što ih stupanj razumevanja govora mlađe dece sprečava da im upute verbalnu poruku kojoj je cilj prouzrokovanje promene ponašanja sagovornika. Na to da upotreba ovog prototipa zavisi od premoći dece u toku verbalne interakcije ukazuju razlike između primera ostvarenih u

kontekstu igre i u kontekstu zajedničkih aktivnosti. Ne samo da je učestalost pojedinih formi tada viša, nego se javljaju i neke forme koje potpuno izostaju u kontekstu zajedničkih aktivnosti (prim. 22—24).

- (17) SD 5;1, MD 1,10
SD — MD: Ne, Jovana!
Dobićeš batina! (Devojčica smeta bratu dok crta.)
- (18) SD 6;11, MD 2;8
SD — MD: Lelo, zatvori vrata!
MD — SD: Neću.
SD — MD: *Gde je prut?*
MD — SD: Nema nigde pruta.
SD — MD: Eno ga u sobi. (Mlađa devojčica je ušla u sobu i nije zatvorila vrata.)
- (19) SD 3;8, MD 1;9
SD — MD: *Saću baciti bombu (sad ću) na tebe.* (Mlađi dečak stavlja mrežu na glavu, stariji mu uzima.)
- (20) SD 6;9, MD 2;6
SD — MD: Jelena, je li mi možeš pozajmiti crnu boju?
MD — SD: Ne mogu.
SD — MD: *Ako ne možeš, ubiću te.*
MD — SD: Mogu. (Devojčice crtaju.)
- (21) SD 5;10, MD — 3;0
MD — m: Bacila Nataša.
SD — MD: *Žejena boja! (zelena)*
MD — SD: *Udariću te sad!*
SD — MD: *Žejena boja!*
SD — MD: Ništa me ne boli, tebe momak voli. (Starija devojčica je bacila četkicu mlađe. Četkica je zelene boje.)
(Mlađa devojčica je uspeła da udari stariju po nozi.)
- (22) SD 4;10, MD 2;1 NPD 5;0
MD — NPD: *Bijana, oču bijem, (Biljana) neću samo Natu.*
NPD — MD: Evo došli smo, Ajd me bij. (Starija devojčica se igra sa vršnjakinjom. Mlađa sedi pored njih, one joj stalno prilaze.)

- SD — NPD: Bežimo, bežimo!
 MD — SD: *Saćeš dobiti batina!*
 (*sad ćeš*)
Biću tebe, saćeš dobiti batina.
 (Starija devojčica i nje-
 na vršnjakinja stalno
 pritrčavaju mladoj.)
- NPD — MD: Evo dolazimo da nas
 biješ.
 SD — MD: Bolje s rukom.
 NPD — MD: Mama bije decu.
 Ajd nas bi mamice.
- MD — NPD: Odi, Bijana, odi,
bijem, Bijana, odi!
- (23) SD 4;8, MD 1;11
 SD — lutki: *Sanja, ostavićemo te*
kod kuće, a nikog
nemaš u kući.
 (Devojčice se igraju s
 lutkama.)
- (24) SD 4;11, MD 2;2
 MD — lutki: *Napavićemo kike,*
(napravićemo)
samo jučaj.
(ručaj)
Što si nevajaja?
(nevaljala)
Ne sušaš. Neću kuvati
(slušaš)
jučak.
(ručak)
Što si, što si paja?
(pala)
 (Devojčice se igraju s
 lutkama, mlađa hrani
 lutku.)

2.2.1.2. Postavlja se pitanje da li upotreba prototipa kazne pokazuje i šta deca doživljavaju kao kaznu. Dva su načina da se to utvrdi. Prvi se tiče formi ovog prototipa, a drugi reakcije deteta kome se pretnja upućuje.

Odnos deteta prema onome čime mu se preti uspostavlja se na osnovu ponašanja članova porodice i osoba s kojima je dete često u kontaktu, prema njihovoj spremnosti da pretnju ostvare i vrednosti koju dete datom sadržaju pripisuje. Ako dete pretpostavlja na osnovu iskustva stečenog u sličnim situacijama da sagovornik verovatno neće ostvariti pretnju, onda ono čime mu se preti i ne doživljava kao veliku kaznu. Na ponašanje deteta često vrlo mali uticaj ima i pretnja koja se odnosi na nešto što za dete nema velikog značaja — trenutno ili uopšte — bilo zato što nema iskustva s tim ili želje za tim, bilo što je svoje interesovanje vezalo za nešto drugo.

Mada iskustvo stečeno u verbalnim interakcijama sa odraslima ne mora biti identično iskustvu stečenom u verbalnim interakcijama sa drugim detetom, neosporno je da se ono prenosi i u njih. Relativno visoka učestalost pretnji fizičkom kaznom u govoru starije dece upućenom mlađoj može biti, stoga, podstaknuta time što se i odrasli istim ili sličnim formama često koriste, ali i time što njih i mlađu decu odrasli fizički kažnjavaju. Na pretnje batinama mlađa deca često odgovaraju tako što se brane, što i sama napadaju, što prete starijoj da će ih tužiti roditeljima, a srazmerno retko tako što se povinuju zahtevima starije dece. Ovakvo ponašanje mlađe dece može biti uslovljeno i time što starija deca pretnju retko ostvaruju, bilo zato što nisu ni imala nameru da je ostvare, bilo što su ih odrasli u tom sprečili.

Uključivanje dece u širu sociokulturnu sredinu, posebno u institucionalizovane grupe, kao što su predškolske i školske ustanove, omogućuje da ona steknu novo, drugačije od porodičnog, iskustvo i da se upoznaju s drugačijim sistemima kažnjavanja. Pošto odrasli iz tih grupa postaju, po pravilu, za decu i ličnosti s velikim autoritetom, na što ih i roditelji mnogo podstiču, razumljivo je zašto deca — pogotovo ona iz porodica u kojima je kažnjavanje retko — vrednuju kao teške kazne koje ovi sprovode. Nisu retki primeri da starija deca stečeno iskustvo prenose u verbalne interakcije sa mlađom decom kojoj je dati sistem kažnjavanja nepoznat (prim. 25). Nemanje ličnog iskustva, kao i činjenica da starija deca pridaju veliki značaj tim vrstama kazni, dovodi najčešće do toga da ih mlađa deca vrednuju, makar u početku, kao teže.

(25) SD 5;7, MD 2;11

MD — SD: Hoću negde da sednem.

SD — MD: Sedi gde hoćeš, mene više ne interesuje.

MD — SD: Hoću da sednem.

SD — MD: *Ti ćeš danas dobiti crnu tačku. Javiću u zabavište.*

MD — SD: Hoću samo da bojim.

(Starija devojčica sedi za piscim stolom, mlađa joj prilazi. Ona bi htela da sedne za sto. Pre toga su se malo posvađale zbog novina.)

Ovakvi primeri iz govora starije dece često su po formi i funkciji slični primerima iz govora odraslih. U pojedinim situacijama, najčešće povodom ispunjenja određenih obaveza i poštovanja socijalnih pravila, odrasli pokušavaju da utiču na decu

predškolskog i školskog uzrasta tako što im prete da će njihovo ponašanje prouzročiti zadobijanje određenog, u svakom slučaju manje cenjenog, socijalnog položaja. Ovde, svakako, treba reći i to da se prema ovom tipu pretnje u govoru odraslih vrlo često, a u govoru dece veoma retko, javljaju i primeri kojima se deca podstiču da urade nešto zbog čega će na odgovarajući način biti nagrađena.²⁸

2.3. Stereotip *ucene* u verbalnim interakcijama među decom različitog uzrasta najčešće se odnosi na nešto što je u datom trenutku za njih važno. Deca suprotstavljaju nešto što drugo dete želi onome što ona sama imaju. Ostvarenje zahteva drugog deteta uslovljavaju ostvarenjem svog zahteva (prim. 26. i 27). Ovakva funkcija stereotipa *ucene* začinje se u verbalnim interakcijama četvorogodišnje starije dece sa mlađom govorno i komunikativno dovoljno razvijenom da bi mogla aktivno učestvovati u zajedničkim aktivnostima, i svesno uticati na namere starije dece. Na višem uzrastu starije i mlađe dece ucenjivanje je jedan od tipičnih načina kojim se deca koriste u cilju ostvarivanja svojih namera.

(26) SD 5;9, MD 2;5

SD — MD: Daj, samo nešto da vidim!

MD — SD: To je moja knjiga.

SD — MD: To je moja knjiga.

MD — SD: Pa ne dam.

SD — MD: *Ako mi ne daš knjigu, neću ti dati pticu.*

(Devojčica gleda knjigu. Dečak hoće nešto da vidi. On ima figuricu ptice.)

(27) SD 6;0, MD 2;8

SD — MD: Pa daj mi, Jovana!

MD — SD: Ja sam uzela puva.
(*prva*)

SD — MD: Pa daj mi!
Ja ću da uzmem kucu.

MD — SD: Izvoli, izvoli.

MD — SD: Ne dam.

SD — MD: Dobro, ja ću uzeti kucu.

MD — SD: Evo ti, evo ti!
Saću ja uzmem kucu.
(*sad ću*)

(Dečak hoće da uzme kutiju u kojoj su figurice životinja.)

(Devojčica sklanja kutiju.)

(Menjaju se.)

²⁸ Postizanje dobrog uspeha, dobijanje visokih ocena i učešće na takmičenjima su jedni od najčešćih sadržaja koje mnogi roditelji predstavljaju deci na ranom školskom uzrastu kao nagradu za trud i ponašanje koje od njih traže.

Starija deca se stereotipom ucene koriste i onda kad nisu direktno zainteresovana za aktivnost drugog deteta, pokušavajući da tako okončaju konflikt između mlađe dece i odraslih s kojima se u tom trenutku solidarišu (prim. 28).

(28) SD 5;4, MD 2;7

SD — MD: *Ako nećeš,
ja ću odneti u Crveni
krst.* (Mlađa devojčica neće
da obuče novu pižamu.)

2.3.1. Među sadržajima koje aktualizira stereotip ucene posebnu pažnju privlači uskraćivanje ljubavi, i to iz dva razloga. Može se, kao prvo, na osnovu prisustva ove forme u govoru dece pretpostaviti da se i odrasli njom koriste. Postavlja se, takođe, i pitanje o tome kako deca vrednuju ovu vrstu kazne. Odrasli se više ili manje često — što je najčešće obrnuto srazmerno učestalosti drugačijih sadržaja pretnje i ucene, u prvom redu pretnje fizičkom kaznom — koriste ovom formom u situaciji kad žele da podstaknu dete da učini nešto što je u tom trenutku potrebno i za njega dobro. Znatno ređe se oni ovom formom koriste ako žele da utiču na promenu ponašanja dece, koje je u neskladu sa uobičajenim pravilima.

Deca se ovom formom ucene počinju koristiti relativno rano. Može se uočiti — što je vrlo zanimljivo s obzirom na karakter interpersonalnog odnosa među decom, posebno u poređenju sa odnosom dece prema odraslima — da ovu formu samo dete govornik vrednuje kao težu ucenu odnosno kaznu, ali ne i dete koje se ucenjuje (prim. 29. i 30).

(29) SD 3;7, MD 1;8

SD — MD: *Onda te ne volim, kad
nećeš da me vozaš.
Naljutio sam se,
onda ću leći.
Dođi da me vozaš,
pa ću te voleti.* (Stariji dečak hoće da
mlađi gura auto u koji
je on seo. Mlađi dečak
se igra sam.)

MD — SD: Neću.

(30) SD 5;1, MD 2;4

MD — SD: *Ajd da budem kuvarica!*
SD — MD: *E neću.*
MD — SD: *Ja te volim.*
SD — MD: *Onda dođi da me zagriš
i poljubiš.* (Starija devojčica crta,
mlađa hoće da se igra-
ju. Mlađa odlazi kod
starije i ljubi je, zatim
odlazi kod odrasle oso-
be. Starija devojčica ne
prekida svoju aktiv-
nost.)

2.3.2. Svodeći razmatranje upotrebe stereotipa pretnje i uce-
ne u verbalnim interakcijama među starijom i mlađom decom
može se istaći da ovi stereotipi dobijaju već u govoru dece na
ranom uzrastu one karakteristike — s obzirom na formu i funk-
ciju — koje su im svojstvene i u široj sociokulturnoj sredini.
Značajna osobina upotrebe ovih stereotipa u datom komunika-
cijskom kontekstu tiče se odnosa između učestalosti određenih
formi, položaja dece u porodici i statusa stečenog u toku ver-
balne interakcije — što se pokazuje u razlikama između govora
starije i mlađe dece, kao i onima koje su uslovljene starošću
dece, odnosno onima koje proizilaze iz tipa aktinosti.

3.0. Posebnu, specifičnu, grupu stereotipa čine *kategorični*
iskazi u funkciji objašnjavanja zahteva koji se sagovorniku upu-
ćuje ili u funkciji odgovara na njegovo pitanje. Podudarnost us-
lova u kojima se ovi iskazi javljaju i podudarnost formi i sa-
držaja u govornika jedne sociokulturne sredine ili grupe omo-
gućuju da se ovi iskazi vrednuju kao socio-komunikacijski ste-
reotipi. Time se istovremeno sugerira da se u izmenjenim komu-
nikacijskim uslovima govornici koriste iskazima drugačijih mo-
daliteta i formi, odnosno da treba očekivati da se u istim komu-
nikacijskim uslovima govornici iz različitih sociokulturnih
grupa i sredina koriste različitim formama. Da bi se upotreba
ovih formi pravilno razumela — i u govoru odraslih i u govoru
dece — potrebno je ponoviti napred iznesenu primedbu da se
povodom upotrebe socio-komunikacijskih stereotipa u jednoj go-
vornoj zajednici, sociokulturnoj sredini i grupi, i kod pojedinih
govornika može govoriti samo o više ili manje tipičnim, a ne i
o prevashodnim, ili li jediniim načinima verbalnog komuniciranja.²⁹

Kategoričnim iskazima u funkciji objašnjavanja zahteva ili
odgovaranja na pitanje aktualiziraju se najčešće oni sadržaji ko-
ji se tiču odnosa između govornika i sagovornika, ili između sa-
govornika i određene grupe. U zavisnosti od onoga što se stere-
otipom želi postići, sagovornik se podseća na pripadnost onoj gru-
pi za koju su data osobina ili određeni tip ponašanja karakte-
ristični. To mogu biti, dakle, grupe formirane prema starosnom,
polnom, statusnom, i sl. kriterijima. Odnos između govornika i
sagovornika uključuje u sebe, po pravilu, i one osobenosti od-
nosa koje oni — svaki ponaosob — ostvaruju sa širom grupom.

²⁹ Sociolingvistička, u prvom redu teorijska, interpretacija, primera ovog tipa
data je u već pominjanom radu B. Bernstajna. (up. nap. 19)

Odnos između sagovornika i govornika ili određene grupe se uspostavlja — i pored izrazitih razlika u sadržajima ovih stereotipa — prema kriteriju posedovanja/neposedovanja autoriteta. Prema razlikama u sadržaju se određuje šta omogućuje da neko ili nešto ima autoritet u datoj situaciji.

3.1. U verbalnim interakcijama dece različitog uzrasta samo se starija deca koriste onim formama kojima se aktualizira autoritet zasnovan na položaju dece u porodici (prim. 31), većem iskustvu i znanju (prim. 32). U govoru mlađe dece ovi stereotipi su retki, i po pravilu modifikovani u tom smislu što isti oni razlozi, zbog kojih je autoritet starijeg deteta veći u odnosu na autoritet mlađeg, mogu rukovoditi mlađe dete da nagovara starije na nešto (prim. 33). Primeri u kojima mlađa deca pripisuju sebi autoritet starije, zasnovan na starosnom kriteriju, pokazuju da ona znaju na čemu starija deca pokušavaju da izgrade autoritet i tako utiču na njih (up. prim. 31).

- (31) SD 5;4, MD 2;7
 MD — SD: Daj meni dva. *(Mlađa devojčica ima jednu figuricu, a starija dve.)*
 SD — MD: Ja sam starija.
 MD — SD: Ja sam starija.
 SD — MD: Koliko ti imaš godina?
 MD — SD: Pet.
- (32) SD 4;4, MD 1;7
 SD — MD: Čekaj, Cale, *(Devojčice slažu nameštaj za lutke.)*
 nemoj sve da uzmeš!
 Nata više od tebe zna.
 MD — m: Ne da Nata.
 SD — MD: Ti moraš da naučiš od Nate red.
- (33) NSD 7;8, SrD 6;7 NMD 4;8
 SrD — NSD; NMD: Prvo će Sandra, *(Devojčice hoće da se igraju »pozorišta«.)*
 onda ću ja.
 NSD — SrD: Što?
 SrD — NSD: Pa ti si se prva rodila.
 NMD — E, NSD: Stidi se.
 SrD — NMD: Nije, ona se prva rodila.

3.1.1. Posebnu grupu čine primeri s negiranjem autoriteta. U verbalnim interakcijama starije dece do predškolskog uzrasta i mlađe njima se koriste samo starija deca, i to najčešće samo

onom formom u kojoj se odnos između njih i mlađe dece uspostavlja prema starosnom kriteriju (prim. 34), što ima stanovite poledice i na razlike u stupnju razvijenosti (prim. 35. i 36).

- (34) SD 4;9, MD 2;0
MD — SD: Ne ti pavati! (spavati) (Devojčice leže zajedno, starija se okrenula od mlađe.)
m — MD: Šta?
MD — SD: Ne ti pavati.
SD — MD: *Ti si najmanja.*
- (35) SD 4;4, MD 1;7
SD — MD: *To nije za malu decu.* (Majka gura mlađu devojčicu na trotinetu.)
- (36) SD 5;9, MD 0;10
SD — E: Pićemo vina. (Starija devojčica i E se igraju. Devojčica je usula vodu u čaše i poređala ih po stolu. Mlađa devojčica stoji pred stola.)
SD — MD: *Samo ti nećeš, jer ti si mala.*

3.2. Navedeni primeri otkrivaju dve značajne osobine upotrebe stereotipa kategoričnih iskaza u verbalnim interakcijama dece različitog uzrasta. Jedna se tiče upotrebe forme s autoritetom zasnovanim na starosnoj razlici među decom — što nužno prouzrokuje i razlike između govora starije i mlađe dece — i može se smatrati opštom, dok se druga odnosi na izostajanje pojedinih formi, kako u poređenju sa govorom odraslih, tako i sa govorom dece na višem, školskom, uzrastu, a takođe i u poređenju sa registrima ovog stereotipa u drugačijim sociokulturnim grupama.

Dva su razloga zašto se starija deca koriste datom formom. Razlika između njih i mlađe dece se najočitije pokazuje kao razlika u godinama, što je i za mlađu decu iz više razloga najshvatljivije. Istovremeno je to i jedina stalna razlika među decom, te je po njihovoj proceni njena važnost neosporna. Odrasli iz dečjeg užeg i šireg govornog okruženja imaju izrazito velik uticaj na formiranje ovakvih stavova i upotrebu ovog stereotipa. Oni, s jedne strane, vrlo često razliku između sebe i dece pojednostavljeno predstavljaju kao razliku u godinama, pripisujući sebi autoritet stečen po starosnom kriteriju. S druge, pak, strane, oni ukazuju u vrlo različitim situacijama na starosnu razliku među decom (*starije dete treba*, na primer, *da popusti mla-*

dem zato što je od njega starije i pametnije, ono može ili treba da učini nešto što mlade ne može, njemu se kao starijem upućuju i drugačiji zahtevi, ono treba da pazi na mlade, nasuprot tome, mlade dete zato što je malo ne treba da čini i traži sve što i starije, ono treba da se ugleda na starije dete i da ga sluša).

3.2.1. Povodom upotrebe stereotipa autoriteta zasnovanog na kriteriju polne pripadnosti mogu se dati samo načelne opaske, budući da podaci dobijeni u posmatranoj grupi dece verovatno nisu po svemu reprezentativni za širu sociokulturnu sredinu. To je posledica ne samo toga što je posmatrana grupa dece bila relativno mala, nego i što je ukupna porodična atmosfera bila takva da nije insistirano — tamo gde je za to bilo uslova — na polnim razlikama među decom, niti je, pak, bilo uobičajeno da se ponašanje dece reguliše prema ovom kriteriju. Uvid u navike šire sociokulturne sredine upućuje, nasuprot tome, na zaključak da se stereotipi s ovakvim sadržajem javljaju i u verbalnim interakcijama odraslih sa decom na ranom uzrastu. Deca se podstiču da urade nešto zato što su određenog pola, ili se, pak, iz istih razloga njihove aktivnosti i interesovanja usmeravaju i korriguju. I pored često izrazite naporednosti u učestalosti ovih stereotipa i prihvatanja patrijarhalnih moralnih normi, njihova pojava u govoru odraslih može biti podstaknuta i kontekstom verbalne interakcije, stupnjem govornog i komunikativnog razvoja deteta i namerama odraslih. Kategorični iskazi sa autoritetom po polnom kriteriju često onemogućavaju dete — ili bi bar odrasli to želeli — da se protivi zahtevima odraslih, jer je argument kojim se ovi koriste neosporan. To, svakako, ne znači i da se deca u takvim prilikama uvek i povinuju zahtevima odraslih, ona im samo vrlo dugo ne repliciraju tako što pobijaju pravosnažnost njihovog objašnjenja (iskaze kao, na primer, *mogu to da uradim iako sam devojčica/dečak, zašto to mogu da rade samo devojčice/dečaci, a ne i dečaci/devojčice*, i sl. javljaju se tek u govoru dece školskog uzrasta). Na upotrebu ovih stereotipa i na formiranje stavova o polnim razlikama utiče u izrazitoj meri i uključivanje dece u dečje kolektive — predškolske i školske ustanove.

3.2.2. Uz uvažavanje primedbe, nužno modifikovane, iznete povodom upotrebe stereotipa zasnovanog na polnom kriteriju, može se komentarisati i izostajanje stereotipa sa autoritetom grupne, nacionalne ili verske pripadnosti. Čini se, naime, prihvatljivom pretpostavka da je izostajanje datih formi u verbal-

nim interakcijama dece do predškolskog i ranog školskog uzrasta verovatno karakteristično za širu populaciju dece — pogotovo onu koja prema sebi nema po nečem izrazito opozitnu grupu — budući da se stavovi o ovim sadržajima učvršćuju ipak relativno kasno. Posve je razumljivo, zatim, ako ovi stereotipi dugo izostaju iz verbalnih interakcija sestara i braće, jer se pomoću njih ne uspostavlja razlika među decom. Treba, naime, imati na umu da se veći učinak postiže pomoću onih stereotipa autoriteta, kojima se istovremeno obeležava i razlika između deteta govornika i deteta sagovornika od onih kojima se dete identifikuje samo sa određenom grupom ili se od nje distancira.

4.0. Pojava stereotipa *prevare* u govoru starije dece u pravom smislu jeste komunikacijski uslovljena. Treba odmah istaći da se stereotip prevare ne može jednčiti sa varanjem drugog deteta, ne samo zato što i mlađa deca pokušavaju da prevare *stariju, nego što je funkcija stereotipa prevare potpuno različita* od funkcije svesnog, namernog varanja.

Starija deca se stereotipom prevare koriste u istim onim situacijama u kojima i odrasli, iz čega, ipak, ne bi trebalo izvesti da ona samo oponašaju odrasle. Iskustvo iz verbalnih interakcija sa mlađom decom, kao i činjenica da često uspevaju da ih prevare (prim. 37) — upućuju ih da se u pojedinim situacijama koriste ovim formama. Stereotip prevare ona upotrebljavaju kad žele da skrenu pažnju mlađeg deteta da bi ga tako zadovoljila ili utešila, nemajući pri tom nikakve lične koristi (prim. 38. i 39). Razlika između stereotipa prevare i varanja pokazuje se upravo u tome da li govornik nema ili ima lične koristi od ponašanja sagovornika (up. razliku između 37. primera i primera 38. i 39).

(37) SD 5;0, MD 2;4

SD — MD: Vidiš kakav je lep,
sportski.

MD — SD: A tvoj?

SD — MD: *Moj je gadan.*

MD — SD: A moj?

SD — MD: *Tvoj je lep.*

(Starija devojčica pravi mlađoj auto od kockica samo zato da ova ne bi dirala auto koji je za sebe napravila.)

(38) SD 5;10, MD 0;11

SD — E: Oću da je varam
da mi ne jede.
Evo izabrala sam
najmanji.

SD — MD: *Evo najveći.*

(Mlađa devojčica koja u to doba još nije smela slobodno da jede flips, traži uporno od starije.)

(39) SD 6;4, MD 2;1

E — MD: Moraš mi sad dati olovku. (Mlađa devojčica je užela od E olovku.)
SD — MD: Daće tebi Ina lepšu, ova je cuvena. (crvena)

Treba obratiti pažnju na to da se starije dete poslužilo i ličnim imenom u samooslovljavanju (*Ina*), i da je refonologiziralo leksemu u funkciji kvalifikativa (*cuvena*).

Stereotipu prevare pripadaju i primeri u kojima je varanje mlađeg deteta omogućeno upravo niskim stepenom njegove kognitivne razvijenosti. Da bi skrenula pažnju s onoga što je mlađem detetu izazvalo bol, starija deca, a takođe i odrasli, »nanesu« bol prouzrokovaču (prim. 40. i 41).

(40) SD 4;5, MD 1;9

SD — MD, m: Šta je bilo? (Mlađa devojčica je pala. Starija devojčica dolazi u sobu čim je čula da mlađa plače.)
m — SD: Tuci, donesi varjaču!
SD — MD: Nemoj ti, Taco, da plačeš, mesto će da plače.

(41) SD 4;7, MD 1;10

O — MD: Opet si se udarila? (Mlađa devojčica se udarila. Starija pokazuje tetki da se mlađa udarila u sto. Starija devojčica udara po stolu.)
Pa gde si se udarila?
SD — O: Ovde.
O — MD: Ej mali moj nosić.
SD — MD: Nata tuče sto.

Budući uslovljeni komunikacijskim kontekstom — stupnjem kognitivne i komunikativne razvijenosti deteta-sagovornika, tipom interpersonalnog odnosa među decom, i sadržajima verbalne interakcije — ovi stereotipi se gube iz govora starije dece naporedo sa menjanjem i iščezavanjem ovih činilaca. I pored toga što je vrlo kratkotrajna, upotreba ovih stereotipa u govoru starije dece jeste značajna, jer svedoči o visokom stupnju njihove komunikativne kompetencije.

5.0. Stereotip upoređivanja sa drugim detetom znatno češće se javlja u verbalnim interakcijama dece sa odraslima, nego u interakcijama sa drugim detetom, i po tome se značajno razlikuje od drugih tipova socio-komunikacijskih stereotipa koje u interakciji sa odraslima deca upotrebljavaju ili veoma retko, i pri tom ih većinom i modifikuju, ili uopšte ne upotrebljavaju. Razlika između ovog stereotipa i pojedinih vidova stereotipa au-

toriteta tiče se odnosa koji se uspostavljaju između deteta koje se poredi i deteta s kojim se poredi. U stereotipu upoređivanja uspostavlja se odnos koji polazi od deteta govornika ka drugom detetu — *ja kao on/ti*, ili *ja ne kao on/ti* — a u stereotipu autoriteta od drugog deteta, sagovornika, ka govorniku — *ti kao ja*, *ti ne kao ja* (npr. *ja pišem lepo kao i on/ti*, *ja ne pišem ružno kao on/ti*; *ti pišeš isto tako lepo kao i ja*, *ti ne pišeš lepo kao ja*). Razlike u strukturi ne impliciraju i izostajanje uzajamne povezanosti između ova dva stereotipa; šta više visoka učestalost stereotipa autoriteta drugog deteta podstiče i omogućava uz druge uslove nastajanje i upotrebu stereotipa upoređivanja sa drugim detetom. Mada je moguće pretpostaviti da se i roditelji dece jedinčadi koriste veoma često stereotipom autoriteta drugog deteta, da upućuju dete na neko po nečemu — pozitivnom ili negativnom — poznato dete, prirodno je očekivati da ovaj stereotip češće upotrebljavaju roditelji sa dvoje ili više dece, jer su brojne situacije u kojima oni mogu, ili bar pokušavaju da kontrolišu dete upoređujući ga sa drugim, starijim ili mlađim detetom. Budući da je upotreba stereotipa upoređivanja sa drugim detetom korespondentna i sa upotrebom stereotipa autoriteta drugog deteta u govoru odraslih, može se, dalje, pretpostaviti da je i u govoru pojedine dece jedinčadi učestalost ovog stereotipa visoka, ali i da je ona u govoru dece sa starijom ili mlađom braćom i sestrama verovatno znatno viša. Visoka učestalost ovog stereotipa u govoru dece jedinčadi bila bi, prema tome, atipična, a u govoru dece iz porodica sa dvoje ili više dece tipična i posve očekivana. Iz naporednosti upotrebe stereotipa autoriteta drugog deteta i upoređivanja sa drugim detetom proizilazi i socio-komunikacijska uslovljenost ovog drugog. Radi se, naime, o tome da uže i šire govorno okruženje podstiču dete da razvija, ustali, a zatim i stereotipizira jedan vid odnosa između sebe i drugog deteta, koji proističe iz komunikacijskog i situacijskog konteksta upotrebe govora, karaktera interpersonalnog odnosa među decom, i psiholoških predispozicija.

5.1. Starija deca se stereotipom upoređivanja sa drugim, mlađim, detetom počinju koristiti najčešće u periodu aktivnog uključivanja mlađeg deteta u zajedničku aktivnost. Znatno ređe — što, dakako, ne znači da je i u svim pojedinim slučajevima tako — ona ovaj stereotip upotrebljavaju i u periodu preverbalnog razvoja mlađeg deteta, upoređujući tada većinom ljubav i pažnju koju roditelji posvećuju njima i mlađem detetu.

Naporedo sa napredovanjem mlađe dece raste i učestalost ovog stereotipa u govoru starije. Većinom se — posebno u periodu intenzivnog igranja i čestih zajedničkih aktivnosti — aktualiziraju sadržaji koji se odnose na aktivnost mlađe dece, njihove namere i želje, a ređe — a tada češće na višem uzrastu oba deteta, ili samo starijeg — oni koji se tiču odnosa odraslih prema svakom detetu ponaosob (prim. 42—44).

- (42) SD 3;8, MD 1;9
 m—SD: Ajde, sine, da ručaš.
 SD—m: Čekaj da se završi.
 m—SD: Ajde, Saša, ohladiće se ručak.
 SD—m: A gde će Goran?
 m—SD: Goga ide da spava.
 SD—m: A kad će ručati?
 m—SD: Pa kad ustane.
 SD—m: I ja ću ručati posle.
 Neću sad.
 m—SD: Ajde, Saša, ne izmišljaj!
 SD—m: *I ja oću ko Goga.*
 Neću sad.
- (*Majka zove starijeg dečaka da jede. On gleda televiziju. Mlađe dete majka sprema za spavanje.*)
- (43) SD 6;9, MD 2;6
 m—SD: Ivana, pokupi te igračke.
 Ajde, vidiš kakav je nered.
 SD—m: A Jelena?
 m—SD: Pa Lelica je mala.
 Ti si velika devojčica.
 SD—m: *Neću ni ja, kad neće Lela.*
- (*Posle igranja starije i mlađe devojčice majka traži od starije da pokupi igračke.*)
- (44) NSD 7;8, SrD 6;7, NMD 4;8
 NMD—E: Vidi kako nacrtala nos.
 NSD—NMD: Jesam lepo nacrtala nos.
Bolje, nego ti, znaš, šepriľjo jedna.
- (*Najmlađa devojčica pokazuje E crtež najstarije.*)

5.1.1. Relativno rana pojava i visoka učestalost stereotipa upoređivanja sa drugim, starijim, detetom u govoru mlađe dece uslovljena je, nesumnjivo, komunikacijskim kontekstom isticanja i upotrebe govora. Mlađa deca se upoređuju sa starijom — čine i zahtevaju većinom isto što i ova — da bi bila s njima ravnopravna, zato što imaju poverenja u njihov izbor i odluke, ali i da bi odraslima predočila da su ona bolja od starije (prim. 45—49).

- (45) SD 5;7, MD 2;3
E — MD: Ali sad si lepa.
MD — E: *Ko Boba.*
(Deca su se šišala. Devo-
vojčica se žali E da ju
je frizerka čupala. Bo-
ba je stariji brat.)
- (46) SD 6;11, MD 2;8
m — MD: Lelice, dušo i srce,
da obučemo cipele.
MD — m: *Nećemo, vidiš kako
Ivana nema.*
(Majka hoće da obuže
mlađe dete. Starija de-
vojčica nije obučena.)
- (47) NSD 5;0, SrD 3;8, NMD 2;0
SrD — E: *Onda ću i ja obući
kad je Alja.*
(Starija devojčica je
obula nove cipele. Mla-
đa hoće da isto uradi.)
- (48) NSD 4;9, SrD 3;5, NMB 1;9
SrD — E: Ja ću napisati slovo a.
Ajde da napišemo mama.
Vidi kako to ide.
*Alja to ne zna da napiše,
samo ja.*
(Devojčice pišu. Alja je
starija sestra.)
- (49) NSD 8;1, SrD 7;0, NMD 5;1
SrD — E: Saću da izmerim lepo.
(sad ću)
*Neću ko Sandra što je
jedno veće, jedno manje.*
(Srednja devojčica po-
kazuje E kako crta i
crtež najstarije devoj-
čice.)

5.2. Prema kontekstu u kojem se najčešće javljaju stereotipi upoređivanja sa drugim detetom, prema namerama koje deca tako žele ostvariti, i prema uzrastu dece — može se naslutiti da li je u osnovi njihove upotrebe težnja ka dostizanju drugog deteta, izjednačavanju s njim, ili, pak, rivalski odnos među decom. U zavisnosti od niza činilaca — karaktera ukupnih interpersonalnih odnosa u porodici, navika i stavova — odrasli usmeravaju ponašanje dece, kontrolišući tako, mužno, i upotrebu ovih stereotipa čije su im forme sugerirale kakav je odnos među decom, ili kakav se odnos među decom začinje.

6.0. U završnoj napomeni o upotrebi socio-komunikacijskih stereotipa u verbalnim interakcijama starije i mlađe dece valja sažeto odgovoriti na pitanja o tome da li se — kao što je pretpostavljeno — prema upotrebi ovih formi može vrednovati značaj komunikacijskog konteksta za sticanje i upotrebu govora, i da li se prema njima može procenjivati stepen integriteta deteta u širu sociokulturnu sredinu. Razlike u govoru dece, upu-

ćenom odraslima i drugom detetu, razlike u govoru starije i mlađe dece, kao i u govoru dece različitog uzrasta, a, zatim, i upotreba različitih formi u kontekstu zajedničkih aktivnosti i igre — nedvosmisleno upućuju na zaključak da upotreba stereotipa zavisi od sagovornika, karaktera interpersonalnih odnosa između učesnika u verbalnoj interakciji, stalnih ili trenutnih statusnih razlika, namera govornika i sagovornika, i sadržaja verbalne interakcije. Ili kraće rečeno, upotreba stereotipa jeste u izrazito visokoj meri uslovljena komunikacijskim kontekstom, te se, prema tome, može izvesti da se na ovom primeru može vrednovati značaj komunikacijskog konteksta za sticanje i upotrebu govora.

Podudarnost formi i funkcije socio-komunikacijskih stereotipa u govoru dece i odraslih iz njihovog užeg, a zatim i šireg govornog okruženja ukazuje na to da su ona usvojila — više ili manje potpuno — verbalizovane načine reakcije svoje sociokulturne grupe i sredine u određenim kontekstima. Razlike u registrima dece i odraslih, opet prvo iz užeg, a zatim i šireg govornog okruženja, pokazuju kako deca prelamaju jedno kolektivno iskustvo u individualno, kako se prilagođavaju iskustvu i navikama odraslih, i kako njih sebi prilagođavaju. Odnosno, podatak da se deca u određenim situacijama opredeljuju za određeni tip modaliteta poruke — *zastašivanje, pretnju, ucenu, kategorični iskaz, prevaru, ili upoređivanje* — i da upotrebljavaju forme jednake ili slične sa formama šire sociokulturne sredine — dovoljna je potvrda pretpostavke da se prema upotrebi socio-komunikacijskih stereotipa može vrednovati stepen integrisanosti deteta u širu sociokulturnu sredinu.

REFONOLOGIZACIJA U GOVORU STARIJE DECE

1.0. Refonologizacija — prestrukturiranje za starije dete standardnog fonološkog sistema u verbalnoj interakciji sa mlađim — jedno je od vrlo izrazitih obeležja modifikovanog, mlađem detetu prilagođenog govora. Isti tip izmena čest je i u adaptiranom govoru odraslih (J. Sachs — J. Devin, 1976, 84; J. Sachs, 1977, 52; V. Ruke—Dravina, 1977, 239; E. Oksaar, 1977, 174; C. A. Ferguson, 1978, 213). Sam podatak da je pojava karakteristična i za adaptirani govorni tip odraslih i starije dece ne ukazuju i na potpunu istovetnost, niti s obzirom na funkciju refonologizacije, niti na period upotrebe. Mada refonologizacija u oba ova adaptirana govorna tipa nije obavezni znak govornog prilagođavanja, razlozi njenog izostajanja nisu jednaki. Ona je, dalje, uvek nedosledna, ne ispoljava se uvek, i nepotpuna, ne prestrukturira se kompletan fonološki sistem. Njena najčešća funkcija u govoru odraslih jeste iskazivanje nežnosti prema detetu i naglašavanje njegove miske uzrasne dobi. U govoru odraslih refonologizacija vrlo često prethodi progovaranju deteta, a korelacija između refonologiziranog sistema odraslih i fonološkog sistema deteta većinom nije dosledno izražena. Činjenica da ona iz govora odraslih nestaje kada je dete na uzrastu oko tri godine, ukazuje na to da je oni ne vrednuju sredstvom koji sti-

muliše govorni razvoj deteta.³⁰ Dužina upotrebe refonologiziranog tipa u govoru odraslih s obzirom na uzrast deteta najčešće je u skladu sa uobičajenim predstavama njihove društveno-kulturne zajednice o procesu usvajanja jezika i socijalizovanju deteta. Budući da te predstave ipak polaze od tipičnog, moguće je prihvatiti i sud Dž. Berko—Glison (1981, 152) da promene u prilagođenom govoru odraslih prate promene izražene u govoru deteta, i zaključak K. Kaye (1980, 505) da modifikovani govorni tip odraslih, ispoljen u pet jezičkih domena, između ostalih i u prozodiji i fonologiji — ne zavisi, odnosno da se ne dokazuje da zavisi, od individualnih karakteristika govora deteta.

1.1. Ako se budu imale u vidu osobenosti situacijskog konteksta u kojem je iskaz ostvaren, moći će se zaključiti kakva je funkcija refonologizacije u govoru starije dece, a tako će se i proveriti pretpostavka da starija deca najčešće refonologiziraju svoj iskaz da bi ga učinila razumljivijim mlađem detetu. Podaci o funkciji, učestalosti i periodu javljanja poslužiće da se izvede još nekoliko zaključaka koji će se za sada formulirati kao pitanja o tome da li refonologizacija pospešuje ili umanjuje govorni razvoj mlađeg deteta, šta ona znači s obzirom na govorni i komunikativni razvoj starijeg deteta — regresiranje ili napredovanje — i da li postoji izvesna pravilnost između načina prestrukturiranja fonološkog sistema, odnosno između obeležja refonologiziranog govornog tipa i obeležja za starije dete standardnog fonološkog sistema. Poslednje pitanje je zapravo parafraza pitanja koje se postavlja i povodom odnosa između fonološkog sistema jezika koje dete usvaja (R. Jakobson, 1969, 61; M. Mikeš, 1974, 64; E. Oksaar, 1977, 173).

³⁰ Naporedo sa iščezavanjem refonologizacije iz govora odraslih raste učestalost ispravljanja deteta s obzirom na usvojenost standardnojezičkih fonoloških obeležja. Naredni primer iz verbalne interakcije odrasle osobe sa dvoje dece različitog uzrasta to lepo potvrđuje:

NSD 4;9, SrD 3;5, NMD 1;9

b — NMD: Oću da ćujem čiji si ti decko

(Deca su baku zvala maka.)

SrD — b: Maka, ima tamo neto
(nešto)

ko nas, tamo gore.

b — SrD: Šta?

Nije neto, već nešto.

Sporadično i starija deca na višem uzrastu, a nesumnjivo pod uticajem odraslih, kvalifikuju refonologizaciju kao postupak koji nepovoljno utiče na govorni razvoj. Jedna ispitanica je na uzrastu 5;10 opominjala baku da se u govoru sa mladom devojčicom, tada na uzrastu 1;7, pridržava standardnih fonoloških obeležja da ne bi ova »kad bude devojka« govorila »iga se, bakon«.

2.0. Stabilnost akustičko-artikulacionih obeležja prvi je uslov da bi se moglo govoriti o prestrukturiranju fonoloških obeležja kao jednom od znakova govornog i komunikativnog prilagođavanja starijeg deteta prema mlađem, te se, prema tome, može zaključiti da se refonologizacija i ne javlja pre završetka procesa usvajanja fonoloških obeležja, koji kod većine dece pada u drugoj polovini treće godine ili nešto kasnije.³¹ Samo ovladavanje fonološkim sistemom nije ipak dovoljan preduslov da se ova pojava ispolji. Na nju utiču i starosna razlika među decom i govor mlađeg deteta.

Visina starosne razlike među decom, odnosno razlika u stupnju govorne razvijenosti dvojako utiče na pojavu refonologizacije. Niska starosna razlika u dece na ranom uzrastu većinom je onemogućuje, pošto završetak procesa usvajanja kod starije dece ne prethodi, ili barem ne znatnije, procesu usvajanja kod mlađe, a to istovremeno znači i da je stupanj govorne razvijenosti starije dece nedovoljan da bi ona mogla uočiti razliku između svog govora i govora mlađe dece, kao i između govornih tipova kojima se koriste odrasli u verbalnim interakcijama s njima i s mlađom decom, pod uslovom da se ovi razlikuju po odsustvu/ prisustvu refonologizacije.³² Visoka starosna razlika, tri godine i više, omogućava da se proces usvajanja fonoloških obeležja kod starije dece završi pre početka progovaranja mlađeg deteta.

³¹ Da bi se ovaj podatak potvrdio predstavice se jedan par posmatrane dece: u govoru starijeg deteta na uzrastu 3;7 zabeleženi su prvi primeri sa refonologizacijom u verbalnoj interakciji sa mlađim detetom (1;8). Formiranje fonološkog sistema trajalo je kod starijeg dečaka do 3;2, što se podudaralo sa početkom verbalnog razvoja mlađeg. Na uzrastu 3;7 stariji dečak je imao stabilan i korektan izgovor, a mlađi je sve brže napredovao, što se naročito odrazilo na povećanje rečnika. U verbalnim interakcijama sa decom majka i baka su se najčešće koristile nejednakim govornim tipovima: u verbalnoj interakciji sa starijim refonologizacija je potpuno izostajala, dok je, nasuprot tome, u interakciji sa mlađim dečakom bila izrazito česta. Napredovanje u govornom razvoju obojice dečaka i sve ravnopravnije učestvovanje mlađeg u zajedničkim aktivnostima, kao i govorno ponašanje odraslih bili su dovoljan preduslov da se u govoru starijeg dečaka počnu javljati primeri sa refonologizacijom kao znakom govornog prilagođavanja mlađem, a u funkciji pospešivanja razumevanja poruke.

³² Za primer će se uzeti slučaj troje dece između kojih je starosna razlika bila niska (najstarije dete je od srednjeg starije 1;4, a od najmlađeg 3;0, srednje dete je od najmlađeg starije 1;8). Refonologizacija u govoru starije devojčice ograničena na verbalne interakcije sa mlađom nije se mogla očekivati sve dok su devojčice bile na podjednako stupnju glasovnog razvoja. Na uzrastu 3;11, odnosno 2;7 nijedna nije usvojila *r*, niti sa konsonatskom niti sa vokalnom vrednošću, konsonatske grupe sa frikativima svodile su na nefrikativni glas, a sonante *l* i *lj* neredovno su supstisale sa *j*. Da je takav fonološki status bio karakterističan samo za mlađu devojčicu, verovatno bi se u govoru starije javili primeri sa refonologizacijom, ako se prihvati — s obzirom na podatke iz govora druge dece — da su na uzrastu oko četvrte godine starija deca sposobna i spremna da se govorno prilagode mlađoj. Isti tip govornog ponašanja — izostajanje refonologizacije — bio je karakterističan i kasnije kada se u verbalnu interakciju počelo uključivati i najmlađe dete.

Da li će se u takvim uslovima starije dete koristiti refonologizacijom ili, pak, neće, zavisi još od nekoliko pojedinosti. Prvo, svakako treba izdvojiti govor mlađeg deteta, koji utiče na to da li refonologizirani tip starijeg deteta nastaje po uzoru na govor mlađeg, ili na refonologizirani, adaptirani govorni tip odraslih, mada ni u jednom ni u drugom slučaju neće biti istovetan sa modelom koji se oponaša. Naime, ako mlađe dete počne rano da govori, starije, po pravilu, oponaša njega a ne odrasle. Nasuprot tome, ako mlađe dete počne da govori relativno kasno, između dve i dve i po godine, starije većinom oponaše odrasle, isto kao i kad je starosna razlika među decom veća od četiri godine i kada se starija deca obraćaju mlađoj odmah nakon njihovog rođenja koristeći se refonologiziranim tipom nastalim po uzoru na govor odraslih³³. Kasno progovaranje mlađeg deteta može prouzrokovati i potpuno izostajanje refonologizacije kod starijeg deteta. Uspevajući da sa mlađim detetom ostvari dobar kontakt, naučivši da se s njim igra, i imajući potvrdu u njegovom neverbalnom ponašanju da je ono razumelo verbalne poruke koje mu je uputilo, starije dete može zadržati i nakon progovaranja mlađeg isti govorni tip — s obzirom na obeležja fonološke prirode — kojim se koristilo i ranije, i kojim se koristi u verbalnoj interakciji sa odraslima³⁴. Ovakvo ponašanje starije

³³ Podudarnost između načina prestrukturiranja fonoloških obeležja i funkcije tako izmenjenih iskaza u govoru odraslih i starije dece u ovom slučaju jeste najviša, i traje otprilike do šestog-sedmog meseca života mlađeg deteta. Tada se, naime, starija deca, želeći da zasmeju mladu, sve češće služe i refonologizacijom, uz povišavanje i emfaticizaciju intonacije, u verbalnoj igri sa mladom, šireći tako registar refonologiziranih fonema i menjajući uobičajene načine supstitucije.

³⁴ Podaci o govornom ponašanju troje dece na uzrastu od 5;0 — 5;6 poslužiće kao primer na koji se ovaj zaključak može odnositi. Razlika između njih i mlađe dece bila je 3;3, 2;9 i 4;11, odnosno ova su imala po 1;9 — 2;3, 2;3 — 2;9 i 0;1 — 0;7 u periodu koji se posmatra. U prvom paru dece starije dete se nije koristilo refonologiziranjem iskaza, mada se to iz dva razloga moglo očekivati: fonološki sistem mlađeg deteta znatno se razlikovalo od standarda govornog okruženja, a refonologiziranje iskaza upućenih mlađem detetu u govoru bake s kojom su deca provodila najviše vremena, bilo je izrazito često. U posmatranom periodu mlađe dete je veoma dobro razumevalo upućene mu poruke, ako se sudi po njegovom dobrom uključivanju u igru i tačnom izvršavanju verbalnih zahteva. Odnos među decom u igri i zajedničkim aktivnostima bio je najčešće dobar, saradnički. Ako se govorno ponašanje starijeg deteta iz ovog para uporedi sa ponašanjem deteta iz drugog para vidi se da je kasno progovaranje mlađeg deteta bilo verovatno osnovni razlog zbog kojeg je refonologizacija potpuno izostala iz govora starijeg. U drugom paru dece progovaranje, a zatim sve intenzivniji verbalni razvoj, mlađeg deteta bilo je znatno ranije — na uzrastu 1;3 — 1;6 i poklapalo se sa motornim osposobljavanjem i sve aktivnijim učestvovanjem u igri i zajedničkim aktivnostima sa starijim detetom. U govoru starijeg deteta prvi refonologizirani iskazi beleže se nekoliko meseci nakon progovaranja mlađeg deteta, i naporedo sa povećanjem govorne produkcije — pogotovo sa povećanjem leksičkog fonda — raste i njihova učestalost u govoru starijeg, da bi kulminirala pri kraju druge i u prvoj polovini treće godine mlađeg deteta, a zatim lagano, pa sve brže opadala, gubeći se neposredno pre konačnog stabilisanja fonološkog sistema u govoru mlađeg deteta. Treba istaći da je refonologizacija u govoru odraslih kod ovog

dece značajno je zato što se i tako potvrđuje da je najčešća funkcija refonologizacije pojašnjavanje poruke upućene mlađoj deci.

Uticaj govora odraslih, odnosno prisustvo/odsustvo refonologizacije ne pokazuje se najznačajnijim determinatorom govornog ponašanja starije dece. Nije čak izvesno ni to da samo njih oponašaju starija deca u slučaju visoke starosne razlike među decom. Do trenutka kad refonologizirane iskaze počinju upućivati mlađoj, novorođenoj, deci starija su se koristila refonologizacijom u igri, pogotovo u igri »mame i bebe« i »pozorišta«, tako su se, verovatno, i rugala vršnjacima. Osim toga, refonologizacija u govoru starije dece po obuhvatu fonema jeste šira nego kod odraslih, a i pojedini tipovi supstitucija javljaju se većinom samo kod njih³⁵.

2.1. Funkcija refonologiziranog iskaza u govoru starije dece zavisi od situacijskog konteksta i tipa interpersonalnog odnosa među decom, na osnovu kojih se, uostalom, i spoznaje. U kontekstu zajedničke aktivnosti i u uslovima dobrog interpersonalnog odnosa starija deca refonologiziraju iskaz upućen mlađoj, u čijem govoru se beleže odstupanja od fonološkog sistema starije dece i odraslih, da bi svoju poruku učinila razumljivijom i tako pospešila ostvarenje zajedničke aktivnosti ili nekog svog zahteva (prim. 1). U uslovima izrazito pozitivnog, nežnog, odnosa starijeg deteta prema mlađem refonologizacija iskaza nastaje iz potrebe i želje da se takva osećanja iskažu. Istim razlozima najčešće je prouzrokovana i refonologizacija u govoru starije dece, upućenom novorođenoj mlađoj deci (prim. 2). Najniža je učestalost primera u kojima se starija deca koriste refonologizacijom da bi se narugala mlađoj. Ovakvi primeri se ne javljaju, ili

para dece bila izrazito retka i neproduktivna, vezana za ponavljanje iskaza mlađeg deteta ili za pojedine leksičke jedinice koje su oni od njega preuzimali. Iz prikaza ova dva slučaja može se zaključiti da su oba starija deteta u trenutku rođenja mlađeg — tada na uzrastu 3;3, odnosno 2;9 — bila nedovoljno govorno razvijena da bi naporedo upotrebljavala za njih standardni i refonologizirani tip, a i nedovoljno motivisana da oponašaju odrasle, za što je dete iz prvog para imalo mogućnosti. Po tome se ona razlikuju od starijeg deteta iz trećeg para koji je na uzrastu 4;11 bilo i govorno sposobno i emotivno motivisano da, ugledajući se na odrasle, refonologizira svoje iskaze upućene mlađem detetu.

³⁵ Neka i za ovaj zaključak potvrda bude opis dva slučaja kod kojih se podudaralo nekoliko činilaca za koje se pretpostavlja da pogoduju nastajanju refonologizacije, kao što su: stabilan fonološki sistem u govoru starije dece, rano progovaranje mlađe u čijem su govoru u stanovitom periodu vremena supstitucije i redukcije fonema bile redovna pojava. Razlika među ovim parovima dece odnosila se na govorno ponašanje odraslih: u jednom slučaju refonologizacija je bila izrazito česta, dok je u drugom praktično izostajala. U govoru oba starija deteta vreme javljanja, dužina upotrebe i funkcija refonologiziranih iskaza u velikoj su meri bili istovetni.

iza konsonanta, sporadično u inicijalnom položaju a ispred vokala, a u intervokalskom položaju se ne redukuju³⁶. Redukcija slogova je, po pravilu, ograničena na reči sa visokom učestalošću i ne obuhvata sufiksalne morfeme³⁷.

Nekoliko se stvari mora imati u vidu ako se želi odrediti priroda refonologizacije i njeno mesto u komunikativnom aktu — ona je, kao prvo, provocirana stupnjem govornog i komunikativnog razvoja mlađeg deteta i nastaje kao rezultat oponašanja njegovog govora, ili iste pojave u govoru odraslih, i to u cilju govornog prilagođavanja. Osnovni princip delovanja je uprošćavanje fonološkog sistema — jednačenje njegovo sa pretpostavljenim sistemom, najpogodnijim za komunikaciju sa detetom na niskom uzrastu. Mada se jednačenje sa protosistemom nikad ne postiže, u pravilima supstituisanja i redukovanja fonema uglavnom se odražava njihova hijerarhija u nerefonologiziranom, standardnom sistemu.

³⁶ Prema podacima iz posmatranog korpusa vokalno *r* supstituiše se poluglasom (*pavo, barkove*) ili sa *i* i *u* (*bizo, cuveno*) — ovo drugo kao prenos iz govora mlađeg deteta i u rečima koje je ono upotrebljavalo. Zvučni dentalni frikativ i zvučni palatalni frikativ međusobno se zamenjuju, i to češće palatalni dentalnim (*moze, kaži*); bezvučni palatalni frikativ *š* supstituiše se bezvučnim dentalnim frikativom *s* (*mis*); palatalne afrikate supstituišu se dentalnim (*macka, cekaj, cemo, do vidzenja*); palatalno-apikalna afrikata *č* palatalno-dorsalnom *ć* (*tućeš*); bezvučni dentalni frikativ supstituiše se bezvučnom dentalnom afrikatom u položaju iza vokala i u konsonantskoj grupi (*mauc, ucne, ckupi*). Sonanti *r, l, v* supstituišu se sa *j* u položaju ispred vokala i između vokala (*jadi, ježim, jejika*). U konsonantskim grupama sa sonantom redukuje se sonant (*bada, zdavo, tote, geda, toj, kiga*), jedino se u grupi *zm* javljaju dva rešenja (*uzi, umi*). Frikativi *s* i *š* redukuju se ispred bezvučnih eksplozivnih *p* i *t* (*pava, zato*).

³⁷ Redukcija *i* u 2.1. sg. imperativa kod pojedinih glagola odlika je kolokvijalnog govora, te kao takva i neinteresantna za ovaj problem.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

1.0. Nakon razmatranja osobenosti govora starije i mlađe dece u međusobnim verbalnim interakcijama postavlja se pitanje da li dobijeni podaci potvrđuju, ili ne, da su različite verbalne interakcije starije i mlađe dece različitog uzrasta; da se i starija i mlađa deca govorno prilagođavaju jedna drugoj; da se razlikuju verbalne interakcije starije i mlađe dece od verbalnih interakcija dece sa odraslima, i od interakcija blizanačke dece; i da se, na koncu, razlikuje govor dece sa starijom odnosno mlađom braćom i sestrama od govora dece jedinčadi odgovarajućeg uzrasta — kao što je pretpostavljeno. Odmah treba istaći da odgovori na ova pitanja nisu, i da iz više razloga i ne mogu biti, podjednako potpuni, i da su pojedini od njih u većoj meri pretpostavke nego zaključci. Radi se, naime, o tome da svi podaci za stariju i mlađu decu nisu mogli biti upoređeni sa odgovarajućim podacima iz literature o verbalnim interakcijama dece sa odraslima, i sa podacima o interakcijama dece blazanaca, budući da ovi izostaju. Mada nepostojanje naporednih podataka može biti i posledica razlika u teorijsko-metodološkim opredeljenjima — što ne bi trebalo niti preceniti niti potceniti — ono upućuje i na zaključak da se neki od ovde razmatranih problema verovatno i ne pokazuju značajnim u drugim komunikacijskim kontekstima. Iz toga, dalje, proizilazi da su ti problemi karakteristični upravo za posmatrani komunikacijski kontekst.

1.1. Izvođeci iz dobijenih podataka zaključak u vezi sa prvom pretpostavkom može se istaći da se na nizu primera potvrdilo da su različite verbalne interakcije među starijom i mlađom de-

com različitog uzrasta. Mada se te razlike ne ostvaruju dosledno, niti, pak, na principu direktne ili obrnute naporednosti — i ne bi se mogle grafički predstaviti niti kao potpuno ravnomerne uzlazne ili silazne krivulje — mogu se ipak uočiti razlike u učestalosti ponavljanja, ispravljanja i objašnjavanja, kao i razlike u leksici, sadržaju pitanju, formama imperativa, sadržaju socio-komunikacijskih stereotipa, načinima oslovljavanja i samooslovljavanja u verbalnim interakcijama starije i mlađe dece na nižem uzrastu — starije do predškolskog uzrasta i mlađe dece do četvrte godine — i na višem uzrastu — starije dece na ranoškolskom, a mlađe na predškolskom uzrastu. Naporednost izmena ukupnih karakteristika verbalne interakcije i promena u govoru oba deteta viša je u slučaju niske — do tri godine — starosne razlike među decom, a niža ako je starosna razlika među decom ispod tri godine. U ovom drugom slučaju izmene ukupnih karakteristika verbalne interakcije odgovarajuće su uglavnom samo sa promenama u govoru mlađe dece.

1.2. Na nizu primera se potvrdilo da se i starija i mlađa deca govorno i komunikativno prilagođavaju jedna drugoj, da uzimaju u obzir uzrast deteta sagovornika, i stupanj njegove govorne i komunikativne razvijenosti, položaj u porodici — svoj i drugog deteta, kao i trenutni status u toku verbalne interakcije. Razlika između načina prilagođavanja starije i mlađe dece se pokazuje u tome što samo u govoru starije prilagođavanjem mogu biti zahvaćena i morfosintaksička i fonološka obeležja iskaža, a ne samo leksika, sadržaj i modalitet poruke. Na zavisnost između sadržaja i učestalosti pitanja, na primer, u govoru starije dece i stupnja govorne razvijenosti mlađe upućuju dva podatka: napredovanju mlađeg deteta odgovara povećanje učestalosti pitanja kojima se traži nova informacija, a obrnuto mu je srazmerna učestalost pitanja kojima se na svojevrsan način proverava znanje mlađeg deteta, kao i učestalost pitanja povodom ponašanja mlađeg deteta. Učestalost imperativa naloga, zahteva i zahteva u govoru starije dece je takođe u korelaciji sa stupnjem govorne i komunikativne razvijenosti mlađe dece — ovi tipovi imperativnog modaliteta izostaju, naime, iz verbalnih interakcija starije dece sa mlađom, govorno nerazvijenom, decom. Podatak da se starija trogodišnja i četvorogodišnja deca koriste hipokoristikama u verbalnim interakcijama sa novorođenom mlađom decom, ali ne i sa dvogodišnjacima — pokazuje da način na koji se ona govorno i komunikativno prilagođavaju mla-

đoj ne zavisi samo od stupnja razvijenosti mlađe dece, nego i od razlike u stupnju razvijenosti između njih i mlađe dece. Da u verbalnim interakcijama sa mlađom decom starija ne uzimaju u obzir samo uzrast i stupanj govorne razvijenosti mlađe dece, pokazuje takođe i to što upotreba refonologiziranih iskaza, *baby talk* leksema, hipokoristika i pojedinih tipova oslovljavanja i samooslovljavanja veoma mnogo zavisi od modaliteta poruke i karaktera interpersonalnog odnosa među decom u toku verbalne interakcije.

Prilagođavajući se položaju starije dece u porodici, i njihovoj čestoj premoći u toku verbalnih interakcija mlađa deca rano usvajaju forme ublaženog imperativa zahteva i retko se koriste imperativom zabrane. Rana pojava i brojnost pejorativnih jedinica u govoru mlađe dece su, takođe, jedan od vidova prilagođavanja komuniciranju sa starijom decom. Usvajanje govora uz drugo — starije — dete odražava se u govoru mlađe dece i na rano usvajanje — s obzirom na redosled usvajanja gramatičkih kategorija — lične i posesivne zamenice prvog lica. Uticaj starije dece na govor mlađe pokazuje se i u visokoj učestalosti ponavljanja uz promenu referencijalnosti agensa, i u ranom i čestom korišćenju stereotipa tužakanja.

Prilagođavanje starije i mlađe dece komunikacijskim i situacijskim uslovima upotrebe govora pokazuje se u relativno niskoj učestalosti pitanja kojima se aktualizira akcija, njen vršilac ili objekat, na primer. Visoka učestalost pogodbenih rečenica u govoru oba deteta pokazuje, takođe, kako komunikacijski uslovi i za njih tipični interpersonalni odnosi i modaliteti poruka utiču na upotrebu i usvajanje jezičkih jedinica. Komunikacijski kontekst se, isto tako, odražava i na raspored govornih uloga, namere govornika i sadržaje većine socio-komunikacijskih stereotipa.

1.3. Razlike između verbalnih interakcija starije i mlađe dece i interakcija dece sa odraslima, i blizanačke dece nužno proizilaze iz razlika u stupnju govorne i komunikativne kompetencije učesnika u verbalnoj interakciji, njihovih položaja i odnosa. U govoru starije dece, posebno one na višem uzrastu, upućenom mlađoj govorno i motorno nerazvijenoj deci uočavaju se — više ili manje izrazito — podudarnosti sa govorom odraslih upućenim mlađoj deci. Starija deca se, kao i odrasli, koriste refonologizacijom iskaza, *baby talk* leksemama, hipokoristikama, ličnim imenom namesto lične zamenice prvog lica, i dr. Razli-

ka između njih i odraslih odnosi se na to što ona u znatno većoj mjeri uzimaju u obzir karakter trenutnog interpersonalnog odnosa između njih i mlađe dece, nego što to čine odrasli. Mada se ne može govoriti o izrazitim i stalnim razlikama između govora devojčica i dečaka, ipak se uočava da je podudarnost sa govorom odraslih, upravo sa govorom majki, u govoru devojčica češće viša nego u govoru dečaka. Pretpostavlja se da ovakav odnos proizilazi iz različitih uloga koje odrasli dodeljuju devojčicama i dečacima u kontaktu sa mlađom decom na ranom uzrastu u našoj sociokulturnoj sredini.

Sličnost između govornog razvoja mlađe i blizanačke dece potvrđuje se na onim primerima koji odražavaju položaj deteta koje nije i jedino dete u porodici. To se pokazuje u podudarnosti procesa usvajanja lične zamenice prvog lica, posesivnih zamenica, načinima i učestalosti ponavljanja iskaza drugog deteta, kao i u srednjoj dužini iskaza. Razlike između mlađe i blizanačke dece se odnose na primere u kojima se akceptira status — komunikativni i govorni — deteta sagovornika. Mlađa deca za razliku od blizanaca, ne ispravljaju stariju i ne objašnjavaju njihove iskaze.

Na osnovu podudarnosti u govoru starije odnosno mlađe dece sa govorom odraslih i blizanaca ne može se izvesti i da su verbalne interakcije među njima samo unekoliko, a ne i znatnije, drugačije od verbalnih interakcija odraslih sa decom i interakcija blizanaca. Ukupan odnos starije dece prema mlađoj je drugačiji od odnosa odraslih prema deci, a takođe se razlikuje i odnos mlađe dece prema starijoj od odnosa jednog blizanca prema drugom. Činjenica da starija deca imaju manje iskustva u komuniciranju s decom na ranom uzrastu, nego odrasli, i da slabije nego oni poznaju govorne i komunikativne uzuse sociokulturne sredine — utiče na to da je njihov govor upućen mlađoj deci u većoj mjeri usaglašen sa govorom mlađe dece, nego što je to slučaj sa govorom odraslih. Vrlo izraziti primeri za ovo su tipovi i funkcije oslovljavanja, samooslovljavanja i refonologizacije iskaza u govoru starije dece i odraslih. S druge, pak, strane, verbalne interakcije među starijom i mlađom decom nisu u svemu podudarne ni sa verbalnim interakcijama blizanaca, čak ni ako je starosna razlika među decom niska, budući da i niska starosna razlika implicira u stanovitom vremenskom periodu razlike u stupnju govorne i komunikativne razvijenosti, i da obezbeđuje starijoj deci

češću premoć u odnosu na mlađu, nego jednom blizancu u odnosu na drugog.

1.4. Vrlo je važno istaći da se poslednji zaključak o razlikama u govoru dece sa starijom odnosno mlađom braćom i sestrama i dece jedinčadi odgovarajućeg uzrasta ne svodi na procenjivanje ovladanosti jezičkim pravilima, i da iz njega ne treba izvoditi dalje zaključke o višem ili nižem stupnju razvijenosti dece sa sestrama i braćom u odnosu na jedinčad. Razlike između govora dece koja odrastaju uz drugo dete u porodici i jedinčadi odnose se na različite mogućnosti upotrebe govora. One proizilaze iz različitih situacijskih konteksta sticanja i upotrebe govora, kao i iz različitih interpersonalnih odnosa koji se uspostavljaju među učesnicima u verbalnoj interakciji. Sve to utiče na to da starija i mlađa deca razvijaju i primenjuju često drugačije govorne strategije od dece jedinčadi i da se znatno češće ili ranije koriste nekim govornim i komunikativnim formama.

Pošto se na nizu primera pokazuje direktna korelacija između govora starije i mlađe dece u porodici — vrlo je izrazit primer oslovljavanja i samooslovljavanja — može se pretpostaviti da se međusobno razlikuju i verbalne interakcije starije i mlađe dece iz jedne porodice — sestara i braće — od verbalnih interakcija dece različitog uzrasta iz različitih porodica, i pored toga što se uočavaju izvesne sličnosti između govora starije dece sa mlađom braćom i sestrama i govora dece jedinčadi sa mlađom decom van porodice.

2.0. Najznačajnijim činiocima osobenosti govora starije i mlađe dece su se pokazali uzrast dece, odnosno stupanj govorne i komunikativne razvijenosti, emotivna bliskost među decom i karakter interpersonalnog odnosa u toku verbalne interakcije, situacijski kontekst, kao i govorno okruženje. S obzirom na to da neki od ovih činilaca indiciraju opšte karakteristike u procesu usvajanja govora, odnosno da drugi ukazuju na specifičnosti vezane za govornu zajednicu i sociokulturnu sredinu, dobijeni podaci o upotrebi govora u verbalnim interakcijama dece koja su usvajala srpskohrvatski jezik mogu poslužiti u jednom komparativnom sociolingvističkom razmatranju ovog komunikacijskog tipa, što je i bio jedan od ciljeva istraživanja.

Summary

SPEECH WITH SIBLINGS*

The book examines the particularities of verbal interaction between siblings from a psycho-linguistic and socio-linguistic point of view. The basis for the analysis is made up of a longitudinal study of the spontaneous verbal interactions of 18 children from 8 families. The elder children range from 1;2 to 8;5 years of age and the younger children from 0;1 to 4;11 years.¹

The aim of the research was to note, describe and examine the speech particularities of elder and younger children — siblings in their mutual verbal interactions and, furthermore, to establish whether verbal interactions in the context of communications are specific — both in what way and why — that is in what way they differ from or are similar to verbal interactions between children and adults or between twins.²

* *Prevela Linda Krstajić*

1. In the course of the research the children were of the following ages: I (pair) OCh (f) 3;11 — 6;0, YCh (f) 1;2 — 3;3; II OCh (m) 5;1 — 6;2, YCh (f) 1;10 — 2;11; III OCh (f) 5;9 — 6;11, YCh (f) 1;6 — 2;8; IV OCh (m) 2;7 — 3;10, YCh (m) 0;8 — 1;11; V OCh (f) 5;0 — 6;0, YCh (f) 0;1 — 1;1; VI OCh (f) 1;2 — 2;1, YCh (m) 0;1 — 1;0; VII th OCh (f) 3;11 — 5;1, MCh (f) 2;7 — 3;9, th YCh (m) 0;11 — 2;1; VIII th OCh (f) 7;5 — 8;5, MCh (f) 6;4 — 7;4, th YCh (f) 4;5 — 5;5.

The first pair of children were observed at least two to three times a week, while the others were observed twice a month for two hours each. The children's statements, and also those of their adult collocutors—parents, relatives and the experimentors, were registered and taped. After the visits the material collected was organised and typed, thereby forming diaries of statements (a total of 1760 type-written pages). The diaries also contain all relevant data on the overall development of the children, and on the characteristics of the interpersonal relations amongst them. All the children observed are from families of educated people in which full attention is devoted to the children. The children learnt standard serbo-croatian of the ekavian speech type.

2. The data for twins are taken according to data put forward in the monography of S. Savić "Kako blizanci uče da govore" (English language version (1980) *How Twins Learn to Talk, A Study of the Speech Development of Twins from 1 to 3*, London, New York: Academic Press.

The assumptions to be verified in the research determined the formulation of the research aims and the selection of children of a specific age group; the assumptions are as follows: 1). There are differences in the verbal interactions of elder and younger children of differing ages, and the changes in the typical characteristics of the verbal interactions are in accordance with the changes in the speech of the elder and younger child; 2). Each child, both elder and younger, adapts itself to the other verbally and communicationaly, the degree of adaptation being unequal in the different age groups; 3). The verbal interactions between the elder and the younger child differ from the verbal interactions between children and adults or those between twins, although the degree of similarity is not equal in the case of both children; 4). In the individual development phases — up to early school age — there is a difference, sometimes greater sometimes lesser — in the speech of children who have an elder or younger sibling from that of only children of the same age. A number of studies on the verbal interactions of children with adults, and especially the results of the research work carried out by M. Schatz and R. Gelman (1973, 1977) and by J. Sachs and K. Devin (1976) represented the incentive for the establishment of the hypothesis, for the aim of the research and for the observations themselves.

On account of the purpose of this part of the book, there will be a concise presentation of the results achieved and the conclusions drawn. The general conclusions on the characteristics of the speech of the elder and the younger sibling in mutual verbal interactions will also be given. There will first of all be the results of the individual analyses in the same order as set down in the book in order to offer a clear summary.

Repetition. Although the influence of the communication context on repetition can be seen in the differences between the speech of only children and that of siblings, the very process itself cannot be considered as typical exclusively for this communications context, as children use it — with various functions and differing frequency — in verbal interactions with adults and children of the same age too. The repetition of the statement of the other child is more frequent in the case of the younger sibling. In the first development phases the differences are the most marked on account of the frequency of repetition in the speech of the younger sibling, and they are similar to differences amongst the firstborn children of the same age. At this age there is little difference in the functions of the repetition of the statement of the collocutor, both elder sibling and adult. In the next development phases — mainly from the age of around the second year to the second half of the third year — the frequency of the repetition of the elder sibling's statement increases and, as a rule, the overall frequency of the repetition of the collocutor's statement is then considerably higher in the case of the younger sibling than in the case of the firstborn child. It is important to note that in this period there is a high frequency of the repetition of the elder sibling in the speech of the younger child, who did not use this process frequently in the previous development phases. The elder

child, however, is more inclined to repeat his own statements rather than the statements of the younger sibling. The repetition of the statement of the younger sibling, maintaining at the same time the grammatical, primarily morphological characteristics of the younger child instead of translating it into his own speech norm — which is more frequent — does not consistently reflect either the various functions of the repeated statement nor does it depend on the overall degree of verbal or communication adaptation of the elder sibling towards the younger.

The high frequency in the speech of both children, and the relatively early occurrence in the speech of the younger sibling, repetition with change in the referential nature of the agent — speaker instead of collocutor and vice versa — permit the conclusion that this type of repetition is characteristic for this communication context.

As concerns the repetition of their own statement, it has been noted in the speech of the younger sibling, especially at a younger age, the frequency, functions and form of repetition of their own statement depend far less on the collocutor in the verbal interaction — children repeat equally frequently statements addressed to older sisters and brothers and adults — than is the case with the repetition of the collocutor's statement — they repeat the statements of the elder sibling considerably more frequently than those of adults. The frequency and functions of the repetition of their own statements in the speech of the elder sibling are in correlation to the degree of the verbal and communications level of development of the younger sibling. In the verbal interactions with younger children of a lower age group, the older children more frequently repeat their statements in order to gain the attention of the younger child and explain something to him. In the verbal interactions with younger children of a higher age group, the older children repeat their statements in order to convince them and to let them know that they do not wish to change their intentions according to the demands of the younger sibling.

Correction. In the verbal interactions between elder and younger siblings, only the elder correct the younger, which is extremely important bearing in mind that this type of communication considerably differs in this way from that between twins. There is also a difference in frequency — elder siblings correct younger siblings considerably less frequently than twins correct one another. The elder sibling corrects the younger most frequently in order to "show off" in front of adults in the majority of cases and it is rarer for him to do so in order to refuse to do something for the younger sibling or to force or "blackmail" them in some way.

From the fact that younger children do not correct their elder siblings — whereby they differ essentially from elder children or twins of the corresponding age group — it can be concluded that the relationship of younger siblings towards the speech which surrounds them and their possibilities to correct their collocutor are very similar to the relationship of only children and their possibilities to correct adults.

Bearing in mind that in the complex problem of the verbal interaction between elder and younger siblings the correction of the child's own statement would only be interesting if it were carried out with the aim of improving communications and not that which arises from the lack of knowledge of rules of language, these latter examples have not been examined. The fact that self-correction is extremely unfrequent in the speech of both younger and older siblings seems at first glance incompatible with the frequent occurrence of verbal adaptation of elder children towards younger and with the efforts of the younger children to participate in the verbal interactions with elder children. Although one of the most important characteristics of the adaptation of the elder sibling to the younger is the "clarification" of the message, this still does not mean that this occurs only when understanding is threatened, nor does it mean that statements with such characteristics are necessarily preceded by statements with characteristics standard for the elder child. On the other hand, however, on account of the volume of change in the repeated statement, which most frequently also cause a change in the modality of the message, many examples from the speech of the elder child cannot be considered as corrected. The low frequency of self-correction in the speech of the younger sibling is also due to the fact that elder siblings exceptionally rarely insist on the form of statement from the younger sibling and do not require them to correct their statements as adults do, sometimes even very frequently.

Explanation. In the verbal interactions between the elder and younger siblings and adults, it is frequently the case that only the elder siblings explain the statements of the younger siblings to adults which, according to type — and to a considerable extent even according to function — corresponds to the situation in the verbal interactions between twins. An important difference is that of the age at which this process is used by twins or elder children: twins in the second half of the second year and elder siblings only at the end of the fourth year. This can be explained by the fact that elder siblings can at a lower age establish relatively well the correct nature of the statement, which prevents them from responding to adults when they speak to the younger sibling and, on the other hand, they frequently take no note of the statements of the younger sibling. Elder siblings at a later age find more pleasure in the world of the younger sibling, endeavour to fathom out what they want, remember what they said and, what is extremely important, link the success of communications with the comprehension of speech and therefore endeavour to explain, to "translate" the statements of the younger sibling to adults, especially those outside the family.

Question. The examination of the use of questions in the verbal interactions between elder and younger siblings has demonstrated that the difference between the questions addressed to the other child and to an adult are constant and that the function, content and frequency of the questions depend on the verbal and communication development of the child collocutor, the situational context and the character of the interpersonal relation between the children in the

course of the verbal interaction. It was also noted that the frequency of questions in the speech of the younger and elder siblings is in the main unequal: up until the third year of the younger child it is the elder sibling who poses the greater number of questions, whereas in the next period the number of questions posed by the younger sibling increases suddenly. The equalisation of the frequency and types of questions coincides with the approximate equalisation of the degrees of development of speech and communications in the younger and elder siblings.

The relatively low frequency of questions defining action, its performer or object, which stems from the situational context is a typical characteristic of the use of questions in the verbal interactions between elder and younger siblings. Participation in joint, most frequently known activity, organised in a known environment and in connection with well-known objects permits the children to arrive at certain data themselves, which has a direct effect on the number of verbal replies to such questions being proportionally low.

The interdependence between the content and the frequency of questions in the speech of elder siblings and the degree of verbal and cognitive development of younger siblings leads to two conclusions: the progress of the younger sibling corresponds to the increase in the frequency of the questions seeking new information and in converse proportion is the frequency of questions testing the knowledge of the younger sibling and the frequency of questions on the occasion of change in conduct of the younger sibling or in the aim of the establishment of contact with him.

In line with the overall relationship of the younger sibling with the elder, and vice versa, is the fact that younger siblings use considerably more frequently than elder siblings and generally earlier than only children, a specific type of question, seeking that the elder sibling confirms what they have said or that they support them in something.

Imperative. Study has shown that there are a large number of imperative modality types in the speech of children — *command, demand, request, prohibition, turning attention, stimulation, warning, reproach* — and that children use a relatively large number of forms — *personal verb form (imperative), interrogative sentence structure, declarative sentence with verbs to want and to request, impersonal sentences, potential, vocabulary-grammatical units — come on and don't, negation no-no*, which is accompanied by varied intonation qualities. It was concluded on the basis of these data that the frequency of the imperative, the variety of meaning types and forms are favourably affected by communication with the other child, which can be explained by the variety of the character of interpersonal relations amongst the children and the frequent changes in the status of the participants in the verbal interaction. By comparing the conditions provided for the use of the imperative for children through verbal interaction with adults and with the other child, it can be concluded that the former case is more favourable for the

use of the rules of the verbal environment, while the latter case is favourable for the utilisation of functional values of adopted units.

The dependence of the use of the imperative on the age and position of the child has also been demonstrated in the speech of the elder and the younger sibling. In the speech of the elder sibling this was seen in the correlation between the frequency of the imperatives of command, demand and prohibition and the degree of development of the younger sibling; in the speech of the younger sibling this is seen in the early occurrence of the interrogative sentence structure as a form of mild imperative of demand, in the low frequency of the imperative of prohibition and, especially, of the imperative of warning and reproach. These meanings of imperative more frequently occur in the speech of the younger sibling about the sixth year, while in the speech of the elder sibling it occurs at the age of four.

Statement: mean length and syntactical organisation. Observations were carried out to establish whether the degree of the verbal adaption of the elder sibling to the younger can be defined according to the mean length and syntactical organisation of the statement of the elder child; and to determine whether it is possible on the basis of them mean length of the statement to assess the tempo of the development of the younger sibling. The data received lead to the conclusion that the content and modality of the message, the situation context and character of the inter-personal relationship in the course of the verbal interaction have a considerably greater effect on the mean length of the statement in the speech of the elder sibling than that age group of the younger sibling after it starts to talk. It has, for example, been noted that a short length of statement is characteristic for the imperative of demand and command, that the repetition of the prohibition is frequently accompanied by an increase in the length of the statement and that in the context of the role game the length of the statement of the elder sibling is for the greater part considerably longer than the length of the statement addressed to the younger sibling in the joint activity.

In the case of the mean length of the statement in the speech of the younger sibling, it must be noted that considerable individual differences have been marked between children at a lower age — which is characteristic for firstborn children too — and that the total mean length of the statement in the speech of the observed younger siblings and twins was less than the mean length of the statement of firstborn children of the corresponding age. Although this second fact should not be underestimated, it has been concluded that the mean length of a statement cannot be considered as the only important indicator of the tempo of speech development. It has been noted in a number of examples that the fundamental determinants of the mean length of the statement in the speech of the younger sibling too—are the content and modality of the message and the character of the interpersonal relationship between them and the collocutor in the course of the verbal interaction.

The examination of the syntactical organisation of the statement in the verbal interactions between elder and younger siblings en-

compassed only *relative, conditional and causal clauses* both on account of the fact that it could be supposed on the basis of the knowledge of the syntactical structure of Serbocroatian that the use of supplementary clauses does not affect the verbal status of the collocutor and because the relations between the time, place and method clauses and their non-clause equivalents are such in verbal interactions with this context as occur amongst children, those of non-clause formation have marked priority.

Observation has shown that the frequency of relative clauses both in the speech of elder and younger siblings is extremely low, which is explained by the fact lack of comprehension caused by insufficient information of the non-clause qualifiers is extremely rare and that the choice of qualifier — relative clause, pronoun, adjective and case are only slightly affected by the modality of the message, and the character of the interpersonal relations has no effect whatsoever. That is to say that the use of the clausal qualifier or the non-clausal forms is directly dictated by the familiarity of the subject on which the collocutor is being informed. Life in a community, participation in joint activities, with most frequently the limitation of the verbal interaction to *here* and *now* — make it possible for children to know equally well the objects and people about which the other child is talking, that is like the child to whom they are talking.

It has been noted on the occasion of the use of causal clauses that their frequency in the speech of the elder sibling addressed to the younger is markedly low, and that younger children start to use causal clauses in verbal interactions with adults earlier than with older children. It has also been noted that children extremely rarely explain their intentions or demands to one another by means of causal clauses — although they do so in their interaction with adults — and that instead they use independent, categorical statements.

The high frequency of conditional clauses in the speech of both children and the relatively early appearance in the speech of the younger sibling shows extremely well how communications conditions, the character of inter-personal relations between the participants and the modality of the message influence the use and the adoption of language units. The situations in which the children encounter the relationship "if-then" always influence them directly, as the achievement of their intentions is made conditional by the conduct of the collocutor, that is the achievement of the intentions of the collocutor on their conduct.

Vocabulary. The research included the use of contextually characterised vocabulary — "baby talk", hypocoristics, diminutives and pejoratives — whereby account was taken of the age of the child, the situational context and the character of the inter-personal relationship between the children in the course of the verbal interaction.

A detailed examination of vocabulary in the speech of younger siblings shows that they use "baby talk" in approximately the same way as only children. In their "baby talk" the most numerous examples are of units of environmental "baby talk", including onomatopoeia in onomatopoeic and noun function. The frequency of "baby

talk" and length of its used by younger siblings depend to the same extent as in the case of only children, on the speech environment, in which the older children are also included in this case. If the older children use "baby talk" only sporadically, with the aim of the speech adaptation to the younger and at the same time use, more frequently, standard forms in verbal interactions with them — in this case the younger children, mainly between two and two and a half, abandon the use of "baby talk", replacing it with standard forms of the verbal environment.

In the speech of older children whose replacement of "baby talk" with standard forms took place before the birth or before the younger children started to talk — the use of "baby talk" forms in verbal interactions with younger children is one of the forms of speech and communications adaption to the younger children. The older children most frequently use the units of environment "baby talk", followed according to frequency by units of individual "baby talk" of the younger child, then the family forms and finally those forms which they themselves used at an early age and the parents introduced once again after the birth of the younger child. They use "baby talk" with the intention of making their statements more comprehensible to the younger child and considerably more rarely to make fun of the younger child.

As concerns the use of the diminutive, it must be noted that elder children frequently use the diminutive while the difference between them and the younger children is more marked. They use the diminutive to demonstrate a tender and protective relationship towards the younger child and also frequently to persuade them to do something.

Only older children address the younger by means of hypocoristic forms, most frequently by means of those which adults also use in their communication with children. On account of the fact that they are also used by elder siblings at a relatively low age and that the hypocoristics are lost parallel to the progress of the younger child — it can be concluded that the use of the hypocoristic is to a marked degree dependent on the overall characteristics of the interpersonal relationship between the children. The older children use the hypocoristic when they know, feel that they are more experienced and more capable than the younger child, if they wish to help or protect them. The loss of the hypocoristic at a later age of the younger sibling does not imply that the relationship between the children is bad but only shows that the older child considers the younger his equal and himself, in a certain way, on an equal footing with the younger child.

As compared with the hypocoristic, the pejorative is used by both elder and younger siblings: the younger siblings adopt them relatively early, in the majority of cases considerably earlier than only children. Not only the differences in the register of pejorative units — the registers of younger children are for the greater part more numerous than those of only children of the same age — but also the differences in the form of use lead to the conclusion that

this phenomenon in the speech of younger, and older, children, is directly linked to the possibility of communication with the other child.

Addressing and "self-addressing". In the mutual verbal interactions between elder and younger siblings they use the *personal pronoun in the second person singular, the verb form of the second personal singular, proper name, nickname and pejorative units* in the function of units for addressing. Only older children use *hypocoristic units* and the *proper name of the younger sibling with predicate in the third person singular*. In the scope of the same situation contexts the children use various units depending on whether according to modality the message is a *request, desire, proposal, demand, prohibition, persuasion, blackmail, promise, condition* etc.

The use of the proper name and surname in the vocative function is markedly high in the speech of both children. The contextual distribution reflects the frequency of the use of both forms, in the speech of children as early as two years of age. The influence of the speech of the younger child on the speech of the elder is seen in fact that the elder child most frequently uses the proper name of the younger sibling or the nickname used by adults, while this is in the pre-verbal phase and then in those forms which younger children use for "self-addressing".

Elder children use hypocoristic units, especially the proper name of the younger sibling, with the predicate in the third person only in situations where there is a marked positive and tender interpersonal relationship towards the younger sibling. The use of this second form is encouraged on the one hand by the speech of adults and, on other hand, by the speech of the younger sibling. Unlike adults, the elder siblings do not use the first person plural instead of the second person singular. This form, which is adapted to the younger child, disappears from the speech of the elder sibling at the very commencement of the inclusion of the younger sibling in joint activity.

An examination of the units of use in "self-addressing" was carried out in order to establish whether the process of the adoption of the units in the speech of the younger sibling corresponds to the process of adoption in the case of only children or firstborn children or twins and in order to further define whether elder siblings in verbal interactions with younger siblings use the same units as in the interaction with adults or children of the same age group. On the basis of the data received it could be concluded that younger siblings and twins adopt units for "self-addressing" in the same way — the adoption process is short, while the personal pronoun third person is consistently absent from the inventory of units used. The differences between the speech of younger siblings and twins on the one hand and younger children and firstborn on the other hand arise from and reflect the conditions in which the children adopt and use speech. Although the problem of identification does not occur as drastically in the case of younger siblings as it does in the case of twins, and they are extremely frequently forced to fight for something — primarily the attention and love of the parents, and it

is therefore natural that they adopt quickly and simply the units with the help of which they are set apart from the elder sibling.

The adapted types of "self-addressing" in the speech of elder children — the *proper name, kinship forms, verbal form of third person, plural instead of singular form first person* — do not occur in the case of children under the age of three. The time of occurrence, the frequency of use and the choice of unit depend on whether the inventory is altered according to the example of the speech of the younger sibling or that of adult speech. In the former case adapted types occur shortly after the same units in the speech of the younger sibling and disappear for the greater part parallel to the loss of these units from the speech of the younger sibling. If the adapted types of "self-addressing" are carried out according to adult example, then for the greater part they precede the speech of the younger child and are lost considerably earlier than the final stabilisation of this system in the speech of the younger child. Such conduct on the part of the elder sibling is characteristic for pairs with a large — five years and more — difference in age.

Belonging: my, your, our. The dependence of the use of the unit for marking ownership on the communication context of the adoption and use of speech is shown in the early occurrence of these units in the speech of the younger sibling — early given the achieved level of verbal development — and in the high frequency of these units in the speech of both children. As in the case of the adoption of the personal pronoun first person, here too the speech of younger children and twins is alike.

Socio-communication stereotypes. This term marks messages of approximately similar modality and form which members of a verbal community, socio-cultural stratum or group use in verbal interactions achieved in the same communication and situational contexts, with the same context and the same objective. Only those types of socio-communications stereotypes have been examined through which it is desired to influence and bring about a change in the conduct of the collocutor. There are six types according to type of modality: *frightening, threat, blackmail, categorical statements, deceit and comparison with other child.*

In the scope of the stereotype of frightening there are three sub-groups according to content: influence on the conduct of the child collocutor by causing fear from a real danger — *illness and going to hospital; animals and of figures of fear — mythological and non-mythological.* The dependence of the use of these stereotypes on the age of the child collocutor can be seen in the fact that the elder sibling does not use them in verbal interactions with younger, verbally undeveloped children; also in the fact that they are used far more frequently by older children than younger. A detailed analysis of the register in the speech of children, and a comparison with the environment register has shown that the stereotypes in the speech of children correspond to those in the narrow social group, and that the differences between the register of the children and that

of the narrow group are a reflection of personal experience and the childrens' affinities.

The dependence of the use of the stereotype of *threat* and *blackmail* on the age and position of the child in the family shows itself in the fact that the frequency in the speech of the elder sibling increases parallel to the development of the younger child, that is to say that in the speech of younger children stereotypes are rare which speak of physical punishment and the stereotypes of blackmail are considerably more frequent in the speech of elder than in that of younger children. Frequent in the speech of both children, and occurring extremely early in the speech of younger children are stereotypes based on the authority of parents and other adults.

In the verbal interactions of younger and elder siblings the stereotype of blackmail refers most frequently to something which at the given time is important for the child. It has also been noted that the form of withholding love occurs extremely early, especially in the speech of elder siblings, and that the child speaker assesses this type of blackmail most frequently as grave, and it is therefore expected that the collocutor will apply with his demand, but not the child collocutor.

Categorical statements in the function of the explanation of demands or replies to questions present most frequently that content which has a direct affect on the relationship between the children. Categorical statements based on authority founded on age, years and experience occur considerably more frequently, which is natural in the speech of the elder sibling than in that of the younger. Younger siblings use these stereotypes for the greater part when they cite those same reasons on which the elder siblings build their authority, in order to persuade them to do something. Although in the speech of the children observed there lacked the stereotypes of categorical statements in which the relationship between the child speaker and the child collocutor is established on the basis of sex, national or religious adherence, it is supposed, especially in connection with the forms which depart from the sex of the child that they are used at a relatively early age by children from different families and social and cultural groups.

The stereotype of *deceit* occurs only in the speech of the elder sibling in verbal interactions with younger children of a lower age. These forms are used in order to satisfy or comfort the younger child, without any personal gain thereby.

The stereotype of *comparison with another child* occurs considerably more frequently in the verbal interactions with adults than in interactions with the other child. Elder siblings start to use the stereotype of comparison with the younger child most frequently from the time of the active inclusion of the younger child in joint activities. It is considerably rarer that they use this stereotype in the period of the pre-verbal development of the younger sibling, then comparing for the greater part the love and attention which the parents devote to them and the younger sibling. Younger children start to use this stereotype extremely early, thus endeavouring to

gain all the rights which the elder siblings have, or which they ascribe to them.

Collecting the data on the use of the stereotype in the verbal interactions between elder and younger siblings, it was concluded that the use of socio-communications stereotypes depends to an exceptionally marked extent on the context and that on the basis of the character of the use of the stereotype an assessment can be made of the influence of the communications context for the acquisition and use of speech. It was also concluded that according to how children in certain situations use the messages of specific modalities and to how they use for the greater part the same forms as occur in the narrow socio-cultural group — there can be an assessment of the degree of the integration of the child in the wider group or environment.

Rephonologisation in the speech of the elder sibling. The occurrence of the re-structuring of the phonological system in the speech of the elder sibling addressed to the younger can come about in the process of the imitation of the younger child, and in the process of the imitation of adults. It is inconsistent in both cases — it does not always occur — and incomplete — it does not encompass the complete phonological system. Its basic function is the simplification, clarification of the message, but also the establishment of good contact with the younger child, and the demonstration of tender feelings towards him. It is exceptionally rare that the rephonologisation of the statement is used to make fun of the younger child, and then only if the younger child is capable — from both a verbal and motor point of view — of participating actively in the joint activity. The rephonologisation in the speech of the elder sibling for the greater part occurs before the final stabilisation of the phonological system in the speech of the younger child. Although our data did not confirm it, it is supposed that in the case of a small age difference between the children there is no rephonologisation in the aim of the adaptation to the younger sibling but there is a prolongation of the development phases under the influence of the speech of the younger child.

After a detailed analysis of the speech of the elder and younger siblings in mutual verbal interactions, replies could be formulated to the questions posed at the beginning of the research. Drawing the general conclusions on the most important data noted, it can be stated that it has been proven in a number of examples that the characteristics of the verbal interactions between elder and younger siblings vary at the different age groups. Although these differences are not always consistent nor even in the principle of direct or converse parallelism and could not be graphically represented either as completely equal ascending or descending curves, it can nonetheless be noted that in the verbal interactions between elder and younger siblings at a lower age group the number of repetitions of the statements of the collocutor or their own statements and the explanation of the statement of the collocutor is considerably higher than in the case of children of a higher age group. The differences in vocabulary, question content, models of addressing and self-addressing, types of

stereotype etc. are also extremely marked. The parallelism of changes in the overall characteristics of the verbal interaction and changes in the speech of both children is higher in the case of lesser age difference between the children — up to three years — and lower in the case of greater age difference — more than three years. In this latter case the changes in the overall characteristics of the verbal interaction correspond in the main only to changes in the speech of the younger child.

Although the term verbal adaptation extremely frequently comprises the adaptation of the speaker with the higher degree of verbal and communicative competence to the collocutor at a lower level, which generally results in simplification, it is here presupposed, and confirmed with a number of examples, that speakers at a lower degree of verbal development adapt themselves to their collocutors at a higher degree. Verbal adaptation boils down, therefore, to the honouring of all factors of verbal interaction, and not only the verbal status of the collocutor. It is a fact that elder siblings take into account the age of the younger siblings, the level of their speech and motor development, the character of the inter-personal relation in the course of the interaction, the position of the children in the family — his own position and than of the younger sibling — the context of the message and the situational context — confirm that they adapt — verbally and communicationally — to the younger sibling as a collocutor. The dependence of the form of the message of the younger sibling on the above mentioned factors also lead to the conclusion that they too adapt to the elder sibling as a collocutor verbally and communicationally. Unlike the elder siblings, they accept to a considerable extent the verbal status of the elder sibling, which does not mean that the statements addressed to the elder sibling and adults are completely equal. The identical nature of the statements addressed to adults and elder siblings refers to the morphological and syntactical characteristics — whereby in the case of elder siblings there can even be extremely marked differences depending on whether they speak to adults or the younger sibling — but not on the content and modality of the message. This can especially be seen in the use of the question, the imperative and the stereotype.

The differences between the verbal interactions between elder and younger siblings, between adults and children and between twins stem necessarily from the differences in the degree of verbal and communicative competence of the participants in the verbal interaction, their positions and relations. In the speech of elder siblings, especially those of a higher age group, addressed to younger siblings — less developed from a verbal and motor point of view — a more or less marked similarity with the speech of adults addressed to the younger sibling can be seen. The difference between them and the adults can be seen first and foremost in that they take account to a considerably greater extent the character of the momentary inter-personal relations between them and the younger sibling than do adults. Although it cannot be said that there are any marked or constant differences between the speech of boys and girls, it can

nonetheless be noted that girls' speech bears a similarity to that of adults, the mother, frequently to a greater extent than in the speech of boys. It is supposed that this relation stems from the differing roles which adults give to girls and boys in contact with younger children of a low age.

The similarity between the verbal development of younger siblings and twins is confirmed with those examples which reflect the position of the child in the course of the verbal interaction and to a great extent in the family too. This can also be seen in the similarity of the process of the adoption of the personal pronoun first person, the possessive pronoun, the forms and frequencies of the repetition of the speech of the collocutor, the mean length of the statement. The differences between younger siblings and twins can be seen in the examples in which there is an acceptance of the status, verbal and communicative — of the collocutor. Unlike twins, younger siblings do not correct elder siblings, they do not explain their statement, they use stereotypes of frightening, threats of physical punishment or categorical statements founded on the authority of the collocutor considerably more rarely than elder siblings.

It is extremely important to note that the final conclusion on the differences in the speech of the elder or younger siblings with their elder or younger counterparts and of only children of the corresponding age does not boil to an assessment of the extent to which linguistic rules have been mastered, the further conclusion on the higher or level degree of development of children with siblings than that of only children or on the quicker or slower tempo of development should not be drawn. The differences between the speech of children who grow up with another child in the family and only children lie in the differing possibilities for the use of speech. These differences stem from the varying situational contexts of the acquisition and use of speech, the varying characters of interpersonal relationships amongst the participants in the verbal interaction. All this influences children who grow up in pairs developing and implementing frequently considerably different verbal strategies from only children. Although certain similarities can be noted between the speech of the elder sibling with the younger and the speech of only children with younger children outside the family, a number of examples show a direct correlation between the speech of elder and younger children in the family — the example of addressing and "self-addressing" is marked — which necessarily is lacking from the verbal interactions between elder and younger children from different families.

LITERATURA

- ARNOLD, M. (1979), Early child-child communication. *Theory into Practice*, XVIII, 4, 213—220.
- BENVENIST, E. (1975), Priroda zamenica. U: *Problemi opšte lingvistike*. Beograd: Nolit, 192—198.
- BERKO-GLEASON, J. (1973), Code Switching in Children's Language. U: T. E. Moore, ed., *Cognitive Development and the Acquisition of Language*, 160—169.
- (1975), Fathers and other strangers: Men's speech to young Children. U: P. D. Dato, ed., *Developmental Psycholinguistics: Theory and Applications*. Washington: University Press, 289—297.
- (1981), Govorenje deci: neka zapažanja o fidbeku. U: N. Ignjatović—Savić, ed., *Razvoj govora kod deteta*, 147—155.
- BERKO-GLEASON, J.—S. Weintraub (1976), The acquisition of routines in child language. *Language in Society*, 5, 2, 129—137.
- BERNSTAJN, B. (1979), *Jezik i društvene klase*. Beograd: BIGZ.
- BLOOM, L. M. (1970), *Language Development: form and function in emerging grammars*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- BLOOM, L. M.—L. Hood—P. Lightbown (1974), Imitation in language development: if, when, and why. *Cognitive Psychology*, 6, 380—420.
- BLOUNT, B. G. (1977), Ethnography and Caretaker — child Interaction. U: C. E. Snow—C. A. Ferguson, ed., *Talking to Children*, 297—309.
- BRENNEIS, D.—L. Lein (1977), "You Fruithead": A Sociolinguistic Approach to Children's Dispute Settlement. U: S. Ervin-Tripp—C. Mitchell-Kernan, ed., *Child Discourse*, 49—67.
- BROWN, R. (1973), *A first language: the early stages*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- BULLOWA, M. (1976), From non-verbal communication to language. *Linguistics*, 172, 5—15.

- CAMAIONI, L. (1979), Child-Adult and Child-Child Conversations: an interactional approach. U: E. Ochs—B. B. Schieffelin, ed., *Developmental Pragmatics*. New York: Academic Press, 325—339.
- CLARK, E. V. (1973), What's in a Word? On the child's acquisition of semantics in his first language. U: T. E. Moore, ed., *Cognitive Development and the Acquisition of Language*, 65—110.
- (1978), Strategies for communicating. *Child Development*, 49, 953—959.
- COOK-GUPMPERZ, J. (1979), Communicating with Young Children in the Home. *Theory into Practice*, XVIII, 4, 207—213.
- CORSARO, W. (1977), The clarification request as a feature of adult interactive styles with young children. *Language in Society*, 6, 2, 183—209.
- CROSS, T. G. (1975), Some relationships between motherese and linguistic level in accelerated Children. *Papers of Reports in Child Language Development*, Stanford, 117—136.
- DAVIS-WILLS, D. (1977), Participant deixis in English and baby talk. U: C. E. Snow—C. A. Ferguson, ed., *Talking to Children*, 271—297.
- DAVIS-WILLS, D. (1977), Participant deixis in English and baby talk. U: C. E. Snow—C. A. Ferguson, ed., *Talking to Children*, 271—297.
- de VILLIERS, J. G.—P. A. de Villiers (1978), *Language Acquisition*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- EL'KONIN, D. B. (1978), *Psihologija igry*. Moskva: Pedagogika.
- ERVIN-TRIPP, S. (1971), An overview of theories of grammar development. U: D. I. Slobin, ed., *The ontogenesis of grammar*, 189—212.
- (1973), Some Strategies for the first Two Years. U: T. E. Moore, ed., *Cognitive Development and the Acquisition of Language*, 261—287.
- (1977), Wait for me, rollerskate! U: S. Ervin-Tripp — C. Mitchell-Kernan, ed., *Child Discourse*, 165—189.
- ERVIN-TRIPP, S.—C. Mitchell-Kernan, ed., (1977), *Child Discourse*. New York: Academic Press.
- FARWELL, C. B. (1973), The language spoken to children. *Papers and reports on child language development*, 5—6, 31—65.
- FERGUSON, C. A. (1964), Baby talk in six languages. *American Anthropologist*, 66, 6, 113—114.
- (1976), The structure and use of politeness formulas. *Language in Society*, 5, 2, 137—153.
- (1977), Baby talk as a simplified register. U: C. E. Snow—C. A. Ferguson, ed., *Talking to Children*, 219—237.
- (1978), Talking to Children: A Search for Universals. *Universals of human language*, Stanford University Press, 205—224.
- FLETCHER, D.—M. Garman, ed., (1979), *Language Acquisition, Studies in first language development*. Cambridge, London: Cambridge University Press.
- FOLGER, J. P.—R. S. Champan (1978), A pragmatic analysis of spontaneous imitations. *Journal of Child Language*, 5, 1, 25—39.

- GAHAGEN, DŽ. (1978), *Interpersonalno i grupno ponašanje*. Beograd: Nolit.
- GARNIKA, O. K. (1973), The Development of Phonemic Speech Perception. U: T. E. Moore, ed., *Cognitive Development and the Acquisition of Language*, 215—223.
- (1977), Some prosodic and paralinguistic feature of speech to young children. U: C. E. Snow—C. A. Ferguson, ed., *Talking to Children*, 63—89.
- GARVEY, C. (1974), Some properties of social play. *Merrill-Palmer Quarterly of Behavior and Development*, 20, 3, 163—180.
- (1977), Play with language. U: S. Ervin-Tripp—C. Mitchell-Kernan, ed., *Child Discourse*, 27—49.
- GELMAN, R.—M. Shatz (1977), Appropriate Speech Adjustments: The Operation of Conversational Constraints on Talk to Two — Year — Olds. U: M. Lewis — L. Rosenblum, ed., *Interaction, Conversation and the Development of Language*, New York: Wiley, 27—61.
- GRIFFITHS, P. (1979), Speech acts and early sentences. U: P. Fletcher — M. Garman, ed., *Language Acquisition*, 105—120.
- HAJMZ, D. (1980), *Etnografija komunikacije*. Beograd: BIGZ.
- HOLZMAN, M. (1973), The use of interrogative forms in verbal interaction of there mothers and their children. *Journal of Psycholinguistic Research*, 1, 311—336.
- IGNJATOVIĆ—SAVIĆ, N. ed., (1981), *Razvoj govora kod deteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- IVIĆ, I. (1978), *Covek kao animal symbolicum*. Beograd: Nolit.
- JAKOBSON, R. (1969), *Kindersprache, Aphaise und allgemeine Lautgesetze*. Suhrkamp SV.
- (1971), Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb. U: *Selected Writings II*, Hague-Paris: Mouton, 130—148.
- JOCIĆ, M. (1977), Govorna adaptacija odraslog u opštenju sa detetom. *Godišnjak SDPL Jugoslavije*, 1, 145—153.
- KALOGJERA, D. (1974), U prilog pojmu komunikativne kompetencije. *Kultura*, 25, 138—146.
- KAYE, K. (1980), Why we don't talk "baby talk" to babies. *Journal of Child Language*, 7, 489—507.
- KEENAN, E. O. (1974), Conversational competence in children. *Journal of Child Language*, 1, 2, 163—183.
- (1977), Making It Last: Repetition in Children's Discourse. U: S. Ervin-Tripp — C. Mitchell-Kernan, ed., *Child Discourse*, 125—139.
- KOCHER, M. (1967), Second person pronouns in Serbo-Croatian. *Language*, 43, 3, 725—741.
- KREĆ, D.—R. S. Kračfild — I. L. Balaki (1972), *Pojedinac u društvu*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- LURIJA, A. R.—F. J. Judovič (1956), *Reč i razvitie psihičkih procesov u rebenka*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii pedagogičeskikh nauk RSFSR.
- MALRIJE, F. (1981), Psihološki aspekti formiranja rečenica kod deteta. U: N. Ignjatović—Savić, ed., *Razvoj govora kod deteta*, 217—233.

- MARTENS, K. (1974), *Sprachliche Kommunikation in der Familie*. Skripten Linguistik und Kommunikationswissenschaft, 7. Kronberg Ts: Scriptor Verlag.
- MARTLEW, M. — K. Connolly — C. Mc Cleod (1978), Language use, role and context in a five-year-old. *Journal of Child Language*, 5, 1, 81—101.
- MESSER, J. D. (1980), The episodic structure of maternal speech to young children. *Journal of Child Language*, 7, 1, 29—40.
- MIKEŠ, M. (1966), Razvitak korelativnog sistema suglasnika. *Prilozi proučavanju jezika*, 2, 211—231.
- (1974), *Glasovni razvoj dvojezične dece*. Novi Sad: Forum.
- MOORE, T.E. ed., (1973), *Cognitive Development and the Acquisition of Language*. New York: Academic Press.
- NELSON, K. E. — G. Carskaddon — J. D. Bonvillian (1973), Syntax acquisition: impact of experimental variation in adult verbal interaction with the child. *Child Development*, 497—504.
- OCHS-KEENAN, E. — E. Klein (1974), Coherency in children's discourse. Rad pročitani na *Letnjem seminaru Američkog lingvističkog društva*, Massachusetts, juli.
- OKSSAR, E. (1977), *Spracherwerb im Vorschulalter. Einführung in die Pädolinguistik*. Stuttgart: Kohlhammer.
- PHILLIPS, J. (1973), Syntax and vocabulary of mother's speech to young children: age and sex comparisons. *Child Development*, 44, 182—185.
- PIAGET, J. (1959), *The language and thought of the child*. London: Routledge — Kegan Paul.
- QUASTHOFF, U. (1978), The uses of Stereotype in Everyday argument. *Journal of Pragmatics*, 2, 1, 1—49.
- RADOVANOVIĆ, M. (1979), *Sociolingvistika*. Beograd: BIGZ.
- RÜKE-DRAVINA, V. (1977), Modifications of speech addressed to young children in Latvian. U: C. E. Snow — C. A. Ferguson, ed., *Talking to Children*, 237—255.
- SACHS, J. (1977), The adaptive significance of linguistic input to prelinguistic infants. U: C. E. Snow — C. A. Ferguson, ed., *Talking to Children*, 51—63.
- SACHS, J. — J. Devin (1976), Young children's use of age-appropriate speech styles in social interaction and role-playing. *Journal of Child Language*, 3, 81—98.
- SAVIĆ, S. (1972), Usvajanje lične zamence prvog lica jednine u dečjem govoru. *Psihologija*, 1—2, 59—67.
- (1973), Jedan vid imitacije i kreacije u dečjem govoru kod dece na ranom školskom uzrastu. *Predškolsko dete*, 1—2, 47—61.
- (1975), Aspects of adult-child communication: the problem of question acquisition. *Journal of Child Language*, 2, 2, 251—261.
- (1976), Funkcija pitanja koja odrasli upućuju deci. U. R. Bugarski — V. Ivir — M. Mikeš, ed., *Jezik u društvenoj sredini*, Novi Sad: Forum, 113—120.

- _____ (1978), *Kako blizanci uče da govore*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.
- SAVIĆ, S. — M. Jocić (1975), Some Features of Dialogue between Twins. *International Journal of Psycholinguistics*, 4, 34—51.
- SHATZ, M. (1978), Children's comprehension of their mothers' question-directives. *Journal of Child Language*, 5, 1, 39—46.
- SHATZ, M. — R. Gelman (1973), The Development of Communication Skills: modifications in the speech of young children as a function of listener. *Society for Research in Child Development Monographs*, 38, 152.
- _____ (1977), Beyond Syntax: the influence of conversational constraints of speech modifications. U: C. E. Snow — C. A. Ferguson, ed., *Talking to children*. 188—199.
- SHUGAR, G. W. (1976), Text constructing with an adult: A form of child activity during early language acquisition. U: G. Drachman, ed., *Akten des 1. Salzburger kolloquium über Kindersprache*. Tübingen: Verlag Gunter Narr, 343—356.
- SLOBIN, D. I. (1968), Imitation and grammatical development in children. U: N. S. Endler — L. R. Boulter — H. Osser, ed., *Contemporary issues in developmental psychology*. New York: Holt, Rinehart — Winston, 433—443.
- _____ ed., (1971), *The ontogenesis of grammar: a theoretical symposium*. New York: Academic Press.
- _____ (1973), Cognitive prerequisites for the acquisition of grammar. U: C. A. Ferguson — D. I. Slobin, ed., *Studies of Child Language Development*. New York: Holt, Rinehart — Winston, 175—211.
- _____ (1975), On the Nature of Talk to Children. U: E. H. Lenneberg — E. Lenneberg, ed., *Foundations of Language Development*, A. Multidisciplinary Approach, 1. New York: Academic Press, 283—299.
- _____ (1981), Univerzalije u gramatičkom razvoju dece. U. N. Ignjatović-Savić, ed., *Razvoj govora kod dece*, 155—171.
- SLOBIN, D. I. — C. A. Welsh (1968) Elicited imitations as a research tool in developmental psycholinguistics. Working Paper, 10. *Language — Behavior Research Laboratory*.
- SNOW, E. C. (1972), Mothers' speech to Children learning language. *Child Development*, 43, 549—565.
- _____ (1979), Conversations with children. U: P. Fletcher — M. Garman, ed., *Language Acquisition*, 363—377.
- SNOW, C. E. — C. A. Ferguson, ed., (1977), *Talking to Children: language input and acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TOUGH, J. (1976), *Listening to Children Talking. A guide to the appraisal of children's use of language*. Ward Lock Educational, Drake Educational Associates.
- VASIĆ, I. (1979), Govorno ponašanje predstavnika srpskohrvatskog jezika u situaciji obraćanja, *Prilozi proučavanju jezika*, 15, 57—70.

- VASIĆ, S. — S. Savić (1972), Principi jezičkih univerzalija i jedan vid govornog razvitka u ranom uzrastu. *Psihologija*, 1—2, 68—75.
- VASIĆ, V. (1981), O usvajanju priloga na ranom uzrastu. *Prilozi proučavanju jezika*, 17, 39—102.
- VIGOTSKI, L. (1977), *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit.
- VLAHOVIĆ, P. — M. Mikeš (1966), Razvoj gramatičkih kategorija u dečjem govoru. *Prilozi proučavanju jezika*, 2, 165—211.
- VUKOVIĆ, G. (1982), Lekseme za oslovljavanje i njihova sociolingvistička analiza. Referat pročitán na naučnoj konferenciji *Jezički kontakti u jugoslovenskoj zajednici*, Ohrid, maj.
- WELLS, G. (1974), Learning to code experimence through language. *Journal of Child Language*, 1, 243—269.
- (1981), Kontekst dečjeg ranog iskustva. U: N. Ignjatović-Savić, ed., *Razvoj govora kod deteta*, 135—146.
- ŽIBREG, I. — S. Savić (1982), Neki aspekti oslovljavanja u govoru dece predškolskog uzrasta. *Prilozi proučavanju jezika*, 18.

Korekture: autor

Knjiga je štampana u 1000 primeraka

Štampa: »Prosveta Novi Sad«
Novi Sad